प्रेमसंन्यास

लेखक : राम गणेश गडकरी

श्रेय:

स टंकन : सुषमा कुलकर्णी
मुद्रितशोधन : सोनाली सहस्रबुद्धे
marathipustake.org साठी.

अनुक्रमणिका:

अंक पहिला: 3
अंक दुसरा: 34
अंक तिसरा: 59
अंक चौथा: 79
अंक पाचवा: 94

प्रेमसंन्यास

अंक पहिला

<u>प्रवेश पहिला</u>

(बाबासाहेब, तात्यासाहेब व कमलाकर आगगाडीची वाट पहात आहेत.)

बाबा : तीन घंटा तर झाल्या! ही तिसरीच घंटा ना? पण गाडीचा अजून पत्ता नाहीं. तात्या गाडीची वेळ तर बदलली नाहीं ना?

तात्या : छे, छे, वेळ बदलली असेल तर घंटा कशाला होतील? हिंदु लोकांच्या गचाळपणाला हसता हसता साहेबलोकांनीही अखेर तोच मार्ग पत्करिला आहेसे दिसते. कमलाकर, तपास करा बरें काय झाले आहे त्याचा.

कमलाकर : इथून विचारुन जमायचे नाही. तात्यासाहेब, आपण आणखी बाबासाहेब इथेच थांबा काही वेळ. मी त्या बाजूला जाऊन तपास करितो. (जातो)

बाबा : तात्या, तुझ्याशी मघापासून बोलेन बोलेन म्हणतो, पण अजून धीर होत नाही; माझे बोलणे ऐकून तुला कदाचित विषाद वाटेल.

तात्या : विषाद! मला आपल्या बोलण्याचा विषाद कधीच वाटत नाही. बाबासाहेब, आपल्यातल्या सामाजिक मतभेदामुळे आपल्या दोघांच्या विचारांत इतके अंतर पडत गेले, पण म्हणून आपल्या बालपणाच्या बंधुभावात अंतर पडले आहे का? काय सांगावयाचे असेल ते मोकळ्या मनाने सांगा.

बाबा : त्या मतभेदाबद्दलच मी बोलणार आहे. सुशीला आणि लीला यांच्यावर–निदान लीलेवर–सुशीलेबद्दल मला फारसे भय वाटत नाही; पण लीला मात्र, तुला ठाऊकच आहे–जरा अल्लड आहे; म्हणून तिच्यावर नीट लक्ष ठेवून–

तात्या : म्हणजे माझ्या वीणेचा पिता या नात्याने माझी जबाबदारी तरी मला कळत नाही किंवा वीणा आणि लीला - सुशीला ह्यांच्यात मी अंतर तरी करितो असेच तुमचे म्हणणे दिसते!

बाबा : पहा! माझा हेतु न समजता रागावलास खरा! अविवाहित वीणेपेक्षा वैधव्यदशेत पडलेल्या लीला आणि सुशीला ह्यांच्याकडे विशेष लक्ष द्यायला पाहिजे. ह्यात अंतराचा प्रश्न मुळीच नाही. पाश्चिमात्य सुधारणेच्या गोष्टी ऐकून अविवाहित मुलगी फार झाले तर प्रीतिविवाहाचे चार करील - ते सुद्धा वाईटच म्हणा! – पण अल्लड बालविधवा मात्र पुनर्विवाहाबद्दलची सारखी बडबड ऐकून –

तात्या : काय? बडबड म्हणतां?

बाबा : नाही; केवळ बडबड नाही. पण तो प्रश्न पुढच्या पिढीने सोडवावयाचा आहे. पण आज, दोन विधवा मुली म्हणजे उरावर दोन जळत्या शेगड्या समजणारी जी विचारी माणसे आहेत त्यांपैकीच मी आहे; तशातून आजच जयंत आणि त्याचा मित्र विद्याधर दोघेही यावयाचे आहेत.

तात्या : म्हणजे? मी नाही समजलो आपले म्हणणे! जयंत आपला सख्खा भाचा, आणि त्याच्या येण्याने आपले मन साशंक व्हावे, हे अगदी चमत्कारिक आहे! आणि त्याचा मित्र विद्याधर - केवळ जयंताचा तो मित्र आहे हीच गोष्ट त्याच्या चांगुलपणाची पुरेशी साक्ष आहे.

बाबा : तात्या, किती भलता विपर्यास केलास माझ्या बोलण्याचा! जयंत आणि विद्याधर यांच्याबद्दल सुद्धा माझ्या मनात अगदी आदरच आहे; मी सुद्धा त्यांच्यासाठी आजचा दिवस इथे रहाणार होतो; पण दवाखान्यात बरेच नवीन रोगी आले आहेत असे माझ्या हाताखालच्या मनुष्याचे निकडीचे पत्र आल्यामुळे मला राहता येत नाही. शिवाय तेही वकिलीची सनद काढून आता नेहमीच इथे रहाणार आहेत. माझ्या बोलण्याचा उद्देश अगदी निराळा होता.

तात्या : कोणता तो? माझ्या अजून लक्षात येत नाही !

बाबा : पहिल्याने भलताच तर्क केल्यामुळे तुझ्या विचाराची नसती दिशाभूल झाली. मी एवढेच म्हणत होतो की, तुमच्या घरी सदैव सुधारणेबद्दल वादविवाद चालतात, तो वसंतराव, त्याची बहीण ती द्रमुन, तुझी वीणा, हा कमलाकर, सारेच सुधारक; त्यात आणखी जयंत आणि विद्याधर ह्यांची भर पडली म्हणजे सुधारणा, पुनर्विवाह यांखेरीज विषय निघणार नाही बोलण्यात! जयंत शहाणा, समजूतदार असला तरी मोठा उतावळा, सहृदय आणि थोडासा अविचारी आहे. तो केव्हा काय बोलेल ह्याचा नेम नाही. आणि तशातून स्त्रीपुरुषांच्या अशा स्वैर संभाषणाला तुझे पूर्ण अनुमोदन ! तेव्हां लीला - सुशीला ह्यांच्यावर अशा बोलण्याचा अनिष्ट परिणाम व्हावयाचा!

तात्या : अनिष्ट परिणाम तो कोणता? पुनर्विवाह हाच ना? मग आपल्याला जे अनिष्ट तेच मला इष्ट वाटते! त्यांच्यावर पुनर्विवाहाला अनुकूल परिणाम झाला, तर मी उलट त्यांत आनंद मानीन !

बाबा : पण तशा प्रकाराला माझी मुळीच संमति नाही ! पुनर्विवाहाचा प्रघात नसल्यामुळे समाजाची मोठी हानि होते आहे असे मला मुळीच वाटत नाही ! मी पुनर्विवाहाला अजून पहिल्याइतकाच विरुद्ध आहे. तू जरी माझा सख्खा भाऊ असलास तरी आपल्या वयांमध्ये निदान पंधरा वर्षांचे म्हणजे जवळ जवळ एक पिढीचे अंतर आहे, तेच आपल्या विचारांतही आहे.

तात्या : जरा स्पष्ट बोलतो, रागावू नका ! इंग्रजी ज्ञानाच्या अंजनाने आमच्या पिढीचे जसे डोळे उघडले तसे तुमच्या जुन्या पिढीचे उघडले नाहींत याचे राहून राहून मोठे नवल वाटते.

बाबा : यात मुळीच नवल वाटावयाला नको. नव्या मंडळीचे डोळे उघडले खरे; पण ते इतके एकदम उघडले की, ते अगदी वटारल्यासारखे दिसू लागले; आणि त्या भयाने जुन्या पक्षाने आपले डोळे एकदम मिटून घेतले. नव्या पक्षाने अगदी विलक्षण आचारभ्रष्टता करून आपल्या सुधारणेचा केवळ अनिष्ट परिणामच दाखविला नसता तर जुन्या पिढीनेही सुधारणेकडे अशी डोळेझाक केली नसती. पण नव्या लोकांनी सरसकट ‘नवे ते हवे’ असा हेका धरिला तेव्हा अर्थातच आघाताइतक्याच नेटाच्या प्रत्याघातामुळे ‘जुने ते सोने’ असा जुन्या लोकांनी आग्रह धरिला. तीव्र मतभेदामुळे जोडीत गोडी असते ह्याचे कोणालाच भान राहिले नाही. आणि शेवटी पहिल्या पिढीतल्या सुधारकांच्या स्वैर वर्तनामुळे सुधारणेला अनिष्ट स्वरूप मिळत गेले.

तात्या : हे मात्र खरे. पहिल्या पिढीच्या पुढाऱ्यांनी सुधारणेची वेल रूढीच्या काटेरी कुंपणावरूनच जपून समाजवृक्षावर चढविली असती, तर आज तिला आचाराची सुंदर फुले खास आली असती. पण अनुकरणाच्या आंधळेपणाने त्यांनीं तिला वरच्यावर टाकून समाजवृक्षावर चढविताना घाईने खाली पाडून मातीला मात्र मिळविली. पण बाबासाहेब, आता त्या गोष्टीचा आपणावर परिणाम व्हावयाला नको आहे. पुनर्विवाहासारख्या इष्ट सुधारणेला आपण आड येणे फारच अनिष्ट आहे.

बाबा : माझा स्वभाव तुला ठाऊकच आहे. प्रत्यक्ष प्रमाणाच्या पुराव्याखेरीज माझ्या मतात बदल होणे शक्य नाही. पुनर्विवाहावरचे माझे आक्षेप इतक्या घाईने सांगता येण्याजोगे नाहीत; पण मी पुनर्विवाहाच्या विरुध्द आहे, इतकेच नाही तर तुझ्या घरातल्या ह्या स्त्री - पुरुषांच्या स्वैर संमीलनाच्याही मी विरुध्द आहे. आणि त्याला काही आळा घालावा एवढ्यासाठीच मी हा विषय मुद्दाम काढला.

तात्या : क्षमा करा, स्त्री - पुरुषांच्या निर्दोष संमीलनात जो दोष दिसतो तो आनुवंशिक दृष्टीचा दोष आहे.

बाबा : हें म्हणताना तू आमच्या समाजावर दृष्टि टाकली नाहीस. स्त्री - पुरुषांच्या अशा अनियंत्रित सहवासाने समाजात अतिरेकाचे परिणाम झालेले दिसून येत नाहीत का?

तात्या : कुठे कुठे असे होणारच! कोणताही निर्बंध एकदम मोडायचा म्हटले म्हणजे थोडासा अतिरेक हा ठरलेलाच! कोंडलेला नदीचा प्रवाह एकदम सुटताच प्रथम जोराच्या वेगाने वहायचा! त्याला आपली तयारी पाहिजे!

बाबा : मग ह्या प्रकाराला आळा घालण्याची तुझी तयारी नाही म्हणतोस?

तात्या : नाही, मुळीच नाही; तुमच्याच शब्दांची पुनरुक्ति होईल, पण प्रत्यक्ष प्रमाणाच्या पुराव्यावाचून माझे मत मुळीच बदलावयाचे नाही. इतकेच नाही तर इष्ट सुधारणेला संशयाचा सुध्दा मी फायदा देईन. आपल्या मंडळीच्या शुध्दाचरणाबद्दल माझी खात्री आहे, तोपर्यंत मी त्यांच्या एकजागी उठण्या - बसण्याविरुध्द एक अक्षरही बोलणार नाही; उलट उत्तेजन देईन. पण त्यांपैकी एखाद्याचे वर्तन जरी काडीइतके निराळे दिसले तर मात्र त्यांना एकमेकांशी एक अक्षरही बोलू देणार नाही.

बाबा : बरे, ते काही असो; सध्या लीला आणि सुशीला यांच्यावर माझ्या दृष्टीने लक्ष ठेव म्हणजे झाले.

तात्या : त्याबद्दल तुम्ही निर्धास्त रहा!

(कमलाकर हमालासह घाईने प्रवेश करितो.)

कमलाकर : बाबासाहेब, जरा घोटाळा झाला! गाडी आज त्या बाजूला येणार. आपण दोघे या हमालाबरोबर पुढे व्हा! तोपर्यंत मी सामानाजवळ उभा राहतो. (हमालास) हं; उचल ते सामान आणि पुन्हा लवकर ये.

(हमाल, बाबासाहेब व तात्यासाहेब जातात.)

कमलाकर : (स्वगत) काय दैवयोग पहा! या बाबासाहेबांची त्या पोरीवरची देखरेख कमी होऊन माझ्या कर्तबगारीला थोडी सवड मिळणार तोच माझा लहानपणापासूनचा प्रत्येक बाबतीत प्रतिस्पर्धी तो जयंत आताच येणार! आणि तात्यासाहेबांच्या सुधारणेचा फायदा त्याला मिळणार. या साऱ्या छबेल्या त्याच्यावर कशा आजन्म फिदा झालेल्या दिसतात. त्यामुळे शेवटी हा जयंत या गोपींनी भरलेल्या गोकुळात कृष्णाचे खेळ करणार आणि कृष्णविरहित गोपी आपल्यासाठी धुंडाळण्याचा निष्फळ प्रयत्न करून थकलेल्या नारदाप्रमाणे मला कलागतीवर भिस्त ठेवावी लागणार!

(हमाल येतो.)

हमाल : चला रावसाहेब लौकर; गाडी आली.

(दुसऱ्या बाजूस गाडी येताना दिसते. कमलाकर व
हमाल घाईघाईनें जाताना दिसतात. पडदा पडतो.)

•

प्रवेश दुसरा

(गोकुळचे घर. गोकुळ सचिंत उभा आहे.)

गोकुळ : आता या विसराळूपणाला काय करावे ! अगदी घटकेची सुध्दा आठवण रहात नाही! कोणकोणती कामे करावयाची आहेत त्यांची आठवण राहण्यासाठी उपरण्याला या गाठी मारून ठेवल्या. पण आता कोणती गाठ कशासाठी हेच विसरलो. मला स्मरणशक्ति

द्यावयाला ब्रह्मदेव अजिबात विसरला की काय? चांगला पोषाख घालून कुठे जावयाला निघालो तो कुठे जावयाचे याचाच विसर पडला! म्हणून तिला तरी विचारून पहावे एवढ्यासाठी पुन्हा परतून आलो; बाकी ती सांगेल की नाही याचा संशयच आहे. हा विसराळूपणा आणि ही कजाग बायको या दोहोंनी माझ्या जन्माचे इथेच सार्थक झाले आहे. कोणतीही गोष्ट विसरायचे मी विसरत नाही! आणि कोणतीही गोष्ट विसरल्याबद्दल रागवावयाचे ती विसरत नाही! वाहवा! गोकुळ धन्य तुझा तुझा संसार! पण अशा विचारात वेळ घालवून उपयोगी नाही. नाही तर पुन्हा घरी कशासाठी आलो याचाच विसर पडेल! त्याची आठवण आहे तोच तिला हाक मारावी! अग ऐकलेंस का? जरा इकडे ये पाहू. ऐकलेस का? ए!

(पडद्यात मथुरा ओरडते 'ऐकले हो. आले; जरा थांबा.')

गोकुळ : आता हाका मारण्याचा सपाटा सुरू ठेवावा! नाही तर थोडा उशीर झाला म्हणजे तिला कदाचित येथे येण्याची आठवण राहणार नाही आलीस का? अग ए ऐकलेस का? अग ए–

(मथुरा हात पुशीत बाहेर येते.)

मथुरा : काय, झाले एकसारखे ओरडायला! जरा हात धूत होते तर पन्नास हाका झाल्या. वाघ का पाठीस लागला आहे तुमच्या?

गोकुळ : तशातला काही प्रकार नाही! तू अशी सदा हात धुऊन पाठीस लागल्यावर वाघाला सवड कोठून मिळणार? म्हटले, कामामुळे पहिल्या हाकेची तुला आठवण राहणार नाही –

मथुरा : न राहावयाला काय झाले आहे मला? आपल्यासारखेच का जग आहे सारे?

गोकुळ: बरे, ते असो. काय विचारणार होतो मी तुला? – पाहिलेस, हे असे होते.

मथुरा : काय हे? आपल्याला आपल्या नावाचा विसर कसा पडत नाही याचे –

गोकुळ : तू माझ्या नावाने नेहमी खडे फोडीत राहिली नसतीस तर खात्रीने मी नाव सुध्दा विसरलो असतो. आठवण म्हणून कशी ती रहात नाही!

मथुरा : आठवण रहात नाही तर उपरण्याला खूणगाठ बांधावी एखादी.

गोकुळ : ही बघितलीस खूणगाठींच्या फुग्यांनी उपरण्याची कशी सुतपुतळी झाली आहे ती!

मथुरा : हे काय ? माझी आपली गाठ पडली आहे म्हणूनच आपली अब्रू ठिकाणावर आहे. इतक्या का गाठी देतात कुठे? करायचे ते भारीच! आता देशमुखांच्या येथे चार माणसे जमणार आणि तेथे असे सोंगासारखे –

गोकुळ : शाबास, हेच विचारणार होतो! देशमुखांकडे जायला निघालो होतो हेच वाटेत विसरलो! एकुण अंगवस्त्राच्या गांठीपेक्षा लग्नगाठच बरी म्हणायची!

(एक गाठ सोडतो)

मथुरा : बरे, मघाशी ते सामान आणायला सांगितले त्याचे काय झालें?

गोकुळ : काय व्हायचे! हेच झाले! वाण्याच्या दुकानापर्यंत गेलो आणि काय आणावयाचे ते विसरलो!

मथुरा : बाई, बाई, बाई, हद्द झाली आता! शेरभर साखर आणि तोळाभर केशर एवढेसुध्दा विसरला ना?

गोकुळ : जिनसा लक्षात होत्या, पण शेरभर साखर आणि तोळाभर केशर, की तोळाभर साखर आणि शेरभर केशर ह्याचा निर्णय होईना, तेव्हा टाकले ते उद्यावर काम.

मथुरा : ते नाही चालायचे; आधीं सामान आणा. नाही तर आज चूल बंद! रात्री जेवायला काही मिळायचे नाही.

गोकुळ : बरी आठवण केलीस! मला आज देशमुखांकडे पाहुण्यांच्या पंक्तीला बसावयाचे आहे हे मी विसरलोच होतो! आता तुला वाटेल तर ठेव चूल बंद!

मथुरा : मी म्हणते सामान आधी आलेच पाहिजे! मग जायचे होते कोठे भीक मागावयाला. आणखी ऊठपाय देशमुखांकडे काय असते हो तुमचे?

गोकुळ : काय असते म्हणजे? आज लहानपणापासून त्यांनी मला वाढविला, लिहायला वाचायला शिकविले, संसार थाटून दिला आणि म्हणे तिथे काय असते? मोठी शहाणीच की नाही तू? घरात काय वाटेल ते कर! आज तिकडे पाहुणे येणार, चार माणसे जमणार, आणि मी गेलो नाही तर–

मथुरा : तर, तर, अडून बसेल त्यांचे अगदी! हें पहा, तुम्हांला जर माझा छळ करावयाचा असेल तर मी जाते आपली माहेरीं. माझ्या बापाच्या येथे अन्नवस्त्राला काही तोटा नाही.

गोकुळ : वाः! तुझा बाप म्हणजे हजारांचा पोशिंदाच की नाही! त्याच्या खाणावळीत रोज दोनशे पान जेवून उठते. तेव्हा अन्नाला काही तोटा नाही खरा! पण सात रुपये महिना तू कोठून देणार?

मथुरा : इतके हिणवायला नको काही; माझी आई खंबीर आहे मला पोसायला! म्हशीची शिंगे म्हशीला काही जड होत नाहीत!

गोकुळ : मग लग्नाची तरी उठाठेव कशाला केली? म्हणजे त्या म्हशीची शिंगे माझ्या डोक्यावर तरी बसली नसती.

मथुरा : लग्न तरी कुठे करणार होते माझे ! पण हळदकुंकवाला आधार म्हणून –

गोकुळ : म्हणून माझ्या गळ्यात तुझ्या माळेची तात बांधली वाटते? मग तुला जेजुरीच्या खंडोबाची मुरळी केली असती तर भंडार भरपूर नसता का मिळाला? पण मग ही ब्याद कशी निघाली असती घरातून? म्हणे मी त्यांना जड नाही! इतका उदार तुझा बाप असता तर मग दिवाळसणासाठी तुला न मला महिनाभर ठेवून घेऊन अखेर नऊ रुपये दरमहाप्रमाणे दोघाचा अठरा रुपये आकार का केला असता माझ्यावर? त्याने केला दिवाळसण पण माझे निघाले दिवाळे!

मथुरा : आपल्यासारख्या दिवाळखोराला असेच पाहिजे. एरवी मी एकटी गेले म्हणजे माझा मानपानसुध्दा ठेवतात सारी माणसे! इतकी माणसे असतात आमच्या बाबांच्या खाणावळीत, पण माझ्याखेरीज पान हलत नाही.

गोकुळ : खरेच पान हलत नसेल! खाणावळीतली दोनदोनशे पाने हलवावयाला तुझ्यासारखी खंबीर बायकोच पाहिजे. आणि याच गुणामुळे मात्र तुझा बाप तुला अन्न तर देईलच; पण तुझ्या वाटेल त्या गुणावर पांघरूण सुध्दा घालील!

मथुरा : लाज नाही वाटत हो तुम्हांला असें बडबडायला? काय माझे गुण आहेत हो असे? खाई त्याला खवखवे! एवढ्यासाठी मात्र आपण जात असाल उठल्यासुटल्या देशमुखांकडे! हो, एरवी काय असणार दुसरे? त्या घरच्या साळकाया तर आहेतच आणि त्या विलायती वसंतरावांची बहीण द्रुमन का कोणशी, ती एक; बया कपाळी आली पण आईबापांचे कपाळ फुटले! तिला तर काही म्हणे दिवस लोटले आहेत! पोरीने पाऊल बाहेर टाकल्यापासून बापाने बाहेर पाऊल टाकायचे सोडले आहे! मी सुध्दा काल पाहिले, चेहरा अगदी फिक्कट झालेला –

गोकुळ : तुझ्या तेजाने फिक्की पडली असेल बिचारी! तुझे लावण्यच आहे तसे!

मथुरा : उगीच काय हे बोलणे? डोळे सुध्दा तिचे खोल गेलेले आहेत.

गोकुळ : तुला भिऊन मागे सरले असतील कदाचित्.

मथुरा : तुम्हांला त्यांच्याकडे जावे यावे लागते तेव्हां तुम्ही करा तिची तरफदारी –

गोकुळ : बरे झाले! मला जायची आठवण करून दिलीस, नाही तर –

मथुरा : उगीच तुमच्यासाठी खोळंबा; हो, राजाची निघाली स्वारी आणि मशालजीचा म्हणे घातवार!

गोकुळ : बरे; मी येईपर्यंत ओटीवर दिवा का ठेवीत नाहीस? मी घर विसरून कित्येक वेळा उगीच पुढे जातो! ठेवीत जा दिवा त्या कोनाड्यात.

मथुरा : कशाला? ढणढण जळून धुराने ओटी काळी करायला?

गोक्कुळ : आता दिव्याचा धूर नको म्हणून धुराचे दिवे आणणारच आहे मी.

मथुरा : दिवे ओवाळा धुराचे दिवे आणणारांवरून! घरात अकलेचा उजेड –

गोकुळ : बस्स! हा ओवाळणीचा समारंभ आणि मुक्ताफळांचा वर्षाव बाहेर जाताना नको. नवरा परत आल्यावर बायकांनी मुक्ताफळे उधळून त्याला दिवे ओवाळावे! बाकी आपल्या उफराट्या संसारात नवऱ्याचे राज्य बायकोला मिळाल्यावर यायच्या वेळेचे संस्कार जाते वेळी घडले तर नवल नाही म्हणा!

(दोघे दोहींकडे जातात)

•

<u>प्रवेश तिसरा</u>

(सुशीला व लीला बसल्या आहेत, लीला वाचीत आहे)

सुशीला : लीलाताई, इतका वेळ मी इथे येऊन बसले आहे; पण अजून तू एक शब्दसुध्दा बोलली नाहीस. माझ्यावर रागावली आहेस वाटते?

लीला : काय बोलतेस ताई! तुझ्यावर, माझ्या सुशीलाताईवर मी रागावेन? आईच्या मागे तुझ्या लहानपणापासूनच मातृपदाच्या थोरवीने तू माझी जोपासना केलीस आणि तुझ्यावर रागावू? ताई, या काव्यरत्नावलीतल ही तांब्यांची कविता वाचली नाहीस वाटते तू?

सुशीला : कोणती? ही का? काय आहे? “विधवेचें स्वप्न!” मी नाही वाचली अजून!

लीला : ताई, मी सुध्दा या अनाथ विधवेशी तद्रूप झाले होते; माझे जागतेपणाचे ते तंद्रीचे स्वप्न हाक मारून तू घालविलेस; तेव्हा मला फारच वाईट वाटले.

सुशीला : लीले, त्या विधवेच्या स्वप्नातले स्वप्न ते! तिच्या दुःखमय स्थितीत जाऊन त्या स्वप्नाचा अनुभव घेऊन आपल्याला काय करायचे आहे? तिच्यापेक्षा आपले स्वप्न किती चांगले आहे!

लीला : आपले कोणते स्वप्न ते?

सुशीला : या संसाराचे! मायामोहाच्या निद्रेत आत्म्याला हे संसाराचे स्वप्नच पडत नाही तर काय? तेव्हां त्या विधवेप्रमाणे सौभाग्याच्या स्वप्नांतून जागे होऊन भयंकर वैधव्याची जागृती भोगीत बसायचे त्यापेक्षा आपले हे वैधव्याचे स्वप्न संपून ईशज्योतीत एकरूप झालेल्या पतीबरोबर अखंड सौभाग्याची तेजोमय जागृती अनुभवणे किती तरी चांगले नाही का? त्या स्वप्नापेक्षा आयुष्याचे स्वप्न जरा लांबलचक मात्र असते; आणि म्हणूनच त्याच्यापेक्षा याचा खरेपणा जास्त भसतो; बाकी खरे म्हटले तर दोन्ही स्वप्नेच ! भक्तिरूप सखीने ही मायानिद्रा मोडल्यावर जी अक्षय्य सौभाग्यजागृती मिळेल तिच्या मानाने ही दोन्ही स्वप्ने सारखीच.

लीला : ताई, तुला असे बोलताना ऐकले म्हणजे मला पुराणातल्या स्त्रियांची आठवण होते आणि सावित्रीने सत्यवानाला यमाच्या हातातून परत आणिले, सीमंतिनीने चित्रांगदाचा यमुनाडोहातून उध्दार केला, तशी तू सुध्दा आपल्या पतीला त्या समुद्रातून वर काढशील असे वाटू लागते.

सुशीला : वेडी आहेस झाले! माझ्यावर तुझी ममता फार म्हणून तुला असे वाटते. त्या देवींची आणि माझी बरोबरी कशी होईल! जवळचे काचेचे दिवे आकाशातल्या दूरच्या तारांपेक्षा जास्त तेजस्वी दिसतात म्हणून त्यांची तुलना कोण करील? दुःख सहन करण्याचा अभ्यास करत गेलीस तर तुला सुध्दा माझी स्थिति सहज आणिता येईल.

लीला : ताई, माझ्या स्थितीची गोष्टच बोलायला नको. आई वारल्यानंतर माझी सुशीलाताई जवळ नसती तर या भयाण जगात माझ्याच्याने एक क्षणभर सुध्दा राहवले नसते. ताई, एका आंधळ्या मुलाने प्रकाश काय असतो असे विचारले आहे, तसेच सुख काय असते हे

सुध्दा बालविधवेला दुसऱ्याच्या सांगीवरून कळेल तेवढेच. ताई, मला सुखदु:खांची भिन्नता कळेनाशी होऊन दु:खाची तीव्रताच काय ती जाणवते. वरातीच्या मिरवणुकी पाहून दृष्टि भांबावून जाते. मंगलवाद्यांचा आवाज ऐकला म्हणजे पोटात भडभडून येते. सुखाची वर्णने वाचली म्हणजे अंगावर शहारे येतात; आणखी ताई, रागावू नकोस, देवांच्या मूर्ति पाहिल्या, देवींच्याजवळ असलेल्या देवांच्या मूर्ति पाहिल्या, म्हणजे तिरस्कार येतो. सर्व दिवस अगदी एकसारखे वाटून आयुष्य म्हणजे एकाच दु:खदायक दिवसरात्रीचे चक्र वाटते. एकच विचार, एकच स्थिति, एकच दु:ख, एकटी मी –आणखी ताई मी एकटीच आहे, नाहीतर काय? बाळपणीच्या जगातल्या आनंदाचा आत्मा नाहीसा होऊन त्याचे आज नुसते चित्रच मी पहात नाही का? प्रत्येक वस्तूतले वस्तुपण नाहीसे झाले आहे! ताई, क्षमा कर; एका गोष्टीत मात्र अजून प्रेम, जिवंत प्रेम, अगदी या अभागिनीच्या सुध्दा हाती लागणारे प्रेम अनुभवाला येते; आणि ते फक्त माझ्या ताईच्या या प्रेमळ आलिंगनातच! ताई, एकेकदा मला वाटते की, आपल्या आईने मरताना तुझ्या देहात प्रवेश तर केला नसेल ना! अहाहा! ताई, पडू दे ती आसवे माझ्या या करपलेल्या हृदयावर! आईचे डोळे पाण्याने भरले म्हणजे अगदी असेच दिसत असत. ताई, या बालवयात तुझ्या अंगी इतके वैराग्य, वैधव्याच्या ब्रह्मचर्यात अशी आईची वत्सलता ही कुठून ग आली?

सुशीला : लीले, यात मी काही अधिक का केले आहे? वैधव्यदु:खाचा अनुभव घेत असताना त्याच प्रसंगात सापडलेली तू दिसलीस, त्यामुळे सहजच तुझ्या ठिकाणी मला हतभागी सुशीलाच दिसू लागली. आणि माझ्या दु:खाच्या जाणीवेने मी तुझ्याकडे पाहू लागले. तोच तितक्यात आईनेहि आपल्याला सोडल; तेव्हा तर माझे सारे लक्ष तुझ्याकडेच लागले. तुझ्या दु:खाचा अनुभव मला तुझ्या अंत:करणाची स्थिति पटविण्यापुरताच होऊन माझ्यावर आलेल्या जबाबदारीमुळे मन विचाराच्या स्वाधीन झाले. लीले, दु:खमय स्थितीतून परदु:खाची जाणीव झाल्याने खरे आपलेपण सर्वाठायी दिसून येते आणि नसत्या आपलेपणाचा विसर पडतो.

लीला : अहाहा! ताई, आपण जवळ जवळ एकाच वयाच्या, पण तू विचाराने किती दु:खमुक्त झाली आहेस! माझ्या विचारशक्तीचा उपयोग मला माझ्या दु:खाची तीव्रता कळण्याइतका मात्र होतो.

सुशीला : आणखी म्हणूनच, लीलाताई, तुला मी नेहमी सांगते की तू पुनर्विवाहाला – हं, असे तोंड वाईट का करितेस? मी काही हा तुझा कमीपणा समजत नाही. तुझ्यासारखी अति कोमल मनाची माणसे प्रेमाच्या आधारावाचून जिवंतच रहावयाची नाहीत.

लीला : आता कशाला हवी प्रेमाची गोष्ट? पण काय ग ताई, जयंत आणि त्यांचे मित्र विद्याधर अजून कसे बरे आले नाहीत? आज जयंत किती तरी दिवसांनी भेटणार!

सुशीला : (स्वगत) प्रेमाची गोष्ट काढताच ही शून्य दृष्टीने पाहू लागली आणि हिला एकदम जयंताची आठवण झाली; यावरून माझ्या मनातला चोरटा तर्क खरा आहे असे वाटू लागते. देवा, या निराशेच्या प्रेमाचा खेळ कसा संपविणार आहेस, तुझे तुलाच ठाऊक! (उघड) खरेच, गाडीची वेळ तर केव्हाच होऊन गेली. बरे, आपली वीणा, त्या वसंतरावांना आणि द्रुमनला आणण्यासाठी गेली आहे तिचाही अजून पत्ता नाही. पण हा पहा गोकुळ आलाच!

(गोकुळ येतो)

लीला : काय रे गोकुळ, आले का जयंत ?

सुशीला : आणखी पाहुणे आहेत का बरोबर ?

गोकुळ : जरा, दम खा; आधीं तात्यासाहेबांनी सांगितलेले काम करतो आणि मग तुमच्या प्रश्नांची उत्तरे देतो. नाही तर त्यांचे काम विसरून जाईन आणि साराच घोंटाळा होईल. जयंत आले आहेत; पाहुणेही आले आहेत! पाहुण्यांचे नांव पहा काय आहे–

सुशीला : अरे, तू पाहुण्यांचे नांव आधी विसरणार, की काकांचे काम आधी विसरणार?

गोकुळ : झाले! दोन्ही एकदम विसरलो. आता दोहींची एकदम आठवण करणार! काय बरे? तात्यासाहेबांचे नांव काय आणि त्या पाहुण्यांचे काम काय? छे बुवा, कोणकोणत्या गोष्टी आपण विसरलो याची माणसाला आठवण राहती किनई तर काय बहार होती! पण आता आठवणीच्या विचाराला सवड कोठून मिळणार? हे पहा, इकडून हे जयंत आणि पाहुणे आले आणि इकडून या वीणाताई, वसंतराव आणि द्रुमनताई यांना घेऊन आल्या. अगदी नाटकी योगायोगच हा!

(एकीकडून जयंत, विद्याधर व कमलाकर व एकीकडून वीणा, द्रुमन व वसंत ही येतात)

वसंत : (काही वेळ गेल्यावर, जयंतास) वा:! जयंत, याचा काय अर्थ? पाहुण्यांचा आणि मंडळींचा परिचय अजून करून देत नाहीस याला काय म्हणावे? विलायतेत अशा दिरंगाईला शिष्टाचार समजत नाहींत! हिंदु, अगदी हिंदु आहेस तू.

जयंत : (वसंतास) माफ कर बुवा, मी आहे खरा हिंदु! तुझे हे विलायती शिष्टाचार मी ताबडतोब विसरतो. विद्याधर, आमचे थोरले मामा बाबासाहेब यांच्या कन्या या सुशीला आणि लीला! यांच्या दुर्दैवाची कहाणी मी तुम्हांला सांगितलीच आहे. या आमचे धाकटे मामा तात्यासाहेब यांच्या कन्या वीणाताई, या आमच्या घरातल्या सुधारणेच्या अधिष्ठात्री देवताच आहेत. स्त्रियांनी लग्न केल्यापासून त्यांचे किती फायदे आहेत हे शिकण्यासाठी थोडे दिवसांपूर्वी यांचा विलायतेस जाण्याचा मानस होता; पण मध्यंतरींच हे आमचे वसंतराव विलायतेहून आल्यामुळे वीणाताई यांच्या प्रेमपाशात सापडल्या. लौकरच यांचे वसंतरावांशी हिंदुपध्दतीनेच लग्न व्हावयाचे आहे.

विद्याधर : हिंदुपध्दतीनेच म्हणजे? नाही तर दुसरी कोणती पध्दती?

जयंत : इंग्रजी! वसंतराव आणि वीणाताई यांना जे जे इंग्रजी ते ते मनापासून आवडते! हिंदुजीविताला ती दोघेही अगदी कंटाळली आहेत. आमच्या शहरातल्या सुधारणेची सारी भिस्त या वसंतरावांवरच आहे. हे नुकतेच विलायतेहून कायद्याची परीक्षा देऊन आले आहेत.

विद्याधर : विलायतेहून कायद्याची परीक्षा म्हणजे –

जयंत : समजलो; तुमचा तर्क बरोबर आहे. बरा आयताच विषय निघाला. विद्याधर, या आमच्या चिमुकल्या मित्रमंडळाने फार दिवसांपासून असा एक नियमच ठरवून टाकला आहे की, होता होईतो एक भाषा बोलताना तीत दुसऱ्या भाषेचे शब्दच आणावयाचे नाहीत. त्यातल्या त्यात आमच्या वसंतरावांनी सुध्दा अजून ह्या नियमाला मान दिला आहे हे विशेष!

विद्याधर : वा:! मी तर असा नियम मोठया आनंदाने पाळीन! (द्रुमनकडे पाहून) बरे, या कोण?

वसंत : पाहिलेस जयंत, पुन्हा चुकलास! किती हिंदु आहेस रे! माझ्या आधी द्रुमनताईचीच ओळख करून द्यायला पाहिजे होती! विलायतेत अग्रपूजेचा मान नेहमी स्त्रियांनाच द्यावा लागतो! या नियमाच्या उल्लंघनाने शिष्टाचाराच्या राज्यात तिकडे मोठा गुन्हा केल्यासारखा होतो!

जयंत : याबद्दल मी तुझी पुन्हा क्षमा मागतो. विद्याधर, वसंतरावांच्या भगिनी या द्रुमन. दुर्दैवाने यांच्यावरही वैधव्याचा प्रसंग आलेला आहे. आणि हे आमचे कमलाकर, तात्यासाहेबांच्या शालकांचे चिरंजीव. हेही लहानपणापासून इथेच असतात. असे हे आमचे लहानसे मित्रमंडळ आहे.

गोकुळ : (स्वगत) म्हणजे? या सुधारकांचे हें मित्रमंडळ आणि मी जुन्या मताचा म्हणून शत्रुमंडळ वाटते? मला वाटत होते की, मी एकटाच विसराळू आहे. पण आज जयंत सुध्दा माझी ओळख करून द्यायची विसरलेच की! काही हरकत नाही; आपल्याला हे सुधारकी चोचले कशाला हवे? आपणच आपली ओळख करून घ्यावी. पण काय नाव या पाहुण्यांचे? जयंतानी आताच घेतले की! काय बरे? (आठवतो)

जयंत : विद्याधर –

गोकुळ : (एकदम) हो खरेच, विद्याधर. अहो विद्याधरसाहेब, ओळख व्हायचा मीच चुकून राहिलो आहे तेवढा! माझे नाव गोकुळ. कृष्णावताराची खूणगाठ बांधून ठेवा म्हणजे नाव लक्षात राहील. लहानपणापासून तात्यासाहेबांनीच माझे पालनपोषण केले, पुढे लग्न करून दिले –

जयंत : गोकुळ, तुला चुकून विसरलो त्याची क्षमा कर, बाकी विसराळूपणाशी तुझा तसा निकट संबंध आहे यात शंका नाही. विद्याधर, हा आमचा गोकुळ; अगदी लहानपणापासूनच आमच्या इथे असतो; मनुष्य मोठा प्रामाणिक, ममताळू आणि गरीब आहे.

गोकुळ : मी उध्दारक मताचा आहे हे सांगावयाला विसरू नका. नाही तर सर्वांबरोबर पाहुणे मलाही सुधारकच समजायचे! हो, मी आहे जरा फटकळ आपल्याला कोणी महार म्हटले तर चालेल, पण सुधारक म्हटलेले नाही खपायचे!

सुशीला : खरेच; विद्याधर, आमचा गोकुळ इतका धर्माभिमानी आहे की सिंहस्थात पत्त्यांतल्या राजाराण्यांची सुध्दा लग्ने लावीत नाही.

वीणा : आणि इकडे पुनर्विवाहाची चाल पाडण्यासाठी वसंतराव पत्त्यांतल्या राण्यांची मुद्दाम दोन दोनदा लग्ने लावितात.

गोकुळ : विद्याधरसाहेब, हा सारा फाजील शिक्षणाचा परिणाम!

वसंत : यात मात्र शंका नाही. या बाबतीत मात्र गोकुळ अक्षरश: बाळबोध वळणाचा आहे.

गोकुळ : असे कुत्सित नजरेने पाहू नका, वसंतराव; यात मला नाही काही कमीपणा वाटत! विद्याधरसाहेब, आमचे घराणे खरोखरच इतके बाळबोध वळणाचे की, स्त्रीशिक्षण तर आमच्या घरात नव्हतेच पण पुरुषांपैकी सुध्दा कित्येकांना तरी लिहितावाचता येत नव्हते.

कमलाकर : पण विद्याधर, गोकुळचा अजून मुख्य गुण राहिलाच आहे. विसरभोळेपणात गोकुळ केवळ अद्वितीय आहे. पावसात भिजताना कधी कधी त्याला छत्री उघडण्याचा सुध्दा विसर पडतो.

गोकुळ : आणखी अहो – काय आपले नाव? पुन्हा विसरलो!

विद्याधर : विद्याधर माझे नाव.

गोकुळ : हो, खरेच विद्याधर! विद्याधरसाहेब, इतका काही मी विसराळू नाही. पण या कमलाकरांचा मुख्य गुण म्हणजे परनिंदा! आजपर्यंत सर्वांची निंदा करण्यातच यांचा सारा वेळ गेल्यामुळे निरुद्योगीपणामुळे हल्ली हेच सर्वांच्या निंदेला पात्र होऊन बसले आहेत.

सुशीला : गोकुळ, अशा वेळी आपण जर एकमेकांच्या उखाळ्या पाखाळ्या काढू लागलो तर हे पाहुणे काय बरे म्हणतील? विद्याधर, तुम्ही आमच्या गोकुळचा आणि वसंतरावांचा वादविवाद ऐकला नाही अजून!

वीणा : शास्त्रविहित आचारांचा त्याच्यासारखा पुरस्कर्ता सांपडावयाचा नाही!

वसंत : हो, बाप जिवंत असल्यामुळे श्राध्दाचे पुण्यकर्म दवडण्यापेक्षा श्राध्दाचा हक्क मिळविण्यासाठी बापाचा घात करावा असे हे म्हणतात!

विद्याधर : वाहवा! अशी प्रखर धर्मजागृति असल्यावर सुधारकांचा बीमोड व्हावयाला कितीसा उशीर लागणार?

जयंत : पण एक - दोन बाबतीत मात्र गोकुळ स्वत:च सुधारक मताचा आहे!

लीला : हो, खरेच, बायकोच्या जाचाने असा विपरीत प्रकार झाला आहे खरा गोकुळचा!

दुमन : घरात स्त्री - पुरुषांना सारखे हक्क असावेत हे सुधारकाचे म्हणणे गोकुळला सर्वस्वी मान्य आहे; कारण त्याच्या घरात त्याचा कशावरही हक्क चालत नाही!

लीला : आणखी सुधारक आपल्या बायकाना नावानेच हाक मारतात तसा गोकुळही नेहमी बायकोच्या नावाने हाक मारीत असतो!

विद्याधर : म्हणजे, कजाग आहे वाटते याचे कुटुंब?

कमलाकर : ती कजाग कशाची! हाच अजागळ आहे झाले! नवऱ्याला डोके नसले म्हणजेच बायका डोक्यावर बसतात!

गोकुळ : या म्हणण्यात काय अर्थ आहे? भगवान शंकराला एक सोडून पाच डोकी होती तरी गंगामाई डोक्यावर बसल्याच की नाही अखेर! आधीच बायका तोंडाळ; त्यातून ही तर इतकी बोलभांड आहे म्हणता, की दिवसभर तर बोलतेच बोलते पण रात्री झोपेत सुध्दा सारखी बोलत असते आणि ती सुध्दा अगदी खड्या सुरात! आवाज असा खणखणीत आहे की, लग्नात विहिणींचा कलकलाट चालला तरी हिचे बोलणे शेजारणीला साफ ऐकू जाते! बोला आता!

सुशीला : गोकुळला अव्वाच्या सव्वा गोष्टी सांगण्याचे भारी वेड आहे. अशी काही त्याची बायको मुलुखमैदान नाही अगदी!

गोकुळ : खरेच नाही! सुशीलाताई, आमच्या हिला मुलुखमैदान म्हणून तिची किंमत कोण कमी करील? विजापूरच्या मुलुखमैदान तोफेच्या आवाजाने नुसत्या गर्भिणींचेच गर्भपात झाले म्हणतात! पण हिच्या तोंडाची तोफ सुरू झाली म्हणजे माझ्यासारखा पुरुष सुध्दा गर्भगळित होतो!

वसंत : अरे, अरे! स्त्रिया म्हणजे गृहदेवता, पण आमच्या समाजात त्यांची कोण हेटाळणी चालते ही! विलायतेत आपल्या बायकोबद्दल असे बोलणाराला खरोखर तोफेच्याच तोंडी दिल असत!

गोकुळ : मग मलाही तिच्या तोंडाच्या तोफेला बळी दिलेलाच नाही का?

कमलाकर : कसले आले आहे तोंड? याच्यातच पाणी नाही म्हणून! जरा तोंड करू लागली की, एक श्रीमुखात देऊन एका तोंडाची दोन तोंडे करावीत झाले!

गोकुळ : चांगला उपाय आहे हा! एका तोंडानेच सध्या मी बेजार झालो आहे; मग दोन तोंडे झाल्यावर काय करावे लागणार न कळे!

वसंत : या गोकुळला असे बोलताना ऐकला म्हणजे तळपायाची आग मस्तकाला जाते. पण एकट्या गोकुळलाच का दोष लावावा? सारा समाजच जेथे स्त्रियांच्या हक्कांची पायमल्ली करीत आहे तेथे एकट्यालाच जबाबदार कोणी धरावा?

गोकुळ : अशी काय पायमल्ली चालली आहे ती कळू तरी द्या! येऊन जाऊन पुनर्विवाह म्हणजे पाट लावावयाची मोकळीक नाही हेच ना?

दुमन : अमुक एकच गोष्ट कशाला हवी? पायांपासून डोक्यापर्यंत सारखा अन्याय चालला आहे.

वीणा : एखाद्या बेइमान नवऱ्यासाठी सुध्दा त्याच्या निर्दोषी स्त्रीला आपल्या सुंदर केशकलापाला मुकावे लागते, हा केवढा अविचार!

गोकुळ : वीणाताई, वपन केल्यावर सुध्दा जर या बायका मृत पतीचा केसांनी गळा कापावयाला चुकत नाहीत, तर मग वपन न केले तर काय होईल? प्रौढ विधवांना कदाचित् हा केशवपनाचा आळा नसला तर एक वेळ चालेल, पण अल्लड वयाच्या बालविधवांना तर –

सुशीला : हे जुलमाचे नैतिक बंधन पाहिजेच म्हणतोस?

विद्याधर : अशा गोष्टींचा आमच्या समाजाकडून तीव्र निषेध होत नाही ही मोठ्या दुर्दैवाची गोष्ट आहे! सामाजिक सुधारणेला पाऊल पुढे टाकावयाला ही किती योग्य जागा आहे!

गोकुळ : याच काय, पण कुठल्याही बाबतीत, जुन्या चालीचा समाज विधवा पुढे आली की कधीच पुढे पाऊल टाकणार नाही!

जयंत : निषेधाची गोष्ट दूर राहिली, पण उलट हा निर्जीव समाज विधवांचा जिवंतपणीच जीव घेऊन पुरुषांना वाटेल तितकी लग्ने करण्याची मोकळीक देतो –

वसंत : वेश्यागमनाच्या निंद्य अन्यायाकडे कानाडोळा करतो यापेक्षा दुर्दैवाची सीमा कोणती?

विद्याधर : खरोखरी, आमच्या पुरुषवर्गाची शिथिल नीतिमत्ता वेश्येच्या रूपाने, समाजात उजळ माथ्याने वावरताना पाहिली म्हणजे उद्विग्न मनाला स्त्रियांना मिळणारे अन्याय द्विगुणित दिसतात आणि अशा क्रूर समाजाबद्दलच्या आपलेपणाचा सुध्दा क्षणभर विसर पडतो!

वीणा : ते काही नाही; सुशीलाताई, तुला मी बजावून ठेविते, आता पद्माकराकडून तात्यासाहेबांकडे तुझ्याबद्दलची पुनर्विवाहाची मागणी आली म्हणजे तू बिनदिक्कत त्याच्या मागणीला रुकार दे; तसेच द्रुमन, तू सुध्दा!

वसंत : द्रुमनताईच्या बाबतीत माझा नाइलाज झाला आहे.

विद्याधर : का बरे?

वसंत : आमचे निस्सीम हिंदु हाडाचे वडील द्रुमनताईच्या पुनर्विवाहाची गोष्ट काढताच, जानव्याचा गळफास घेण्याची तयारी करितात आणि मातोश्री चुलीत सती जावयाला तयार होतात.

विद्याधर : पण तुमच्या एकंदर वागण्यावरून तर तुमच्या घरी सुधारणेला इतका मज्जाव असेल असे कोणालाही वाटणार नाही.

गोकुळ : दिव्याखालीं अंधार! यांच्या घरात हेच काय ते कुलदीपक निपजले आहेत, बाकी चहूंकडे अंधार आहे सारा! गरीब बिचारे यांचे वडील, द्रुमनताईच्या शिक्षणाचे नाव काढल्याबरोबर माथ्यात राख घालून बसतात! एकदा तर–कधी बरे वीणाताई, काय झाले ते –(आठवतो)

वीणा : बरे, आठवण झाली म्हणजे सांग एखादे वेळी! विद्याधर, एवढे मात्र खरे की, दुमनताईना मराठी लिहिणे सुध्दा वसंतरावांनी अगदी चोरून मारून शिकविले आहे. दुमनताईना आमच्या इथे यावयाची परवानगी मिळते ती सुध्दा फार दिवसांच्या घरोब्यामुळे! त्यांच्या पुनर्विवाहाबद्दल तूर्त शब्दच काढावयाला नको! पण सुशीलाताई, तू मात्र मागे घेऊ नकोस. पुनर्विवाहाची मुहूर्तमेढ घरात उभारावयाला तुझ्यासारखी देवताच पुढे व्हावयाला पाहिजे!

विद्याधर : काय, सुशीलाबाईंच्या पुनर्विवाहाचे घाटत आहे?

कमलाकर : (स्वगत) हा एक घटकेचा पाहुणा हे ऐकून इतका का बरे गांगरून गेला? घटकेच्या स्नेहाच्या मानाने ही चलबिचल अंमळ फाजीलच म्हणावयाची!

वसंत : अहो, मी तुम्हांला सर्व वृत्तांत सांगतो! विद्याधर, या गावात पद्माकर म्हणून एक सधन विधुर आहेत; शिक्षणही श्रीमंतीच्या मानाने बरेच झाले आहे म्हणायचे! त्यांचा आमच्या सुशीलाताईंशी पुनर्विवाह लावण्याचा जुना मानस–

विद्याधर : मग तो अजून सिद्धीस का जात नाही?

गोकुळ : तसे व्हावयला सुशीलाताईंचीच आडकाठी आहे.

कमलाकर : (स्वगत) सुशीलाताईंचीच आडकाठी आहे हे ऐकून हा सात्विक महात्मा जरासा प्रसन्न झाल्यासारखा दिसला! एकूण मित्रत्वापेक्षा जास्त सलगीची महत्वाकांक्षा दिसते स्वारीची!

वीणा : आजपर्यंत चालत आलेली रूढी कशी मोडावी याचा सुशीलाताईला मोठा प्रश्न पडलेला आहे.

विद्याधर : का बरे? सुशीलाबाईंसारख्या सुशिक्षित माणसाला रूढीचे इतके भय नको आहे. तर इतर काही कारणे असल्यास गोष्ट निराळी!

सुशीला : इतर कारणांसाठीच मला पुनर्विवाह नको आहे. परोपकाराच्या मार्गानं सुखाची हानी सर्वापरी भरून येते.

वसंत : सुशीलाताई, काय हे बोलणे! कसचा कर्माचा परोपकार करीत बसता आहा? विलायतेत कोणतीही बाई असे बोलायची नाही! परोपकाराचे वेड निव्वळ हिंदूपणाचे आहे! तुमच्या शिक्षणाचा तुमच्यावर मग काय परिणाम झाला?

सुशीला : वसंतराव, या गोष्टीची सांगून समज पडावयाची नाही! मला पाहिजे तर वेडी म्हणा, पण पुनर्विवाहाची मला तशी आवश्यकता वाटत नाही.

विद्याधर : जयंत, तुमचे सुधारणेबद्दल आजपर्यंतचे उद्गार ऐकून मला वाटत होते, तुम्ही तर सुशीलाबाईंना पुनर्विवाहाबद्दल सर्वांहून विशेष आग्रह कराल; पण मी मघापासून पाहतो आहे, तुम्ही अगदी मौन धरून बसला आहा! जरासे चमत्कारिकच आहे हे!

जयंत : माझ्या मौनाचे कारण हेच की मलाही हा पुनर्विवाह इष्ट वाटत नाही.

विद्याधर : मग पुनर्विवाहाला तुमची संमति –

जयंत : पूर्ण आहे. पण हा पुनर्विवाह मात्र नको! पद्माकराच्या दुष्टपणाची ज्याला ज्याला चांगली माहिती आहे तो तो असेच म्हणेल.

गोकुळ : हे कारण नसते तरी सुध्दा आपण पुनर्विवाहाच्या आडच आले पाहिजे! श्रुतिस्मृतींचा पुनर्विवाहाला मुळीच पाठिंबा नाही!

विद्याधर : वाः! जसें कांहीं बाकीचे सारे प्रकार श्रुतिस्मृतींच्या आधारानेच चालले आहेत! ज्या धर्मग्रंथांना आम्ही यच्चयावत् बाबतीत बिनदिक्कत धाब्यावर बसवितो त्यांच्याकडे या एकाच बाबतीसाठी धाव घेणे म्हणजे निव्वळ पोरखेळच आहे. अगदी अनाचार करिताना सुध्दा श्रुतीचे ऐकावयाचे नाही आणि स्मृतीची स्मृति होऊ द्यावयाची नाही; त्यांच्या न्याय्य आज्ञांना फाटा द्यावयाचा; आणि एक अघोर अन्यायाच्या समर्थनासाठी मात्र त्यांची कास धरावयाची, हा कोठला न्याय?

गोकुळ : असे का बरे म्हणता? सनातन धर्माच्या पक्क्या पायाची उभारणी श्रुतिस्मृतींच्या जोरावरच झालेली आहे. ज्या ईश्वरदत्त संपत्तीच्या जोरावर आमच्या पूर्वजांनी अनार्यांचा नायनाट केला, ज्या जगमान्य महावाक्यावरून आम्ही आजपर्यंत साऱ्या जगाला तुच्छ मानीत आलो, ज्यांच्या हृदयांत आम्हां आर्यांचे आर्यत्व आज हजारो वर्षे आम्ही दडवून ठेविले आहे –

वसंत : आर्यत्व दडवून ठेविले आहे हे मात्र अगदी खरे.

गोकुळ : थांबा, वसंतराव, मला पुरतेपणी बोलू द्या! आर्यत्व दडवून ठेविले आहे, ज्या ग्रंथांत विमाने आहेत, आगगाड्या आहेत, तारायंत्रे आहेत, पाश्चिमात्य साऱ्या सुधारणा आहेत, ज्यात ईश्वराचे अंतःकरण आहे, ज्यात आर्य ऋषींची वाणी आहे, ज्यात रूढीचा आत्मा आहे, ज्यात पापपुण्याची शहानिशा केलेली आहे, ते आमचे वेद, त्या आमच्या श्रुति, त्या आमच्या स्मृति, ती आमची उपनिषदे, ती ब्राह्मणे –

वसंत : ती तुमची ब्राह्मणे, तुमची भटे! भले शाबास! कुठे पाठ केले होते हे सारे? आज तुझ्या भाषणान तू सुधारकांना अगदी चीत केलेस नाही? पापपुण्याच्या मोठ्या बहारीच्या कल्पना आहेत या. पण हे विचारांचे नवकोटनारायण आचारांच्या बाबतीत मात्र सुदाम्यापेक्षा दरिद्री असतात. ए कंगाल, या मोठमोठ्या ग्रंथांच्या नुसत्या जोरदार उच्चाराने आजच्या आचरट आचारांचे समर्थन कसे होणार? रामनाम पवित्र असले तरी पोपटाला त्याची पवित्रता काय कळणार?

गोकुळ : वसंतराव, आपल्याला उत्तर कोण देणार? मी थोडाच विलायतेस जाऊन जानवे तोडून शेंडी काढून मोकळा झालो आहे? मी जर देशी पोपट असेन तर आपण विलायती पोपट आहा इतकंच! पण हे पहा - अहो विद्याधर मी अजून मुद्दाम बोललो नाही! अहो,

पुनर्विवाहाचा प्रसार सुरू झाला तर कंटाळलेल्या बायका नावडत्या नवऱ्याला विष देऊन पुनर्विवाहाचा रस्ता मोकळा करतील, समजला? धडाधड हत्या होतील हत्या !!

वसंत : वाः! काय पण कल्पनेची कसरत ही! हिंदूखेरीज असली कल्पना दुसऱ्याला सुचायचीच नाही! विलायतेत कोणाला असे बोलताना मी कधीच ऐकले नाही! हा गोकुळ तर हिंदूतला हिंदु आहे अगदी! हे पहा, ए हिंदू, असे होऊ लागले तर काही वाईट नाही! आज बालहत्या होत आहेत त्या बंद होऊन उद्या पतिहत्या होतील एवढेच. एक स्त्री फार झाले तर एकदोन पतीचा नाश करील; पण आज एका विधवेला कितीतरी बालहत्या करिता येतात! तेव्हा लोकसंख्येच्या दृष्टीने सुध्दा एकंदरीने फायदाच होणार! समजला? यापेक्षा या आचरट शंकेचे सरळ समाधान करीत बसण्याचे कारणच नाही.

विद्याधर : गोकुळ, तुमची ती भीति निराधार आहे. आज ज्या जातीत पुनर्विवाह प्रचलित आहेत त्यांच्यात असे अनर्थ कितीसे होत आहेत? त्यांचीच साक्ष घ्या म्हणजे झाले!

सुशीला : मला या वादविवादाचा आता इतका कंटाळा आला आहे म्हणता, की काकांना या बाबतीत एकदा कायमचे उत्तर देऊन मी केव्हा मोकळी होईन असे झाले आहे मला!

गोकुळ : अरे, अरे, अरे! सुशीलाताई, तात्यासाहेबांनी सांगितलेले काम विसरलो म्हणून म्हणत होतो ते हेच! हे पहा पद्माकरकडून आलेले पुनर्विवाहाच्या मागणीचे पत्र! हे तुमच्याजवळ द्यावयाला तात्यासाहेबांनी मला सांगितले होते. याचे उत्तर आजच द्यावयाला पाहिजे.

सुशीला : त्यात काय उत्तर द्यावयाचे आहे? मीच तात्यासाहेबांना जाऊन सांगते की, साफ नकाराचे उत्तर लिहा म्हणून! चला, सारी काकांच्या दिवाणखान्यांत जाऊ.

(सर्व जातात – जयंत जाऊ लागतो तोच मनोरमा येते)

मनोरमा : अहो, जरा थांबा पाहू! आता तुम्ही चांगले आला, पण मला भेटायची आठवण होते का तुम्हांला? मी मघापासून आपली पाहते आहे; इतका वेळ झाला तरी तुमचा आपला नेहमीचा बाजार चाललाच आहे! म्हटले, आता चांगले चारसहा महिने मुंबईस होता; तितक्या वेळात काही तरी अक्कल आली असेल!

जयंत : (स्वगत) अरेरे, आनंदाच्या भरात इतका वेळ माझ्या दुर्दैवाची मला आठवणच झाली नव्हती! क्षणभरच का होईना, मी स्वत:ला विसरलो होतो; पण दैवाला ते कोठून रुचणार!

मनोरमा : का हो, झाला का गप्प? मी आल्याबरोबर तुमच्या तोंडाला असे कुलूप बसते आणि एरवी मोठ्या पंडितासारखे बोलत असता, असे मी तुमचे काय घोडे मारले आहे?

जयंत : मनोरमे, तू माझी पत्नी ना?

मनोरमा : होय बरे! मला चांगली आठवण आहे हो! पण आपण असे नेहमी विसरता, आणि म्हणूनच मला अशी आठवण करून द्यावी लागते!

जयंत : मनोरमे, मला दुःख द्यावयाला का तू जन्मली आहेस?

मनोरमा : काय बाई बोलणे तरी! माझ्या बोलण्यापासून तुम्हांला त्रास होतो नाही? असे माझे बोलणे असते तरी काय? तुम्हांला गोकुळकाल्यात या घोड्याएवढाल्या पोरीबरोबर उधळू देत नाही हेच ना?

जयंत : अरेरे, मनोरमे, काय हे नसते कुतर्क! एवढ्यासाठी का मी सुशीलाताईशी आणि लीलाताईशी बोलत असतो?

मनोरमा : नाही तर कशासाठी? नेहमी पाहावे तो तुमची संभाषणे चाललेली! दुसरे काय बोलावयाचे असते हो एवढे?

जयंत : मनोरमे, शुध्द प्रेमाने एका मनुष्याला दुसऱ्या मनुष्याशी, त्यातून स्त्री - पुरुषांना एकमेकाशी निष्काम बुद्धीने बोलता यावयाचेच नाही, हीच जिथे साऱ्या समाजाची अनुदार दृष्टी, तेथे तुलाच दोष कोणी द्यावा?

मनोरमा : अहाहा! मी कांहीं अगदी बोंडल्याने दूध पीत नाही! या साळकायांशी तुम्ही हसता खिदळता आणि माझ्याशीच बोलताना का बरे तोंड कडू होते? बोला आता काय ते!

जयंत : काय बोलू हेच मला कळत नाही! मनोरमे, तू माझी पत्नी खरी, पण तुझ्या मनोवृत्तीत हा जो एवढा फरक आहे त्यामुळे काय बोलावयाचे याचाच निर्णय होत नाही! लहानपणापासून कल्पनेच्या काव्यानंदावर तरंगणारा माझा प्रेमात्मा वस्तुस्थितीच्या वणव्यात पार होरपळून गेला आहे! भावी आयुष्याच्या कल्पनाकाव्यात आपल्या लग्नाच्या -

मनोरमा : कवितेचा आणि लग्नाचा काय संबंध? आमच्या आईला माझ्यासारखेच कवितेचे नावही माहीत नव्हते; पण बाबांनी असा त्रागा केला नव्हता. त्या दोघांनी चांगला संसार थाटला. आठ मुलगे आणि आम्ही पाच मुली त्यांना झालो; आणि हे सारे कवितेची एक ओळ सुध्दा म्हटल्यावाचून!

जयंत : तुझा बाप मोठा खंबीर मनाचा! पण मी तसा नाही! जेथे जिवाचे प्रेम नाही, आयुष्याचे एकजीव काव्य नाही –

मनोरमा : पुन्हा आपले तेच! अहो, कवितेला काय चुलीत जाळावयाची आहे! आमटी आळणी झाली तर तेथे कवितेचे आधण ओतून काही होईल का? निगोड चहात कवितेची दोन पाने बुचकळून गोडी आणता येईल का? म्हणे तुला कविता कळत नाही! मग कवितेच्या चोपड्यांची एक रास करून तिच्याशी का नाही लग्न केले? सारी सोंगे! म्हणे तुझे माझे हृदय जमत नाही! आणि या बायकांच्या बाजारात मन रमते वाटते?

जयंत : राक्षसिणी, का उगीच वाग्बाण सोडतेस? दुःखित जीवाला दुसऱ्या तशाच दुःखी जीवांना धीर देण्यात थोडेसे समाधान वाटते, आणि एवढ्यासाठीच या अनाथ बालविधवांकडे लक्ष वेधते!

मनोरमा : हो, हो, लक्ष पुष्कळ वेधेल; पण मी वेधू देईन तेव्हा ना! हजार रुपये हुंडा आणि शिवाय करणी, मानपान सारे करून बाबांनी मला येथे ढकलली, ती काही तुमचा हा तमाशा पहावयाला नाही!

जयंत : चल जा, काय बोलावयाचे असेल ते एकीकडे जाऊन बोल. माझ्या मनाला उगीच संतापवू नकोस! जा येथून!

मनोरमा : जाते बरे! काय न्याय आहे बघा! (स्वगत) माझ्या आता चांगले ध्यानात येत चालले आहे सारे! एकदा स्वारीला चांगले राजरोस पकडते आणि मग दाखवते कसे काय सुख आहे ते! (जाते)

जयंत : (स्वगत) हरहर, हेच का माझे संसारसुख! जमीन - अस्मानाप्रमाणे एकमेकांपासून दूर राहणाऱ्या दोन भिन्नवृत्ति जीवांना कृत्रिम उपांयांनी एकत्र बांधावयाचे आणि एकजीव झालेल्या, देहमात्र भिन्न, पण एकवृत्ति हृदयांना एकमेकांपासून दूर ठेवावयाचे! परमेश्वरा, मी बालपणीच काढलेल्या आशेच्या चित्रावर - काव्याच्या आत्म्याने कल्पनासृष्टीत जवळ जवळ सजीव खेळणाऱ्या भावी चित्रावर - असे निराशेचे काळे डाग टाकून मूळच्या मनोहर स्मृतीमुळे ते अधिक भयंकर केलेस, त्यापेक्षा बाळपणीच तो चित्रपट फाडून का टाकला नाहीस? प्रेमरंगाने भरलेला हृदयाचा पेला तेव्हाच फोडून टाकावयाचा होतास; वर्तमानाचे वातावरण भेदून भविष्याच्या पटावर लीलेने कल्पनाचित्र काढण्यापूर्वीच आशादृष्टीचे कलम मोडून टाकावयाचे होतेस. अरेरे! नीरस, हृदयशून्य, जडवृत्ती मनोरमेची प्राप्ती आणि तीही काव्यमय हृदयसर्वस्व लीलेची आशा भग्न झाल्यावर! पण नको–आता लीलेचा विचार बंधुप्रेमाच्या दृष्टीनेच केला पाहिजे. प्रेम आणि लीला यांची कल्पनेतली जोडीसुध्दा जगाच्या दृष्टीने पापमय ठरेल! क्रूर कृत्रिम जगता! अशी किती हृदये तुझ्या बोजड नियमाखाली पार चुरडून गेली असतील! पण जगाचा यात काय दोष? लोकदृष्टि कल्पनेच्या क्षितिजाने दूरस्थ आकाशाला जमिनीशी जोडू पाहते आणि भूलोकी प्रत्यक्ष पसरलेल्या स्वर्गसुखाला काल्पनिक स्वर्गाच्या बेसुमार वर्णनाने नरकयातनेचे स्वरूप देते! देवा! अदभुतरम्य काव्यसृष्टी जर व्यवहाराच्या वस्तुस्थितीत कधीच उतरण्यासारखी नसेल तर प्रतिभाशाली कवी निर्माण करून त्यांच्या आशापूर्ण भविष्यचित्रांनी तरुणांना नसता मोह का पाडितोस? अहाहा! ही पहा लीला आली! आहे, काव्यसृष्टि खरी आहे! पण हृदया, आता बंधुप्रेमाला जागृत कर! परमेश्वरा, प्रेममय कल्पनांचे माझ्या मनातून आता निर्बीज करून टाक.

(लीला येते)

लीला : सारी मंडळी वर गेली आणि तुम्ही मागे राहिला तेव्हाच मला वाटले की, तुमचे मन स्वस्थ नाही आणि म्हणूनच मी मुद्दाम धावत इकडे आले.

जयंत : लीलाताई, मी दुःखांत असतो तर खरोखरीच तुझ्या मायाळू साह्याने माझे समाधान झाले असते. (हसून) पण जेथें दुःखच नाही, तेथे तुझ्या या ममतेने तुझ्या हृदयाची थोरवी मात्र दिसून येते!

लीला : नका, असे हसून आपले दुःख लपवू नका! भयाण खिन्नतेला झाकावयाला या कृत्रिम हास्याचे विरल आच्छादन कसे पुरणार? त्याने उलट खिन्नता जास्त भयाण दिसते.

जयंत : लीले, तू म्हणतेस तेच खरे आहे! काळवंडलेले प्रेत झिरझिरीत मलमलीखाली झाकले तर विशेषच भयंकर दिसते. पण लीले, दुःख दुसऱ्याला, त्यातून स्वतःच्या दुःखाने चूर झालेल्या तुझ्या सारख्या जीवाला सांगून काय उपयोग?

लीला : का बरे? तुम्ही नेहमी माझे सांत्वन करिता तसे मीही तुमचे दुःख हलके करण्याचा यत्न करीन!

जयंत : वेडी नाही तर! चल, मंडळी वर वाट पाहात असतील.

लीला: नका सांगू वाटेल तर मला आपले दुःख! पण मला अगदी स्पष्ट दिसते आहे. (त्याच्याकडे पाहते)

जयंत : (स्वगत) अहाहा! ही दृष्टि काय बोलत नाही? बोललेले फक्त कळते पण न बोललेले अगदी हृदयात भिनते! पण या दृष्टीला दृष्टि देऊन उपयोगी नाही! (तोंड फिरवितो) अरे, ही पहा दुसरी नजर! मनोरमा संशयाच्या दृष्टीने आमच्याकडे पाहात आहे. आता येथे उभे राहून मुळीच उपयोगी नाही. (प्रगट) लीले, चल लौकर, तात्यासाहेब वाट पहात असतील.

(जातात)

•

<u>प्रवेश चवथा</u>

(कमलाकर प्रवेश करतो)

कमलाकर : (स्वगत) दुनिया एक दिवानोंका बझार है! परदेशच्या पेढीवर दर्शनी हुंड्या पटतात आणि शेजारच्या दुकानदाराला रोख रुपयाची मोड मिळत नाही! इकडे पाठीवर पाय देऊन आलेला भाऊ पोटावर पाय द्यावयास सोडीत नाही, तर तिकडे शब्दाच्या शपथेखातर ज्यांची पुरतीशी तोंडओळख सुध्दा नाही अशी वधुवरे तोंडाशी तोंड भिडवायला तयार होतात! स्वर्गसुखाच्या मुदतीच्या हुंडीसाठी आज हातच्या सुखाच्या रोख रकमेची मनोती कापून द्यावयाची! आतबट्ट्याच्या या अजागळ सट्ट्याला आंधळ्या श्रध्देची साक्ष आणि अनोळखी ईश्वराची जामीनकी! आणि हा जामीन जगाच्या आरंभापासून सदैव संशयाच्या धुक्याआड दडून बसलेला! जिकडे पहावे तिकडे विसंगतपणा! गळ्यात पडलेल्या मनोरमेला, ती अशिक्षित आणि कजाग आहे म्हणून टाकून देऊन लहानपणच्या थट्टेतल्या लग्नाच्या लोभाने जयंत लीलेच्या निराश आशेवर जीव काढतो! अपार सुखभोगासह शरण आलेल्या आणि आजन्म सहवासाचे वचन देणाऱ्या पद्माकराचा सुशीला तिरस्कार करिते आणि

लग्नातल्या क्षणमात्र परिचयाच्या मेलेल्या नवऱ्यासाठी रडत बसते! लग्न लावणाऱ्या भटासाठी सुशीलेने का रडू नये याचेच नवल वाटते! त्याच्याशी ती दोन शब्द तरी बोलली होती! तिकडे लीला हक्काची हुकमत हरपली तरी जयंताच्या प्रेमाच्या भाडोत्री भांडवलाचा भरवसा धरून बसली आहे! दोघी सख्ख्या बहिणी, पण सुशीला जळक्या जिनगीच्या आठवणीची राख जपत बसण्याइतकी कंजूष, तर लीला मनोरमेची मालमत्ता आपली समजण्याइतकी उदार! तशीच मनोरमा! बाह्यांगाकडे डोळेझाक करणाऱ्या जयंतासाठी अंतरंगाचा होम मांडून बसली आहे! आणि माझ्या प्रेमयाचनेकडे ढुंकूनही पाहात नाही! पाठीस लागलेल्या अरबी समुद्राकडे पाठ फिरवून गोदावरीने हजारो कोसांवरच्या पूर्वसमुद्राकडे धाव घेतली त्यातलाच प्रकार हा! तशीच वीणा! तिच्या मूळच्या मूर्खपणाला शिक्षणाने निव्वळ दुजोरा मिळाला आहे! वसंत विलायतेहून जाऊन आला आहे एवढ्यावरूनच त्याच्यावर ती पोरगी फिदा झाली आहे. आणखी दुमन - तिच्या मूर्खपणाला तर पारच नाही! ती कायमची कबज्यात आल्यावर सुध्दा मी तिच्याशी पुनर्विवाह करीन असे तिला वाटत आहे! वेडे, मकरंद चाखल्यावर भ्रमर कमळाभोवती गुणगुणत रहात नाही! पण पाचव्या वर्षीच गोपींशी बागडणाऱ्या गोपाळाला सोडून पुत्रप्राप्तीच्या आशेने ब्रह्मचारी बजरंगाभोवती घिरट्या घालणाऱ्या बिचाऱ्या बायकानाच दोष का द्यावा? जयंत, वसंत, पद्माकर, आणि स्वतः मी, सारे आपापल्या सुखाची साधने अगदी श्वासाच्या आटोक्यात असूनही उगाच विवेकाचे प्राणायाम करीत बसलो आहो! आणि हे सारे का? तर केवळ लग्नसंबंधासाठी! प्रत्येक मनुष्य आपल्या मूर्खपणाने फार झाले तर स्वतःच्या कुटुंबाच्या सुखाचा नाश करील; पण ज्या महात्म्याने ही लग्नबंधनाची कल्पना शोधून काढली त्याने मात्र अतुल मूर्खत्वाने साऱ्या मानवी कुटुंबांच्या सुखाची धूळधाण करून ठेवली आहे! वाः! ही पहा, माझ्या म्हणण्याची मूर्तिमंत साक्ष देण्यासाठी मनोरमा रडत रडत इकडे येते आहे. तिच्या सुंदर पण रडक्या चेहऱ्यावर तिच्या दुर्दैवाचा आणि जयंताच्या मूर्खपणाचा सारखाच छाप बसलेला आहे. (मनोरमा येते) मनोरमाबाई! तुम्हांला अशा स्थितीत पाहून माझा जीव अगदी तिळतिळ तुटत असतो!

मनोरमा : मग तुमचा जीव डोंगराएवढा असला तरी त्याचे तिळाएवढाले तुकडे होतील! कारण माझे दुःख कधीच कमी व्हावयाचे नाही.

कमलाकर : तुम्ही अशा अगदी निराश होऊ नका. पुढे मागे जयंताला तुमची दया येणार खास!

मनोरमा : त्यांना दया! अहो, मुसळाला कोठे अंकुर फुटले आहेत का? या जन्मात तरी असे होणार नाही! त्या अवदसेने माझ्या जन्माचे मातेरे केले हो मातेरे!

कमलाकर: अहो, त्यात त्यांचा वाईट हेतु नसेल सुध्दा! लीला आणि जयंत नेहमी कुजबुजत बसतात एवढ्यावरच जाऊ नका! त्यांची आज लहानपणापासून मैत्री!

मनोरमा : मैत्री! ही कसली मैत्री? तुमचा स्वभाव भारीच सरळ! अहो, बायकापुरुषांची कसली ही मैत्री? अशा मैत्रीत काळेबेरे आपले असायचेच!

कमलाकर : मग आपण दोघे नाही का एकमेकांशी बोलत?

मनोरमा : म्हणून काय झाले? तुम्ही माझ्या माहेरच्या ओळखीचे!

कमलाकर : आणि जयंत नाही का लीलेच्या माहेरचा? तो तर तिचा सख्खा आतेभाऊ! मग लोकांनी माझा तरी संशय का घेऊ नये?

मनोरमा : भलतेच! तुमचें बायकांशी वागणे कुणीकडे? नाही तर त्यांचे वागणे! बरोबरीच्या बायकांशी धांगडधिंगा घालीत बसायला यांना लाजा वाटत नाहीत काहो?

कमलाकर : मनोरमाबाई, ही सुधारणा आहे! तुम्हांला त्यातले रहस्य कळत नाही.

मनोरमा : कपाळाची सुधारणा! सांवळागोंधळ सारा! एकमेकांच्या हातांत हात घालावयाचा, रात्री, अपरात्री बोलत बसायचे, हसायचे, खिदळायचे; ही सुधारणा वाटते? मग बाजारबसव्या मोठ्याच सुधारक म्हणावयाच्या! इकडे अशी आंधळी कोशिंबीर खेळताना पाहिले की अंगाची अशी आग होते! पण काय करावयाचे? मेला बायकांचा जन्म!

कमलाकर : (स्वगत) मनोरमे, सुधारणेबद्दलच्या तुझ्या या उडाणटप्पू कल्पनांचा बरोबर फायदा न घेईन तर नावाचा कमलाकरच नव्हे! (उघड) मनोरमाबाई, विधवांच्या दुःखाची तुम्हाला कल्पनाही नाही.

मनोरमा : चांगली कल्पना आहे हो! मला जिवंत नवऱ्याची विधवा, लग्न झालेली कुंवारीण , काय वाटेल ते म्हटले तरी चालेल!

कमलाकर : असे म्हणू नका! जगातले सारे व्यवहार केवळ आपल्या नावाच्या पतीसाठी आणि पतीच्या नावासाठीच करावे लागतात! पुरुषाला पत आणि स्त्रीला पती!

मनोरमा : मी मात्र साऱ्या गोष्टी पतीच्या नावासाठी करीत नसून अगदी नावाच्या पतीसाठीच करते आहे. ते खरेखुरे पति आहेत त्या अवदसेचे.

कमलाकर : नका! नका! अशा बाबतीत एकदम त्यांचे नाव घेऊ नका.

मनोरमा: याच काय, कुठल्याही बाबतीत बायकांना नवऱ्याचे नाव घ्यावयाची चोरी. नाही तर असा लपंडाव खेळताना पाहून तिकडचा कान धरून विचारले असते, की हे काय म्हणून!

कमलाकर : काय हे बोलणे! मनोरमाबाई, पती म्हणजे स्त्रीची सारी शोभा, खरा अलंकार.

मनोरमा : अलंकार खरा! पण गहाणवट पडला आहे ना दुसऱ्याकडे!

कमलाकर : मग त्या दुसऱ्याशी खुशाल उभा दावा धरावा. जयंताकडे यात काही दोष नाही! त्याचा स्वभाव जरा दयाळू आहे.

मनोरमा : दयाळू आहे? काय बोलता? आपल्या बायकोचा गळा कापावयाचा आणि कोणा मेल्या भलतीच्या गळ्यात गळा घालावयाचा! ही कोठली दया? कमलाकर, फुकट हो फुकट बायकांचा जन्म! मला किनई जीव सुध्दा जड झाला आहे.

कमलाकर : मनोरमाबाई, जगात जीव जड होऊन भागणार नाही! प्रसंगी दुसऱ्याचा जीव घेऊन मग स्वतःचाही जीव घेऊन पळत सुटण्याची तयारी पाहिजे! उठा, अशा रडू नका! जयंताला लीलेच्या नादातून सोडविण्यासाठी अनेक उपाय करिता येतील.

मनोरमा : एकूण तुम्हाला सुध्दा असा संशय आहे तर!

कमलाकर : मला संशय मुळीच नाही; माझी अगदी खात्री आहे, आणि तिच्या पुराव्यादाखल मला कित्येक गोष्टी माहीत आहेत!

मनोरमा : बाई, बाई, तुमच्या सुध्दा या गोष्टी लक्षांत येऊं लागल्या, चारचौघांत बोभाटा होऊं लागला, लोकांत ओरड झाली, तरी सुध्दा यांना लाज नाहीं ना ? कोणत्या त्या गोष्टी? मला तरी सांगून ठेवा.

कमलाकर : मनोरमाबाई, त्या चोरट्या प्रेमाखेरीज करिता यावयाच्या नाहीत, मनोमन साक्ष असल्याखेरीज पटावयाच्या नाहीत, मत्सराच्या तीव्र दृष्टीखेरीज सांगून समजावयाच्या नाहीत! एकाने दुसऱ्याकडे उगीच सारखे पाहत राहणे, त्याच्या खेरीज दुसऱ्याच्या बोलण्याकडे लक्ष न देणे, आपण काही बोलले तरी दुसऱ्याच्या मनाला ते कितपत रुचते हे पाहण्यासाठी सारखे त्याच्याकडे पाहणे, एक उठून गेले तर दुसऱ्याचा अगदी विरस होऊन इतर मंडळींबद्दल त्याने शून्यवृत्ति होणे, एकमेकांच्या बोलण्याला दुजोरा देणे, अगदी नेणून सुध्दा नेहमी होता होईल तो जवळ जवळ बसणे, या साऱ्या चोरट्या प्रणयाच्या खुणा आहेत! या गोष्टी क्षुल्लक खऱ्या; पण ठळक गोष्टीपेक्षा जास्त महत्वाच्या!

मनोरमा : खरे, अगदी खरे! पाहिलेत ना? असा कोडमारा केला माझा! याला काय करावे बरे?

कमलाकर : हा, मी सांगतो असे करा. जयंताला तुम्ही एकदा स्पष्ट सांगून पहा आणि माझी हेळसांड केली तर मी विष खाऊन प्राण देईन असे भय घाला!

मनोरमा : वा:! म्हणजे त्यांना बरेच ते! सुंठीवाचून खोकला गेला. म्हणतील, खुशाल मर! तेव्हा आणखी या अपमानाचा अनुभव घेण्यापेक्षा –

कमलाकर : वेड्या आहात तुम्ही! त्याची काय छाती आहे असे म्हणावयाची? कायद्याच्या किचाटाची त्याला पुरी माहिती आहे. जिवावर उदार झाल्याचे सोंग मात्र सफै आणा! अगदी बेफाम झाल्याप्रमाणे त्याला असा त्रास द्याल म्हणता, की स्वारीला जीव नकोसा झाला पाहिजे! अगदी खनपटीस बसा की आलीच स्वारी ताळ्यावर! तुम्ही बतावणी मात्र चांगली करा म्हणजे झाले! सत्यापरता धर्म नाही हे खरे; पण पुष्कळदा सत्यापेक्षा सत्याच्या आविर्भावानेच जास्त कार्यभाग होत असतो. पहा, मी म्हणतो याचा तुम्हाला अनुभव येईल.

मनोरमा : बरे, करीन बापडी!

कमलाकर : अहो, एकेक यत्न करून पहावा! हा नाही साधला तर दुसरा. तुम्ही इतक्यातच निराश होऊ नका! चला, मी सांगितलेले विसरू नका.

मनोरमा: नाही विसरायची! तुम्हांला दिसेलच आता सारे!

(मनोरमा जाते)

कमलाकर : (स्वगत) ठीक, ही विषाची पेरणी सुरेख झाली! जयंता, आपल्या गोड बोलण्याने या कमलाकराचा लहानपणापासून जो सारखा पाडाव करीत आलास त्याची फळे भोगायला आता तयार हो. अपमानाचा, द्वेषाचा, तिरस्काराचा जो तीव्र रस आजवर या हृदयात साठवून ठेवीत आलो त्याचा आता कर्तबगारीच्या जोरावर अर्क - हा विषारी अर्क- निर्माण करून तुझ्या सुखाला ठार मारल्यावाचून मी कधी राहणार नाही! माझ्या आयुष्याचे साफल्य माझ्या सुखाने होणार नसून तुझ्या दुःखाने मात्र होणार आहे. माझ्या या कर्तव्यात थोडा वेळ जी विश्रांति मिळेल तिलाच मी माझे सुख मानीन.

(जातो)

•

<u>प्रवेश पांचवा</u>

(लीला. स्थळ - नदीतीरावरील अमृतेश्वराचे तुळशीवृंदावन)

लीला : (वाचते)

(चाल - यादवराया भाई या हो)

आठवतो का सांग सखे तो काळ विवाहाचा ।
बाळपणाचा, मुग्धपणाचा निर्मळ भावाचा ॥
संसाराचे चित्र चिमुकलें, चिमुकलेच जीव ।
फुललें नव्हतें हृदयांचेंही राजस राजीव ॥
पहात होते तात तदा त्या लीला बाळांच्या ।
जणुं आठवती त्यांसहि लीला त्याच सुकालाच्या ॥
जपति परोपरि प्रसन्नहृदया पुण्यमया माता ।
गेले ते दिन सीते, यापरि हा बघतां बघतां ॥
बाळपणींचे प्रसंग जणुं ते घडति आज फिरुनी ।
चित्रपटा या अश्रुजलानें चल टाकूं धुउनी ॥
तूं सीता ती, राम तोच मी, त्याच आज माता ।
परि जे गेले दिन ते आतां येतिल का हाता ॥
कशास आशा आतां नसती; झालें तें गेलें ।
सुकलें फूल न देत वास जरि अश्रूंनीं भिजलें ॥

छेः! नाहीच जमत हे! मुळातला श्लोक एवढासा, पण माझ्या इतक्या ओळी होऊन सुध्दा काही तरी चुकून राहिल्यासारखे वाटते! या उत्तररामचरिताचे सारे असेच आहे! मनाला जितके पटते तितके शब्दांत वठवून दाखविता येत नाही. पहिल्या अंकात चित्रपट पहात बसलेल्या सीतारामांच्या मंगलमूर्ति नजरेपुढून हलत नाहीत अगदी! त्यांच्या बाळपणाची

चित्रे त्यांच्या डोळ्यांपुढे उभी राहिली यात काय नवल? पण हे उत्तरराम वाचताना आम्हांला सुध्दा ती चित्रे दिसतात. लग्नकाली एखाद्या बाहुलीएवढ्या सीतादेवीने आपल्या गोंडस हातांनी ती चिमुकली माळ मेघश्याम जगन्नाथाच्या कंठात–अगबाई, हा काय चमत्कार! रामचरित्रातल्या इतर प्रसंगी डोळ्यांसमोर खेळणारी त्या जानकीजीवनाची श्यामसुंदर मूर्ति विवाहप्रसंगाच्या चित्रातून नाहीशी होऊन जयंताची लहानपणीची गोजीरवाणी मूर्ति तिच्या जागी का बरे दिसायला लागली? आणखी सीतादेवीच्या जागी आठ वर्षांची लीला! देवा, क्षमा कर; मनाचा कितीही धडा केला तरी सुध्दा लीला - जयंताची ही चिमुकली जोडी अशी डोळा चुकवून कल्पनेपुढे उभी राहाते याला मी तरी काय करू? अहाहा! लहानपणी सर्वांनी या आमच्या चित्रासारख्या जोडीचे कौतुक करावे! आणि आज तेच मंगलदर्शन जगाच्या दृष्टीने पापचित्र दिसावे ना! देवा, तुझ्याही दृष्टीला ते पापचित्र वाटत असेल तर ही पहा मी, निर्दयपणाने त्या लहानग्या कल्पनाजीवांना या अश्रूंच्या पुरात बुडवून टाकिते! ज्या काळाच्या प्रवाहात आमची खरी बाळरूपे वाहून गेली, त्याच्याच ओघात त्यांच्या चित्रांनाही लोटून देते! पण नको! त्या वेळच्या दहा वर्षांच्या जयंताला आणि आठ वर्षांच्या लीलेला, मायावी जगता, तुझ्या पापविचारांची ओळख तरी होती का? मग झाले तर! या हतभागी लीलेच्या, तिच्या भोवती पसरलेल्या जगाच्या समजुतीसाठी त्या कल्पनाराज्यातल्या बाळजीवांचा कशाला विरस करू? त्यांचा आनंद तेव्हाही निर्दोष होता आणि आताही निर्दोषच आहे. श्रीरामचंद्रा, रावणाला मारल्यावर सीतादेवीला परत आणून, तिच्यासह अयोध्येच्या चौदा चौकड्यांच्या छत्रसिंहासनावर बसून स्वर्गसुखाच्या ऐन भरात असतानासुध्दा, जर आपल्याला बाळपणाचा चित्रपट पाहून वाईट वाटले, तर मग या भाजलेल्या जिवाला ओलावा मिळण्यासाठी, बाललीलांच्या अर्काचा एखादा अश्रू या हृदयावर टाकिला, तर देवाधिदेवा, तू क्षमा करणार नाहीस का? अहाहा! त्या निर्दोष प्रेमचित्राकडे सारखी टक लावून किती वेळ पहात बसू असे मला झाले आहे. अंतःसाक्षी अमृतेश्वरा! आज कल्पनेच्या किल्ल्यात पळून गेलेले हेच चित्र एकदा आम्ही तुला प्रत्यक्ष दाखविले होते ना? शुभ्र मोगऱ्यांच्या कळ्यांची एकच लांबलचक माळ गळ्यात घालून, याच नदीच्या काठी त्या पायरीवर उभे राहून, जयंत व मी कितीतरी वेळ आमचे पाण्यात उमटलेले प्रतिबिंब पहात होतो. इतक्यात कमलाकरांनी हळूच मागे येऊन थट्टेने ती माळ तोडून टाकिली. तल्लीनतेमुळे आम्हांला गळ्यातली माळ तुटताना कळले नाही, पण त्या चलचित्राच्या गळ्यातली तुटलेली माळ पाहून आम्ही जरा दचकलो. कैलासनाथा, तेच ना हे चित्र? कमलाकर, का बरे त्या वेळी ती माळ तोडून –(पाहून) कोण? कमलाकर? आज सुध्दा अशाच रीतीने यांनी ही सुखविचारांची माळ तोडून टाकिली!

(कमलाकर येतो)

कमलाकर : लीलावती, नेहमी पहावे तो तू आपली या जागी बसलेली असतेस, इतकी काय या जागेंत जादू भरली आहे न कळे!

लीला : जादूच आहे नाही तर काय? संथपणाने वाहणारी ही नदी, आमच्या रक्षणासाठी या एवढ्याशा देवळांत समावून बसणारा हा कैलासनाथाचा प्रतिनिधि, मावळण्यापूर्वी त्या टेकडीवर भरजरी गालिचा पसरून बसलेला सूर्यनारायण, वाऱ्याच्या एवढ्याशा झुळकीबरोबर सुवास पसरणारी ही पवित्र तुळशी, पलिकडच्या पटांगणात आनंदाने बागडणारी मुले–हसू नका, कमलाकर, जगाचा जादूगार याच गोष्टींनी आपली नजरबंदी करीत नाही का?

कमलाकर : लीलावती, तुझे, जयंताचे देवभोळेपणाचे वेड अजून गेले नाही याचे मला नेहमी आश्चर्य वाटते. ज्या वेळी आपण नव्याने जगात आलो तेव्हा प्रत्येक नवाईने मनाला वेडावून सोडिले हे ठीक झाले; पण आता काय त्याचे? त्याच त्याच गोष्टी पाहून रोज आश्चर्यचकित होणे हे मी मानवी बुद्धिमत्तेचे कमीपण समजतो!

लीला : कमलाकर, सर्वशक्तिमान सर्वेश्वराच्या कृतीपुढे मनुष्याच्या बुद्धीचा कमीपणा दिसला तर त्याची आपल्याला लाज का वाटावी? तुमची दृष्टि लहानपणापासूनच या सृष्टिसौंदर्याच्या बाबतीत बिघडलेली! हेच जयंत असते तर या वेळी ते सुध्दा माझ्यासारखेच वेडे झाले असते! पहा बरे! या नदीच्या सपाट पाणभुईवर हा निळीचा आणि दुसऱ्या जलवेलीच्या पानांचा हिरवा गालिचा पसरला आहे, याच्यावर घटकाभर कोणाची दृष्टी विसावणार नाही?

कमलाकर : माझी! लीलावती, नदीने आपले अंतरंग झाकण्यासाठी पांघरलेला हा हिरवा शालू फाडून माझी अंतर्भेदी दृष्टि नदीच्या तळाशी माजलेल्या चिखलावर - साऱ्या शहराच्या घाणीच्या बिछायतीवर - प्रत्यही बालविधवांनी टाकून दिलेल्या मुलांच्या कुजलेल्या देहांवर खेळू लागली म्हणजे या नदीच्या अंतरंगात आणि एखाद्या नटव्या वेश्येच्या अंतःकरणात मला काहीच फरक दिसत नाही!

लीला : इश्श! काय घाणेरडे विचार हे! कमलाकर, या अशा संध्याकाळी, अशा रमणीय जागी, अगदी प्रत्यक्ष देवाजवळ असताना सुध्दा असल्या हिडिस कल्पना तुमच्या डोक्यात येतात तरी कशा?

कमलाकर : देवांच्या सान्निध्याने, या दगडी देवांच्या सान्निध्याने, लीले, माझ्या अशा कल्पना उलट बळावतात! लीलावती, साधे सृष्टचमत्कार पाहून, पूर्वीच्या नेभळट मनुष्यांची बुद्धिमत्ता दिपून, हबकून, जागच्या जागी मरून ठार झाली; आणि ईश्वर हे त्या मेलेल्या बुद्धिमत्तेचे भूत उत्पन्न झाले! पूर्वजांच्या मेलेल्या बुद्धिमत्तेचे हे ईश्वरी भूत आजच्या त्यांच्या नादान पोराबाळांना भेडसावीत आहे! पण, लीले, खरे म्हटले तर प्रत्येक दगडी मूर्ति म्हणजे मानवी बुद्धिमत्तेच्या प्रेतावर, तुमच्या भाविकपणावर, बांधलेली समाधी आहे; आणि प्रत्येक देऊळ हे मेलेल्या बुध्दिमत्तेचे स्मशान आहे! ते बघ लीलावती, पलीकडे ते स्मशान आहे; ऐक - अशी कानांवर हात का ठेवितेस? —त्या स्मशानांतल्या प्रत्येक राखेच्या ढिगाखाली, जळून

गेलेल्या प्रेताबरोबरच खाक झालेल्या, शेवटपर्यंत आशानिराशा याच्या कैचीने कातरलेल्या, सुखदुःखांच्या पेंचांत पिळून निघालेल्या हृदयातल्या हजारो गूढांची, मनुष्याच्या मेलेल्या आशांची जशी राख सापडेल तशी प्रत्येक देवाच्या मूर्तीखाली, तर्कवितर्कांच्या पंखांनी सृष्टीची रहस्ये शोधण्यासाठी धडपडणाऱ्या, पण अखेर आश्चर्याने चमकून आणि भयाने भेदरून प्राण सोडणाऱ्या हताश मानवी कल्पनेची राखच सापडेल.

लीला : कमलाकर, नका, नका, असे बोलू नका! तुमच्या प्रत्येक शब्दासरशी माझ्या अंगावर शहारे येत आहेत. त्या मावळत्या सूर्यनारायणाकडे पहा! मला वाटते, साक्षात सर्वसाक्षी परमेश्वराचा हा नेत्र सुध्दा तुमच्या शब्दांमुळे रागाने लाल झाला आहे! कमलाकर, त्याची करूणा भाका! ते पाहा, त्याच्या कृपाकिरणांनी पावन झाल्यामुळे, वाऱ्याने उडालेल्या अगदी धुळीचे सुध्दा सोने झाले आहे! मग त्याच कृपेने आम्हा मनुष्यांचे सोने होणार नाही का?

कमलाकर : धुळीचे सोने! लीले, रात्रीचे खेळ खेळण्यासाठी ही सृष्टि तुझ्या देवाच्या डोळ्यांत दिवसाढवळ्या ही धूळ टाकीत आहे, समजलीस!

लीला : जाऊ द्या. कमलाकर, मला असल्या हिडिस गोष्टी ऐकायची इच्छा नाही! चांगली संध्याकाळ झाली, सूर्य मावळायला झाला, मनोरमा वहिनीला या तुळशीवृंदावनात तेवढा दिवा लावून ठेवायला सांगते!

कमलाकर : थांब; लीले, तुझ्या प्रत्येक करणीचे आज मला हसू येत आहे! या तुळशीची सेवा करून तुला कोणता मोक्ष मिळवावयाचा राहिला आहे?

लीला : कोणता म्हणजे? सुशीलाताईने मिळविला आहे तोच! माझ्या सारख्या विधवेने धर्माचरणाने जर नाही तर मग दुसऱ्या कशाने मनाची शांति मिळवावी? सुशीलाताईने तरी याच मार्गाने ती मिळविली आहे ना?

कमलाकर : अशी शांति मिळविणारी ती सुशीला एक वेडी, तिच्या पावलावर पाऊल टाकणारी तू सात वेडी, आणि तुम्हा विधवांना वैराग्य मिळविण्यासाठी या तुळशीभोवती आणि देवळाभोवती भटकायला सांगणारी ती धर्माज्ञा शंभर वेडी! लीलावती, तुमच्या देवांच्या भाकडकथा खऱ्या मानल्या तरी त्यांच्या पारायणाने वैराग्य कसे मिळणार? ही तुळशी काय सांगते? सोळा हजार एकशे आठ गोपींचा मेळा भोवती नाचत होता; पण कृष्णाने एका वृंदेच्या शोकामुळे तिच्या स्मशानात - या तुळशीवृंदावनात, धाव ठोकिली, हीच गोष्ट तुळशी सांगणार ना? तुझ्या हातातले हे उत्तररामचरित; हे तरी हेच सांगेल की, सुखाच्या वेळी योगवासिष्ठाच्या गप्पा झोकणारा राम, सीता जराशी दूर झाल्याबरोबर राज्यपदावर लाथ मारून सारखा रानोमाळ रडत सुटला. तसाच हा नंदिकेश्वर! दरवाज्याच्या महिरपीवर आपल्या पोराला - त्या गणपतीला - बसवून पार्वतीबरोबर गाभाऱ्यांत बसलेल्या या भोळ्या शंकराची दंतकथा ऐकून तर लीले, तुला किळस येईल. सांग पाहू आता या असल्या देवांच्या रडगाण्यांनी भरलेल्या पोथ्यापुराणांनी कोणत्या विधवेला वैराग्यप्राप्ति होणार? ती

पहा, सूर्य मावळल्यामुळे घरी जायला निघालेली मुले देवासमोर हात जोडून उभी आहेत. तू आणि जयंत लहानपणी असेच देवासमोर हात जोडून वेड्यासारखी उभी रहात होता. तेव्हा ते शोभून गेले, पण आज जर तुम्ही या फत्तरासमोर - या शून्यवृत्ति पाषाणासमोर तद्रूप शून्यवृत्तीने फत्तरासारखी उभी राहिला, तर मग वाढत्या वयाचा तुमच्यावर - निदान अकालवैधव्याने भाजलेल्या तुझ्या मनावर - काहीच परिणाम झाला असे नाही का होत? बावळट बाळपणाला भाबड्या भाविकतेची जोड ठीक होती; पण आज त्या बालवृत्तीची काय किंमत? त्या मुलांनाच विचार; ती सुध्दा म्हणतील, हे बाळपण नको; आमची मोठे होण्याची इच्छा आहे.

लीला : त्या बिचाऱ्यांना मोठेपणाच्या दुःखांची कल्पना कशी असणार? मोठेपणाची एकांगी बडेजावी पाहून त्या अजाण अर्भकांना तसे वाटले तर त्यात काय नवल? पण लहानपण आणि मोठेपण या दोहींचा अनुभव घेतलेल्या लोकांना पुन्हा मागे जाण्याची परवानगी मिळाली, तर एका क्षणात सारी सृष्टि बालकानीच गजबजून जाईल!

कमलाकर : लीलावती, ही तुझी केवळ कल्पना आहे! डोंगर चढताना आपण एक टप्पा चढून गेल्यावर जर मागे नजर टाकिली तर मागच्या वाटेवर नुसत्या झाडांची कोवळी हिरवळच दिसते; तिच्यातून पसार होताना पायाला रुतणारे खडे आणि अंगाला ओचकारे भरणारी काटेरी झुडपे दूरपणामुळे त्या हिरवळीखाली दडून बसतात; हीच रमणीयता पुढच्या वाटेवरही पसरलेली दिसते; पण उलटपक्षी, पायाखालच्या वाटेवरचा मात्र वाईटपणाच जाणवतो. आणि त्याला शोभविणारी हिरवळ आपल्या डोक्याच्या वर - कल्पनेच्या आटोक्याबाहेर असते. लीले, हीच गोष्ट आयुष्याच्या प्रवासाची! भूतकालाची रमणीयता वाटते ती याचमुळे; आणखी याचमुळे भविष्याची आशा सुटत नाही! वर्तमानाचा वाईटपणा दूर लोटून द्यावयाची ताकद आपण अंगी आणली पाहिजे.

लीला : तुमच्याच दृष्टांताप्रमाणे पाहिले तरी बाळपणाचे मोठेपण तिळमात्र कमी होत नाही. प्रवासाचे सारे टप्पे सारखेच त्रासदायक असले तरी सुरवातीच्या हुषारीमुळे बाळपणाचा टप्पा तितका अवघड वाटत नाही; शिवाय त्यावरून खाली पडले तरी फार लागण्याचे भय नाही. वाढत्या वयाच्या प्रवासाबरोबर पडण्याची भीतीही उंचावत जाते. बाळपणी सुखदुःखाचे चक्र सारखे फिरते खरे, पण त्याच कारणामुळे त्याची तीव्रताही क्षणिकच भासते. ती मुले पहा; आजच्या सुखदुःखांच्या त्यांच्या कल्पना रात्री झोपेत थकव्याबरोबर विरून जातील; उद्यांचे जग निराळे; उद्यांच्या आशानिराशा निराळ्या! वाऱ्याच्या प्रत्येक लहरीसरशी–सृष्टिदेवीच्या प्रत्येक श्वासनिश्वासासरशी–बालमनाच्या सुखदुःखाची हालचाल बदलते! तेच आपले मन पहा! एकेक विचाराचे ओझे अगदी जन्मभर वागवावे लागते! कमलाकर, ही मुले–आपल्याच लहानपणाच्या खेळगड्यांची ही हालचाल करणारी, हुबेहुब त्यांच्यासारखीच दिसणारी चित्रे– सारखे पहात बसले म्हणजे आपल्या बाळपणाचाच काळ अजून चालला आहे–सृष्टि

सर्वकाळ एकरूपच आहे असे वाटायला लागते. कमलाकर, सृष्टीच्या या कायमच्या चित्रपटावर, आपण नाही! तुमचीही जमा आमच्यातच कशाला करू? देव तुमचा तरी संसार यशस्वी करो—पण कमलाकर, आमची चित्रे ठेविल्यावाचूनच आम्ही—मी म्हणा, जयंत म्हणा, सुशीलाताई म्हणा—सारखी काळाच्या ओघात वाहात चाललो आहो! अहाहा! एकेकदा मनात येते की, बाळपणाचाच सारखा ध्यास करून मनाने—तसेच शरीराने पण बालरूप व्हावे, आणि या मुलांत मिसळून आमच्या पुसलेल्या प्रतिमा कायमच्या कालपटावर पुन्हा लिहून काढाव्या! कमलाकर, तुम्हांला नाही असे वाटत?

कमलाकर : मुळीच नाही. लीलावती, तारुण्यात तुझी, तुम्हा सर्वांचीच निराशा झाली—झाली कसची? पापपुण्याच्या नसत्या कल्पनेने तुम्हीच करून घेतली! म्हणून या वयातल्या सुखोपभोगाला लागणारा वेळ ते सुख नसल्यामुळे तुम्हाला जड झाला आहे; आणि या रिकामटेकड्या वेळात तुम्ही बाळपणाच्या वेड्यावाकड्या मूर्खपणाला सुख मानू लागला! लीले, तारुण्याच्या सुखाची तुला कल्पनाही नाही. लहानपणी तू चांगली दिसत होतीस, त्या वेळी मी तुला हजारदा पाहिली; पण आजच्या दृष्टीने तुझ्याकडे पाहण्याची शक्ति त्या कोवळ्या कमलाकराच्या अंगी नव्हती. लीलावती, पापपुण्याच्या, देवाधर्माच्या कल्पना—लीले, हा पहा तुझा हात धरून तुला सुखाच्या मंदिरात नेऊन सोडतो. (एकदम तिचा हात धरत) हं, लीलावती, एकदम ओरडू नकोस, मी तुझा गुलाम आहे; लीले, तुझी पायधरणी करण्याऐवजी एकदम हात धरिला त्याची क्षमा—असा हात सोडवू नकोस!

लीला : कमलाकर—

कमलाकर : तुझा हात सोडून हे पहा तुझे पाय धरितो. (तिचे पाय धरितो) तुझ्या तोंडातून मोठ्याने एक शब्द निघाल्याबरोबर सारी माणसे जमून मी रसातळाला जाईन हे मला माहीत आहे. पण तुझ्यावर विश्वास ठेवून मी आपले प्राण तुझ्या हाती दिले आहेत. लीले, मला तारणार किंवा मारणार तूच आहेस! लावण्यलतिके, विचार कर, दूर गेलेल्या सूर्याच्याच वैभवाने रंगलेल्या या सोनेरी ढगांकडे पहा, या नुकत्या उगवणाऱ्या चांदण्यांकडे पहा, पूर्वेकडे तोंड काढणाऱ्या त्या चंद्राकडे पहा! ही संध्या आपल्या मृत पतीच्या वैभवाची, या ढगांच्या आणि तारांच्या सोन्यामोत्यांची रास पसरून त्या चंद्राला भुलविण्यासाठी नटून बसली आहे! लीले, सृष्टीला पापपुण्याच्या कल्पना मान्य नाहीत! दर महिन्याला सत्तावीस तारांची घरे धुंडाळणाऱ्या चंद्राची साक्ष घे! सारी सृष्टि हेच सांगते. लीले, नसत्या नीतीच्या कल्पनेने माझा तिरस्कार—

लीला : तुझा तिरस्कार - तुझ्या छायेचा - तुझ्याबद्दलच्या कल्पनेचा सुध्दा तिरस्कार येईल! ऊठ, सोड माझे पाय! नाही सोडीत पाय? ओरडू मोठ्याने?

कमलाकर : नको; झाली ही आगळीक केवळ चुकून; अगदी क्षणिक आवेशामुळे! लीले, तुझ्या उदारतेची, तुझ्या पवित्रतेची तेजस्विता क्षणभर कामांध झालेल्या या माझ्या पापी डोळ्यांना

दिसली नाही म्हणूनच तुझा असा उपमर्द माझ्या हातून झाला! पण लीले, माझे प्राण तुझ्या हाती आहेत. माझ्या हातून चुकून झालेल्या या भयंकर अपराधाचा कोणाजवळ उच्चार करणार नाही असे मला आश्वासन दे; त्याखेरीज मी तुझे पाय सोडणार नाही! तुझ्या विलक्षण तेजाने मी दिङ्मूढ झालो आहे!

लीला : उठा! या गोष्टीचा कुठेही बभ्रा न करण्याचे हे घ्या मी तुम्हांला वचन देते!

कमलाकर : नको; तुझ्या हाताला पुन्हा स्पर्श करण्याची माझी योग्यता नाही! तुझ्या नुसत्या शब्दावर माझा विश्वास आहे. तुझे पाय धरण्याचीच माझी योग्यता आहे!

लीला : उठा, या अमृतेश्वराची शपथ घेऊन सांगते की, यावज्जन्म ही गोष्ट मी कोणाजवळ बोलणार नाही!

कमलाकर : अहाहा! लीले, धन्य आहे तुझी! पापात पडणाऱ्या माझ्या आत्म्याचा आज तू उध्दार केलास! माझ्या आयुष्याला आज तू नवीन दिशा दाखवलीस! कमलाकराचा आज नवीन जन्म झाला! तूच हा नवा जन्म देणारी माता! लीले, या चुकलेल्या लेकराला नीट मार्गाला लाव!

लीला : यात मी काय केले? कमलाकर, याबद्दल त्या अमृतेश्वराचे उपकार माना! त्याच्याजवळ चांगली बुद्धि मागा! तुमच्या मघाच्या घाणेरड्या कल्पना–

कमलाकर : तुझ्या स्पर्शाने पावन झालेल्या देहात कशा राहतील? लीले, देवाबद्दल माझे विचार अशा तऱ्हेचे व्हावयाला आधी तूच कारण झालीस! आणि आज माझा उध्दार व्हावयाला कारणही तूच झालीस! लहानपणी तू आणि जयंत एकमनाने ज्या ज्या गोष्टी करीत आला त्या त्या गोष्टींचा मी तिरस्कार करायला शिकत आलो! तुम्ही मला नेहमी एकीकडे टाकीत होता म्हणूनच मी असा पतित झालो! तुमची देवाबद्दलची निष्ठा वाढत गेली तसा माझा तिरस्कार वाढत गेला! पण आज तू मला देवाची साक्ष पटवून दिलीस! ज्या देवाच्या कृपेने तुझ्या अंगी इतके प्रखर तेज आले, तो देव - लीले, मला सुमार्गाला लावणाऱ्या देवतेचा देव–मला पूज्य कसा नसेल?

लीला : कमलाकर, चला, झाले ते झाले. आजपर्यंत जयंतांच्या कृतीचा तुम्ही तिरस्कार केला, आता तिचे अनुकरण करा! त्यांचा मनोनिग्रह, त्यांची उदार पुण्यशीलता, त्यांची उदार विचारशीलता डोळ्यांसमोर ठेवून यापुढे वागत चला!

कमलाकर : (तुळशीवृंदावनातल्या महादेवावर हात ठेवून) या कैलासनाथाची शपथ घेऊन सांगतो की, तुझी आज्ञा मला शिरसामान्य आहे. लीले, जा तू आता. आजपर्यंत मनात आलेल्या नास्तिक कल्पनांचे, आताच्या अमंगळ विचारांचे, क्षालन करण्यासाठी मी आज मोकळ्या मनाने त्या भगवंताजवळ क्षमा मागणार आहे! घटकाभर हृदय मोकळे करून मला या मूर्तीला अश्रूंचा अभिषेक करू दे! लीलावती, या पाषाणहृदयातून वाहणाऱ्या अश्रूंच्या गंगेत ही पाषाणमूर्ति सुध्दा विरघळून टाकल्याखेरीज मी इथून हालणार नाही!

(एकाग्र दृष्टीनें देवाकडे पाहात राहतो. लीला जाते)

कमलाकर : (एकदम उठून) उठा, कैलासनाथ, या नदीच्या तळांतल्या गाळात बुडी मारून खरोखरीच कैलासवासी व्हा! (देव नदीत झुगारतो) माझा, माझ्या छायेचा, माझ्याबद्दलच्या कल्पनेचा सुध्दा तिरस्कार आं! आकाशातल्या दिवट्यांनो! पाहिलात आजचा हा नाटकी प्रकार? लौकरच या नाटकाचा शेवटचा अंक तुम्हांला दिसेल! जयंताचा मनोनिग्रह, त्यांची पुण्यशीलता—लीले, तुम्हा सर्वांची पुण्यशीलता मला चांगली समजते! जयंतासाठी रात्रंदिवस झुरणाऱ्या या छबकडीने मला नीतिपाठ शिकवावे काय? इतका मी मूर्ख नाही! नीतीचे फाजील डावपेच मी ओळखून आहे! ठीक आहे, तुमची नीतिमत्ता पायाखाली तुडवून तुमच्या चोरट्या सुखाची राखरांगोळी करीन तरच नावाचा कमलाकर! मनोरमेचा जयंताला शह लावून त्याला सळो का पळोसे केले म्हणजे आपोआप तो या पोरीच्या पायाशी लोळण घेईल; हळूहळू यांच्या पापाला पाय फुटून ते चार चौघांत रांगू लागले म्हणजे लीले, तुला एखाद्या बाजारबसवीच्या पायरीवर नेऊन बसवायला कितीसा उशीर लागणार? इकडे मनोरमेला, केवळ ती जयंताची लग्नाची बायको, एवढ्यासाठीच फसवून तिचे धिंडवडे काढतो आणि जयंताच्या तोंडाला काळे फासतो. आणि नंतर सुशीलेचा समाचार! खवळलेल्या पद्माकराने सुशीलेला घरातून दरवडा घालून पळविण्याचा घाट घातला आहे आणि त्या बाबतीत माझ्या साह्याबद्दल त्याने दहा हजार रुपये देऊ केलेच आहेत! ठीक आहे. दहा हजाराला सुशीलेच्या पातिव्रत्याचा सौदा काही वावगा नाही! लीले, या दुखवलेल्या सापाचा डाव किती भयंकर असत याची तुला लौकरच ओळख पटेल!

(जातो)

अंक पहिला समाप्त

❖

अंक दुसरा -

<u>प्रवेश पहिला</u>

(सुशीला निजली आहे. विद्याधर भीतभीत प्रवेश करितो)

विद्याधर : परमेश्वरा, या साहसात मला यश देऊ नकोस! माझ्या या साहसी हेतूला ही वेळ आणि त्याचा विषय किती तरी प्रतिकूल आहेत. बाहेर शीतरश्मी निशापतीने आपल्या अमृतवर्षी कोमल किरणांनी या भूतलावर चंद्रिकेचा पाऊस पाडून अंतराळाला दुग्ध वर्णाची शोभा आणिली आहे! या उरफाट्या दुग्धसमुद्राच्या नीलवर्ण तळाशी मंदतेजोमय तारकामौक्तिके विरल पसरली आहेत! या पुण्यस्नानाने आनंदलेली भूदेवी मंदवायूच्या रूपाने वाहणाऱ्या समाधानाच्या निश्वासाबरोबर गगनमंडलात पुषपराग उधळीत आहे. पुण्यवंताच्या निकट सहवासाने पापवृत्ति सुध्दा पुष्कळशी मावळून जाते, त्याप्रमाणे छायारूपाने वृक्षाखाली दडून बसलेल्या मूळच्या काळ्याकुट्ट अंधाराला सुध्दा या चांदण्याच्या निकटवर्ती प्रभावानें किती तरी उजाळा आला आहे! सारे निर्दोष, प्रेमवृत्ती जग निद्रावश होऊन चोहींकडे शांतता दिसत आहे! सजीव सृष्टीच्या शांतवृत्तीमुळे चंद्रिकेत हा सौम्य, शांत, स्पष्ट दृग्गोचर होणारा शहराचा भाग पहात असताना, सृष्टीच्या सत्यतेचा विसर पडून, दुर्बिणीतून एखाद्या चित्रातला देखावा मी पहात आहे असे वाटते! आणि चंद्रिका म्हणजे रवितेजाचे चित्रात उतरलेले, मंद आणि दृष्टिसुसह रूपच नाही तर काय? या देखाव्यात पुण्यशील सुशीला तर मूर्तिमंत शांतिदेवीच शोभते आहे! अहाहा! किती अलौकिक शोभा, मनोहर लावण्य, तेजोमय पवित्रता, गंभीर वृत्ति ही! या शांत, पवित्र आणि रम्य चित्राकडे पाहून मला काश्मीरची, त्या रमणीय झेलम नदीची, आणि तिच्या भोवतालच्या गुलाबाच्या ताटव्यांची आठवण होते! हिंदुस्थानच्या नंदनवनातल्या त्या मंदाकिनीच्या–झेलम नदीच्या–दुतर्फा पसरलेल्या गुलाबी गालिच्यावर, जर ही शांतिसुंदरी निजवली तर वेडावलेल्या कवींना तरी शारदादर्शनाचा भास होईल आणि झेलम नदीचा रमणीय प्रवाह कवितेचा मूर्तिमंत ओघच वाटेल. अहाहा! हे दर्शनसुख चिरकाल लाभेल काय? जगदीश्वरा, कधी काळी सृष्टीचा लय करण्याचा तुझा खरोखरच हेतु असेल तर तो आताच या स्थितीत कर, आणि माझी दृष्टीची शक्ति मात्र जिवंत ठेव. अथवा ही पूर्वेकडची खिडकी उघडतो म्हणजे चंद्राला हिच्या मुखकमलाचे पूर्ण दर्शन मिळून मोहाने तो येथेच थांबेल आणि ही सुखमय रात्र अशीच चालू राहील. पण नको; अशा रीतीने काळाला फसविण्याच्या प्रयत्नापेक्षां अधिक सुख देणाऱ्या या सुखमूर्तीलाच मोह पाडण्याचा प्रयत्न करावा. हिला स्पर्श करू का ? नको, माझ्या नुसत्या उष्ण निःश्वासाने सुध्दा ही शांतिदेवता जागी होईल. सुशीले–

(सुशीला उठून उभी राहते)

सुशीला : कोण विद्याधर?

विद्याधर : सुशीलाबाई, अशा अकल्पित स्थितीत मला पाहून तुम्ही भ्याला नाही किंवा ओरडला नाही, यावरून आताच मी तुम्हांला शांतिदेवता म्हटले त्याची तुम्ही सार्थकता केलीत; आणि त्यावरून माझ्या विनंतीचा विचार सुध्दा शांत मनाने कराल अशी मला आशा वाटू लागली आहे!

सुशीला : एकंदर प्रकारावरून मला तुमचा हेतु अर्धामुर्धा कळून चुकून, तुमच्याबद्दल तिरस्कार मात्र वाटतो! पण यात भिण्याचे किंवा ओरडण्याचे कारणच नाही! आत्मविश्वास हेच संरक्षणाचे साधन आहे! उत्कट पातिव्रत्याच्या अलोट शक्तीवर माझा फारच भरवसा आहे. पापांचे पारिपत्य करण्यासाठी अणुरेणूत भरून उरलेला परमेश्वर, पतिव्रतेचा पाठिराखा असतो! शिवाय, त्यांचा आत्मा–या निशिगंधाच्या सुवासात मिसळून चंद्रकिरणांवर तरंगणारा माझ्या नाथांचा अदृश्य आत्मा–माझ्या भोवती नेहमी पहारा करीत असतो! तेव्हा मला भिण्याचे कारणच नाही! तसेच, अगदी बिकट प्रसंग आल्याखेरीज चारचौघांना जमवून बाजार भरविण्याचाही मला कंटाळा आहे! बरे, तुमची कोणती विनंती आहे?

विद्याधर : पण आधी हे सांगा, की तुमच्याशी बोलत बसायला काही भय नाही ना?

सुशीला : भय, संशय ही सारी पापाची भावंडे आहेत! माझ्या शीलाबद्दल सर्वांची चांगली खात्री आहे. बोला लौकर काय बोलायचे आहे ते.

विद्याधर : सुशीले, कालपर्यंत माझ्या आयुष्याचे गलबत शून्य हेतूच्या समुद्रात वाटेल तिकडे संचरत होते, पण तुझ्या या तेजस्वी नेत्रदीपकाच्या खुणेने माझ्या विश्रांतीचे स्थान मला दाखविले! सुशीले, तुझ्याशी पुनर्विवाह करून सदैव या दिव्य दीपकाच्या प्रकाशात राहण्याची माझी उत्कट इच्छा आहे! तू माझा स्वीकार करशील का?

सुशीला : समुद्रातले जसे खुणेचे दिवे खाली खडक आहे असे दाखवीत असतात, त्याप्रमाणे माझ्या या डोळ्यांची उभारणी सुध्दा माझ्या अभेद्य पाषाणहृदयावर झालेली आहे! तेव्हा तुमच्यासारख्या धाडसी खलाश्याने त्यापासून आपले गलबत दूर ठेवावे हेच बरे. विद्याधर, कालच्या वाटाघाटीनंतर आजच्या प्रश्नाचे कारणच नाही. आणि त्यांतून तुमच्या आताच्या हिडिस धाडसाने तर तुमच्याशी पुनर्विवाह करण्याची कल्पना सुध्दा मनाला सहन होत नाही!

विद्याधर : सुशीले, लोकापवादाच्या भीतीने कदाचित् उघड पुनर्विवाहाला तुझी तयारी नसली तर–

सुशीला : (रागाने) तर काय?—विद्याधर, तुम्ही शुद्धीवर नाही वाटते?

विद्याधर : सुशीले, दया कर, माझी निराशा करू नकोस! तुझ्या सहवासावाचून सारे जग मला शून्य होईल! पुनर्विवाह नको तर निदान गुप्तपणे तरी माझा स्वीकार कर!

सुशीला : तुमच्या प्रत्येक शब्दाने तिरस्काराची परमावधी होते आहे विद्याधर, कालचा तुमचा विनय, ज्ञान, लज्जा ही काय झाली?

विद्याधर : सुशीले, मी वेडा झालो आहे. बाहेर चंद्राच्या प्रकाशाने चोहींकडे उजेड पसरला आहे; पण तुझ्या मुखचंद्राच्या प्रकाशाने माझ्या हृदयात अंधार पडून मला पापमार्गच स्पष्ट दिसत आहे; त्याच्या तेजाने माझे डोळे दिपून पापपुण्याचा भेद मला दिसत नाही! आश्चर्याने भांबावल्यामुळे माझी विचारशक्ति नष्ट झाली आहे! सुशीले, प्राणेश्वरी, माझा तिरस्कार करू नकोस. तुझ्यापाशी माझे प्राण, आणि प्राणापेक्षांही अमूल्य असे माझे सच्छील अर्पण करावयास मी तयार आहे!

सुशीला : सच्छील अर्पण करणार! तुमचे सच्छील तुमच्याजवळ आहे कोठे? तुम्ही चोरासारखे आत शिरताना शील बाहेरच राहिले आहे! सच्छील परस्त्रीच्या खोलीत कधीच शिरणार नाही!

विद्याधर : रात्रीच्या पडद्याआड चोरट्या प्रेमाला झाकून ठेवले तर–

सुशीला : माझ्या बालपतिराजाच्या हक्काचा अभिलाष करणाऱ्या राक्षसा, चल नीघ येथून! इतकेच नाही, तर सूर्योदय झाल्याबरोबर या घरातून काळे कर! तू दृष्टीआड झाल्याखेरीज मी अन्न ग्रहण करणार नाही!

विद्याधर : अशी प्रतिज्ञा तरी करू नकोस. निदान माझ्या दृष्टिसुखाच्या तरी आड येऊ नकोस! चातक मेघमालेच्या नुसत्या दर्शनाने जिवंत राहतो तसे तुझ्या दृष्टीच्या अमृतवर्षावानेंच माझ्या दग्ध प्रेमाचे पुनर्जीवन होईल! तुझ्या पतीच्या वैभवाचा उपभोग मिळाला नाही, तर त्याचे नुसते चित्र पहाण्यात मी समाधान मानीन! कैलासनाथाप्रमाणे शशिकला प्रत्यक्ष मस्तकी धारण करता आली नाही तर तिच्या चंद्रिकेच्या प्रभेवरच चकोर आपली तृषा भागवितो! सुशीले, माझा स्वीकार केला नाहीस हेच माझे मोठे दुर्दैव! तशात मला हद्दपार करून माझ्या दुर्दैवाच्याही सीमेपलीकडे मला लोटू नकोस!

सुशीला : यानंतर तुम्हांला या घरात राहू देणे फार भयंकर नाही का?

विद्याधर : सुशीले, या घरातून बाहेर पडताच मी या जगालाही मुकेन. नको, प्रेमाने विचारशून्य झालेल्या या तुझ्या वेड्या भक्ताची हत्या करू नकोस!

सुशीला : मला तुमची दया तर येते, पण तुमच्या राहण्याने स्वत: मला भय नसले तरी लीला, वीणा किंवा द्रुमन यांच्यासाठी तरी मला तुमचा बंदोबस्त केला पाहिजे! दैवी रूपाखाली लपून बसलेल्या तुमच्या राक्षसी कृतीचा त्यांच्या अल्लड मनाला मोह पडून–

विद्याधर : ही तुझी भीति निराधार आहे! लीला जशी तुझी बहीण तशीच माझीही. तुझ्याखेरीज सर्व स्त्रिया मातेसमान आहेत! शिवाय परमेश्वराची माझ्यावर कृपादृष्टि झाली तर मागेपुढे तुझे माझ्याबद्दलचे इतके वाईट मत एक क्षणांत बदलून टाकीन अशी मला आशा आहे!

सुशीला : एक क्षणात दुसऱ्याचे आपल्याबद्दलचे मत अजिबात बदलून टाकण्याची अदभुत शक्ति तुमच्यात आहे, याबद्दल वाईट अनुभवाने का होईना माझी खात्री झालेली आहे. बरे,

तुम्हांला या घरात राहण्याची मी परवानगी देते; पण ज्या दिवशी मला तुमचे वर्तन वाईट दिसेल–

विद्याधर : त्या दिवशी, त्या क्षणी, हे घर सोडावयास माझी तयारी आहे. पण तोपर्यंत माझ्या आजच्या अपराधाची क्षमा करून त्याबद्दल कोठे उच्चार करू नकोस.

सुशीला : ठीक आहे. जा आता आपल्या ठिकाणी! परमेश्वर तुम्हांला तुमच्या पापाची क्षमा करो!

विद्याधर : उदार सुशीले, शाबास तुझ्या मोठेपणाची! आजचा हा अपराध विसरून यापुढे मला तुझी भक्ति करण्याची आज्ञा दे! आज ना उद्या माझ्या तपश्चर्येचे फळ मला मिळाल्यावाचून राहणार नाही. तोपर्यंत मात्र अशाच उदारपणाने माझ्या या धाडसाच्या प्रवेशावर विस्मृतीचा पडदा टाकून हा देखावा दृष्टीआड कर, एवढीच, देवी, तुझ्या पायांजवळ याचना आहे.

(पडदा पडतो)

•

<u>प्रवेश दुसरा</u>

तात्यासाहेब व कमलाकर फाशांनी सोंगट्या
खेळत आहेत.घाईने गोकुळ प्रवेश करितो)

गोकुळ : (स्वगत) जी दुर्वार्ता तात्यासाहेबांना सांगण्यासाठी मी इतका धावत आलो, जी ऐकल्यापासून माझ्या मनात तिच्याखेरीज दुसरा विषय घोळत नाही, ती कोणती? इतक्या महत्वाची बातमी विसरलो म्हणावे तर तेही शक्य नाही. का गडबडीत ती बातमी ऐकून घेण्यापूर्वी ती सांगण्यासाठी मी पळत सुटलो? काय बरे असावी ती?

(विचार करित उभा राहतो)

तात्यासाहेब : काय रे गोकुळ, असा सचिंत का? काही मला आणलेला एखादा निरोप विसरला आहेस काय?

गोकुळ : छे छे: तसे काही नाही! सहज उभा आहे आपला. (स्वगत) कोणती गोष्ट ती?

तात्या. : (कमलाकरास) किती पडले? पोबारा! मग पळालीच ती! आता हाती लागत नाही.

गोकुळ : (स्वगत) हां! दुमन पळून गेली हीच बातमी. (प्रकट) तात्यासाहेब, एक मोठी चमत्कारिक बातमी सांगायची आहे आपल्याला! हो; विसरेन म्हणून टाचण सुध्दा करून ठेवले आहे. हा घ्या वाचा कागद. (एक कागद तात्यासाहेबांस देतो)

तात्या. : (आश्चर्याने) काय, दुमन नाहीशी झाली? सांग पाहू, काय काय झाले ते? केव्हा गेली, कुठे गेली, कोणाबरोबर?

गोकुळ : त्याचा काही मागमूस सुध्दा नाही! काल रात्रीपासून तिचा पत्ता नाही; वसंतराव सारखा तपास करीत आहेत; पण कुठे थांग लागत नाही.

तात्या. : फारच आश्चर्य म्हणावयाचे! का हो कमलाकर, तुम्हांला काहीच आश्चर्य वाटत नाही यात?

कमलाकर : (स्वगत) द्रुमन पळाली हे ऐकून यांना आश्चर्य वाटते; पण मला हे ऐकून आश्चर्य का वाटत नाही हे यांना कळले तर मात्र हे आश्चर्याने वेडे होतील! (प्रकट) मला यात मुळीच आश्चर्य वाटत नाही! तिच्याबद्दल अलीकडे माझ्या कानी थोडी कुजबूजही आली होती!

गोकुळ : कानी थोडी कुजबूज? आमची ही तर माझ्या कानी-कपाळी सारखी ओरडत होती रोज! हा सारा स्त्रीस्वातंत्र्याचा परिणाम! सोडा म्हणावे बायकांना आणखी मोकळ्या! आता परत नाही आणता येत कुठे? सुधारणा, सुधारणा बरे ही कमलाकर!

तात्या. : फारच आश्चर्य आहे म्हणायचे! बरे, जा, वीणेला आधी इकडे पाठीव! विसरू नकोस!

गोकुळ : (स्मरणवहीवर टिपतो) वीणेला आधी इकडे पाठीव. (जातो)

तात्या. : काय बोलाफुलाला गाठ पडली पहा! त्या दिवशी बाबासाहेबांजवळ बोलल्याप्रमाणे वागण्याचा प्रसंग इतक्या लौकर येईल असे वाटले नव्हते.

कमलाकर : म्हणजे स्त्रीस्वातंत्र्याच्या विरुध्द खरेच जायचा विचार आहे आपला?

तात्या. : विचार नाही, निश्चय आहे! पण ही पहा आलीच वीणा! (वीणा व गोकुळ येतात) वीणे, ऐकली ना ही विलक्षण बातमी?

वीणा : हो बाबा, आणि म्हणूनच तिकडेच जायला निघाले आहे मी!

तात्या. : वीणे, वसंतरावांकडे जायचे कारण नाही.

वीणा : बाबा, अशा वेळी सुध्दा जाऊ नको म्हणता?

तात्या. : अशा वेळी नाही, पण इथून पुढे केव्हाही त्यांच्याकडे जाण्याची मी तुला मनाई करितो आहे!

वीणा : मनाई? स्त्रियांच्या स्वतंत्रतेला तुम्ही स्वताच निर्बंध घालणार?

तात्या. : हो. स्त्रीपुरुषांच्या स्वैर संचारापासून अनिष्ट परिणाम होतील असे मला वाटते. **वीणा :** म्हणजे द्रुमनच्या चुकीबद्दल मला शासन?

तात्या. : तुलाच काय? सुशीला, लीला यांना सुध्दा मी बंदी करणार! आजपासून पुरुषांची बैठक निराळी, आणखी स्त्रियांची निराळी! कारणावाचून कोणी कोणाशी संबंध ठेवायचा नाही. गोकुळ, सर्वांना माझ्या दिवाणखान्यात घेऊन ये. (गोकुळ जातो) आणखी वीणे, वसंतरावांशी यापुढे तुझा कोणताही संबंध असता कामा नये! मीच त्याला आपल्या इथे न येण्याची ताकीद करणार आहे!

कमलाकर : काय, वसंताला इथे येण्याची बंदी? त्याचा काय अपराध आहे यात?

तात्या. : असे करणे थोडेसे निर्दयपणाचे आहे खरे, पण प्रत्यक्ष त्याच्या बहिणीनेच असा विपरीत प्रकार केल्यानंतर आता त्याला घरी येऊ देणे म्हणजे शुध्द वेडेपणाचे होईल.

चर्चाविषय झालेल्या मनुष्याच्या आसपासच्या माणसांवर सुध्दा कुटाळांची निंदाव्यंजक दृष्टि फिरते! एखादा अंधुक तारा दाखविण्यासाठी लोक आधी शेजारच्या ठळक ताऱ्यांकडे बोट करितात.

वीणा : बाबा, माझे त्यांच्यावर प्रेम आहे हे विसरता तुम्ही!

तात्या. : आणखी आता तुलाही ते विसरले पाहिजे!

वीणा : पण तुम्हीच आधी मला त्यांच्यावर प्रेम करायला सांगितले!

तात्या. : तसेच आता न करायला सांगतो! वीणे, याबद्दल अधिक वाटाघाट करण्याचे कारण नाही, माझी आज्ञा तुला ऐकलीच पाहिजे.

वीणा: ऐकली पाहिजे म्हणजे? मी नाही ऐकणार! स्त्रियांना वाटेल त्याच्यावर प्रेम करायला अधिकार आहे! प्रेमाच्या बाबतीत काही मी तुमची बांधलेली नाही! माझ्या मनाप्रमाणे वागायला मी माझी मुखत्यार आहे.

कमलाकर : (स्वगत) उच्छृंखल मनाला मोकळे सोडण्याचा हा परिणाम!

तात्या. : वीणे, जसे मी तुला पूर्वी स्वातंत्र्य दिले तसेच आज परत घेणार!

वीणा : घेणार म्हणजे? ही गोष्ट काही तुमच्या हातची नाही. पक्ष्याला पिंजऱ्यातून मोकळे सोडणे सोपे, पण पुन्हा कोंडणे कठीण!

गोकुळ : (स्वगत) ऐका ही मुक्ताफळे! आमच्या इकडे असले चोचले मुळीच उपयोगी नाहीत. मला तर स्त्रीपुरुषांच्या तसबिरा सुध्दा एकत्र ठेवण्याची भीती वाटते! (पाहून - प्रकट) तात्यासाहेब, ते पहा वसंतरावच इकडे येत आहेत. सांगू का त्यांना आपली आज्ञा?

वीणा : थांबा, थांबा, आताच असा निष्ठुरपणा करू नका! मला त्यांची शेवटची भेट तरी घेऊ द्या!

तात्या. : ठीक आहे; मी वर जातो. मला त्यांची भेट घ्यावयाची इच्छा नाही; तू पण लौकरच ये! फार वेळ बोलत बसू नकोस. (वीणेखेरीज सर्व मंडळी जातात)

वीणा : विलायतेत असा अंधार खास नसेल! काय बाबांची लहर ही! हे ऐकून बिचाऱ्या वसंतरावांना काय वाटेल? माझे मस्तक अगदी फिरून गेले आहे. वसंतरावांनाच यावर तोड विचारली पाहिजे! (वसंतराव येतो) या. कळली सारी हकीकत मला! पण प्रिया, त्या बातमीपेक्षाही विलक्षण आणखी दुःखकारक बातमी तुम्हांला ऐकावयाची आहे. तुमच्याशी न बोलण्याबद्दल बाबांनी मला ताकीद केली आहे आणि तुम्हांलाही आमच्या घरी येण्याची बंदी होणार आहे. काय उपाय करावा आता?

वसंत : हा निवळ जुलूम आहे. विलायतेत एखाद्या मुलीवर असा प्रसंग आला तर ती खुशाल आपल्या वल्लभाबरोबर निघून जाते!

वीणा : होय ना? मग मी पण तसेच करणार! झाली याबद्दल बाबांची नाचक्की तर मी काय करणार? त्यांची चूक झाली म्हणूनच मी तरी चूक करणार. पर्वतावर चिखल झाला म्हणजे नदीचा प्रवाह गढूळ व्हायचाच!

वसंत : पण पळून गेली यात द्रुमनने काय वाईट केले? माझ्या प्राणा, विलायतेत असे प्रकार दररोज शेकडो होतात! मला द्रुमनबद्दल काहीच वाटत नाही. ती तरी आपल्या वल्लभाबरोबरच निघून गेली असेल! तुझी आहे ना तयारी?

वीणा : अगदी या घटकेला! चला आत; विशेष काही होण्यापूर्वी सर्व बेत ठरवून टाकू.

(गोकुळ येतो)

गोकुळ : (स्वगत) थकलो बुवा ही धावपळ करून. द्रुमन पळून गेली पण तिला माझ्या इतके काही पळावे लागले नसेल! (प्रकट) वसंतराव, हे घ्या पत्र!

वसंत : (पत्र वाचून) यात तात्यासाहेबांनी मला येथे येण्याची बंदी केली आहे. गोकुळ, त्यांना सांग तुमची आज्ञा मला मान्य आहे म्हणून!

(गोकुळ जातो)

वसंत : चल लाडके, पुढचा एकंदर बेत ठरवून टाकू.

(जातात)

•

प्रवेश तिसरा

(भूतमहाल - द्रुमन व कमलाकर)

द्रुमन : एकूण मी कुठे आहे याचा कुणालाही संशय आला नाही?

कमलाकर : मुळीच नाही! मी तुला सांगतच होतो! अपराधाच्या जागेपासून प्रथम फार दूर जाण्याचा प्रयत्न कधीच करू नये! दूरच्या प्रवासाच्या आटाआटीत पकडणाराला सुगावा मात्र लागायचा! मी पसरून दिलेल्या बातम्यांमुळे त्यांचे भलभलत्या रीतीने तपास चालले आहेत.

द्रुमन : तुम्ही येईपर्यंत माझ्या जिवांत जीव नसतो अगदी. सारखी तुमच्या वाटेकडे नजर लावून बसते.

कमलाकर : पण कोणाच्या नजरेस पडत नाहीस ना ?

द्रुमन : मुळीच नाही. या घराची भुताटकीबद्दल बोलवा असल्यामुळे या रस्त्याने सुध्दा कोणी फारसे जात येत नाही! पण प्रिया, असा बंदिवास आणखी किती दिवस काढावा लागणार? अज्ञातवासाचे हे दिवस संपवून लग्नाच्या बंधनाने कायमची मोकळी होऊन, एकदोन महिन्यांनी अवतार घेणाऱ्या आपल्या कुलदीपकाला घेऊन राजरोस चारचौघांत केव्हा हिंडेन असे झाले आहे मला! कधी निघणार आता?

कमलाकर : लाडके, थोडा धीर धर! आजच मी इथून निघालो तर उगीच संशयाला कारण होईल! एकदोन दिवसांत तात्यासाहेबांच्या कामासाठी मला मुंबईसच जायचे आहे; तेव्हा सर्व व्यवस्था आपोआपच होईल!

द्रुमन : मुंबईस कोणाला पत्ता लागणार नाही ना पण?

कमलाकर : वेडी कुठली! मुंबईसारख्या ठिकाणी बिनचूक पत्ता माहीत झाला तरी नेमके माणूस हुडकून काढिता येत नाही; मग मुद्दाम नापत्ता झालेल्या माणसाची गोष्टच नको! पण माझी फार ओळख असल्यामुळे, मुंबईपर्यंतचा प्रवास माझ्यापासून दूर म्हणजे बायकाच्या डब्यात बसून करावा लागेल.

द्रुमन : आपल्याबरोबर जन्माचा प्रवास करण्याच्या आशेवर हा एवढा प्रवास मी सहज पतकरीन! पण प्रिया, मी घर सोडण्याबद्दल फार तगादा लाविला होता त्याची क्षमा केली आहे ना?

कमलाकर : अगदी मनापासून! बरे, तू तुझ्याबरोबर आणलेला तो दागिन्याचा डबा काढून ठेव! आलोच मी. (द्रुमन जाते) सुधारक चिखलात पडलेल्या गाईचा उध्दार करण्याचा प्रयत्न करितात. पण अशा सवत्स धेनूचा उध्दार करण्याचा हा पहिलाच प्रयत्न आहे. काय मूर्ख पोर! माझ्या वाटेकडे नजर लावून बसते! ठीक आहे! तुला वाटेला लावल्याखेरीज माझी वाट मोकळी होणार नाही. आता मुंबईस जाण्यापूर्वी बायकांच्या डब्यात बसवून सोडून द्यावी झाले! मग जाईल नशीब फिरेल तिकडे.

(जातो. पडदा पडतो)

•

<u>प्रवेश चवथा</u>

(गोकुळचे घर. गोकुळ विचार करीत उभा आहे)

गोकुळ : उपरण्याला गाठी मारून आठवण राहात नाही म्हणून स्मरणवही तयार केली, पण तिचाही उपयोग होत नाही; कित्येक गोष्टींचे टाचण करण्याची आठवण होत नाही; आणि आज तर स्मरणवही कुठे ठेवली हेच स्मरत नाही. स्मरणवही सापडती म्हणजे विद्याधरांच्या भेटीचा दिवस आजचाच ठरविला आहे की नाही याचा शहानिशा करून घेता आला असता. मला वाटते आज त्यांनी यायचे आम्ही ठरविलेले नाही. नाही तर त्यांच्या नियमितपणावरून म्हणजे या वेळेस त्यांनी यायलाच हवे! का कबूल केल्याप्रमाणे यायचा त्यांना विसर पडला? या लोकांना आठवण राहत नाही तर स्मरणवह्या का ठेवीत नाहीत? त्यांच्या स्वागताची तयारी तर चोख झाली आहे. या देशमुखांकडच्या जुन्या खुर्च्या वगैरे किती उपयोगी पडल्या आज! (पडद्यात–गोकुळ, अहो गोकुळ) आले वाटते विद्याधर! (मोठ्याने) या हो असेच नीट! (विद्याधर येतो) या, बसा. मला वाटले तुम्ही आता येत नाही म्हणून.

विद्याधर : एकदा कबूल केल्यावर माझ्याकडून दिरंगाई व्हावयाची नाही.

गोकुळ : बरे, आता आमचे कुटुंब गेले आहे बाहेर, सोबतिणीकडे बसायला! आणखी आपल्याला तिच्याबद्दलच बोलायचे आहे; तेव्हा ती आली तर आपल्याला कळावे म्हणून एकदा सगळ्या दारांना कड्या आहेत की नाहीत ते पाहून येतो. मग बोलू अगदी मोकळ्या मनाने.

(जातो)

विद्याधर : मला इथे बसवून हा गृहस्थ बाहेर गेला खरा, पण परत यायची याला आठवण कशी होणार? मी गेलो असतो बरोबर तरी बरे झाले असते. बरे हा महात्मा आता काय बोलणार आहे याचा तर्क सुध्दा होत नाही. या आताच्या प्रस्तावनेवरून त्याच्या बायकोबद्दल बोलणार आहेसे दिसते! परस्त्रीबद्दल अशा वाटाघाटी करण्याचा हा प्रसंग जरासा बिकट तर खराच! (गोकुळ येतो) या! आलातच ताबडतोब! मला वाटले पुन्हा यायचे विसरता वाटते!

गोकुळ : छेः; विसरतो कसचा! मी इतका विसराळू नाही; या लोकांनी उगीच बभ्रा केला आहे झाले! मी हे तुम्हांला पूर्वीच सांगणार होतो; पण आठवणच राहिली नाही! बरे; विद्याधरपंत, तुम्हांला येथपर्यंत येण्याची तसदी देण्याचे कारण सांगतो आता. दोनचार दिवसांच्या बोलण्यावरून तुम्ही ताडलेच असेल की, आमच्या खटल्याचा प्रकार थोडासा विचित्र आहे!

विद्याधर : तुमच्यावर खटला वगैरे–

गोकुळ : गैरसमज झाला तुमचा! खटले म्हणजे कुटुंब! माझी बायको द्वाष्ट, कजाग आणि भांडकुदळ आहे! तेव्हा तिला ताळ्यावर आणण्यासाठी काय युक्ति करावी? तुमच्यासारख्या पोक्त विचाराच्या मनुष्याचा या बाबतीत सल्ला घ्यावा म्हणून तुम्हांला ही तसदी दिली आहे! सांगा पाहू आता एखादा उपाय!

विद्याधर : अशा बायकोला हळूहळू धाक दाखवून–

गोकुळ : धाक दाखविण्याचे दूरच राहिले; अहो, तोंडावाटे ब्र काढायची चोरी! घरात मला तोंड उघडायचा प्रसंग फक्त जेवतानाच काय तो येतो. फार कशाला? गेल्या वर्षी वायूमुळे एकदा तिची दातखिळी बसली तेव्हा वैद्यबुवांना तिच्या प्रकृतीचे मान मी सांगितल्यामुळे ती माझ्यावर रागावली! दांतखिळी बसली होती तरी सुध्दा आपणच वैद्यबुवांना समजावून सांगावे अशी तिची इच्छा दिसली. शेवटी त्याच संतापाच्या भरात तिची दांतखिळी उघडली; आणि तिचा त्या वेळचा आवेश पाहून भीतीने बिचाऱ्या वैद्यबुवांची मात्र दांतखिळी बसली! तिच्या तोंडाशी तोंड देण्याची सोय नाही. तिच्या भांडखोरपणाची साक्ष ही सारी आळीच देईल! भुतांच्या भुताटकीने एखादे दुसरे घरच ओसाड पडते, पण या डाकिणीच्या तोंडामुळे ही आळी उठून गेली आहे. शेजारच्या घरात तीन माणसाच्या कुटुंबाची वस्ती आहे; तिच्यावर आमच्या हिच्या तोंडाची मात्राच चालत नाही. कारण त्या गृहस्थाला बोललेले

ऐकता येत नाही, त्याच्या बायकोला ऐकलेले बोलता येत नाही, आणि मुलीला बोललेले आणि ऐकलेले दोन्ही कळत नाहीत.

विद्याधर : ही दांतखिळीची कथा म्हणजे खरोखरीच दंतकथा आहे झाले. मला वाटते तुमचा स्वभाव जरा विनोदी आहे.

गोकुळ : यात् विनोद मुळीच नाही. नदीच्या पुरात वाहून जात असतांना तिच्या वेगाला कसली उपमा द्यावी याचा विचार कोण करीत बसेल? खरे विचाराल तर मी आता जिवाला सुध्दा कंटाळून गेलो आहे!

विद्याधर : अरेरे! मग तुम्ही काडी का मोडून देत नाही?

गोकुळ : अहो, काडी मोडून द्यायला घरात काडीवर तरी सत्ता चालली पाहिजे ना? विद्याधर, ब्रह्मांडात मायेने जसे ईश्वरालाही व्यापून टाकले आहे, तसेच आमच्या घरात बायकोने नवऱ्याला अगदी ग्रासून टाकिले आहे.

(हळूच मथुरा येते व विद्याधराला गप्प बसण्याची खूण करते)

मथुरा : (स्वगत) माझीच निंदा चालली आहे वाटते! ऐकले पाहिजे सारे बोलणे.

गोकुळ : तिच्या रूपाचे वर्णन तर विचारूच नका! दुसऱ्या कोणत्या प्राण्याशी सादृश्य नाही एवढ्यासाठीच तिला मनुष्य म्हणायचे!

मथुरा : (स्वगत) आणि यांना तर मनुष्य म्हणायचेही कारण नाही. परक्या माणसाला घरी आणून त्याच्यासमोर माझी नालस्ती करीत आहेत काय?

गोकुळ : तिचा तो मर्दानी बांधा, पहाडी आवाज, भरदार अवयव, तेल्या रंग वगैरे लक्षात आली म्हणजे शूर्पणखा, हिडिंबा यांची वर्णने खरी वाटू लागतात. जुन्या कवींच्या ठराविक उपमांची अदलाबदल केली तर तिचे यथायोग्य वर्णन थोडक्यात देता येईल. कोकिळेचा आवाज आणि नागिणीची कांति यांचा विपर्यास होऊन, कोकिळेचा काळा कुळकुळीत वर्ण आणि नागिणीचे फोफावणे यांची ती धनीण झाली आहे. हत्तीची मंदगति आणि हरिणाचे विशाल नेत्र यांची अशीच दिशाभूल होऊन हत्तीचे बारीक डोळे आणि हरिणाची चंचल गति तिच्या वाटणीस आली आहेत. दातांच्या बाबतीतही हत्तीचेच तिच्यावर ऋण आहे. नाकाचा सरळपणा भिवयांकडे जाऊन त्यांच्या धनुष्याची कमान नाकावर वठली आहे. ओठांनी केसांच्या काळेपणाचा पत्कर घेऊन त्यांच्यावर आपली गुलाबी छटा पसरून दिली आहे.

विद्याधर : मला वाटते आता हे वर्णन तुम्ही थांबवाल तर बरे.

गोकुळ : नाही हो; मला तिची इतकी ओकारी आली आहे की, तिच्या साऱ्या गोष्टी कोणापाशी केव्हा एकदा ओकून टाकीन असे झाले आहे. तिचा वर्ण इतका काळा आहे की, अमावास्येच्या काळोखात सुध्दा ती स्पष्ट दिसते. मेरु आणि विंध्याद्रीप्रमाणे दोन गालांत उंच होण्याची स्पर्धा चालली आहे आणि नाकाने गालांच्या त्या खिंडीत बैठक मारली आहे.

जिभेच्या सहवासाला भिऊन आळीतल्या लोकांप्रमाणे हनुवटीही नापत्ता झाली आहे. याप्रमाणे साऱ्या अवयवांचा ठळकपणा नाहीसा झाल्यामुळे चेहऱ्याचे सपाट मैदान झाले आहे!

विद्याधर : हे पहा, गोकुळ, तुम्ही स्वतःच त्यांचा असा डांगोरा पिटू लागला तर लोकाना बरेच होईल. आपण आपला आब राखिला पाहिजे! मागे कोण काय बोलेल हे पाहिले पाहिजे!

गोकुळ : पाठीमागे कोण काय बोलते याची मी मुळीच पर्वा करीत नाही.

मथुरा : (स्वगत) आणि तोंडावर बोलू लागले तर तोंड देत नाही.

गोकुळ : विद्याधर, माझा असा बेरंग करू नका! आजपर्यंत तिच्या निंदेचे सुख सुध्दा मिळाले नाही. ऐका पुढे! तिचे गाल मूळचे गुलाबी तर नाहीतच, पण काळ्या रंगाचे त्यांच्यावर इतके तकतकीत रोगण चढले आहे की, रागाने किंवा लज्जेने लाली आलीच तर गालांवर करड्या रंगाची छटा दिसेल! परंतु दुर्दैवाने हे रंगीत काम अजून कोणालाही पहायला सांपडले नाही! कारण रागाने लाल झाल्यावर तिच्या तोंडाकडे पहाण्याची कोणाची छाती नाही. आणि लज्जेने म्हणाल तर, ती कोणाला लाजल्याचे मला स्मरत नाही. का, कशी आहे गालांची शोभा?

मथुरा : (स्वगत) माझ्या गालांना नावे ठेवीत आहेत आणि यांचे गाल मात्र अगदी गुलाबी असतील नाही? गुलाबाचा रंग तर नाहीच; पण भोवतालच्या मिसाळ खुंटांनी आणि त्या बुरखुंडांनी काट्याचे रान मात्र माजले आहे खरे!

विद्याधर : (स्वगत) या बाईच्या धुमसणाऱ्या आवेशावरून लौकरच याचे गाल मात्र लाल होण्याचा रंग दिसतो, आणि हा तर ऐकत नाही. (प्रकट) गोकुळ, स्त्रियांच्या सौंदर्यावर असे तोंड टाकणे चांगले नाही.

गोकुळ : का बरे, तिच्या गालावर तोंडसुख घेण्याचा माझा अधिकारच नाही का?

विद्याधर : पण त्यात इतकी अतिशयोक्ती नसावी.

गोकुळ : अतिशयोक्ती? मुळीच नाही! तुम्ही तिला पाहिली तर तुमची खात्री होईल की, तिच्या कपोलवर्णनांत कपोलकल्पित असे काहीच नाही!

विद्याधर : पण आता हे वर्णन पुरे करा. एवढ्यावरून मला त्यांच्या रूपाची सहज कल्पना होईल.

गोकुळ : कल्पना होईल? निव्वळ कल्पना आहे ही! तिच्या सर्व अवयवांचा सलोखा संभाळून तिच्या रूपाची एकरूप कल्पना करणे शक्यच नाही. इकडे काळ्या कुळकुळीत रंगावरून वाटते की, ही आफ्रिकेची हुंडी गफलतीने पत्ता चुकून हिंदुस्थानच्या पेढीवर आली असावी; तर तिकडे काही अवयवांच्या फाजील वाढीमुळे आणि काहींच्या फाजील कमीपणामुळे थबकट बनविलेल्या चेहऱ्याच्या तबकडीवरून, हे जपानी कलाकौशल्य असावे असे वाटते. मग अशा लपंडावात तिच्या रूपाची कशी कल्पना होणार तुम्हांला?

विद्याधर : अहो, नुसतीच कल्पनाच नाही, पण त्यांची प्रत्यक्ष मूर्ति उभी आहे माझ्या पुढे!

गोकुळ : भ्रम आहे तुम्हांला! तिचे तोंड तुम्हांला दिसले तर तुम्ही तोंड तिकडे फिरवाल! अहो, आमची आई प्रथम सुनमुख पाहताच घाबरून रामरक्षा म्हणायला लागली! याच घरातली गोष्ट.

विद्याधर : (स्वगत) आता विषय तरी बदलावा. (प्रकट) घर सुरेख आहे मोठे! काय भाडे देता याचे?

गोकुळ : ते सारे तिला माहीत! आमच्या हिशेबी कामाची निम्मेनिम वाटणी झाली आहे. खर्चाचे खाते तिच्या हाती असून जमा माझ्या हस्ते व्हायची. साखरेच्या गोण्या तिच्या कामी आणि मी नुसता ओझ्याचा बैल!

मथुरा : (स्वगत) हे मात्र अगदी खरे! म्हणून तर ऋषिपंचमीच्या दिवशी मला खणखणीत उपास पडतो!

विद्याधर : (स्वगत) मी मुद्दाम विषय बदलतो आणि हा पूर्वपदावर येतो. (प्रकट) का हो, एवढ्या घरात सोबतीवाचून तुम्हांला भीती वाटत नाही?

गोकुळ : एकटा असलो तर नाही वाटत भीती! पण ती जन्माची सोबतीण जवळ असली तर मात्र भीती वाटते!

विद्याधर : तुम्ही तुमच्या कुटुंबाला फार भिता असे दाखविता, पण तुमच्या बोलण्यावरून तसे दिसत नाही!

गोकुळ : दिसत नाही? ती इथे असती तर दाखविले असते कसे काय आहे ते! अहो, ती इथे नाही म्हणून तर मी हे बोलतो आहे. मागे एकदा अशीच ती बाहेर गेलेली पाहून मी जयंतांना घरी आणले आणि असाच या बाबतीचा खल करीत बसलो! अगदी असाच प्रसंग! पण मागे तिने चोरून उभे राहून सारे बोलणे ऐकून घेतले आणि मग कोण गहजब माझ्यावर! माहेरी जायला काय तयार झाली! बाकी ती हजारदा ही भीति घालते, पण खरोखरी काही कधी जात नाही! ती माहेरी गेली तर तिच्याऐवजी माझा तरी सासुरवास चुकेल खास!

विद्याधर : बरे, त्या अशा मागे उभ्या आहेत हे तुम्हांला कसे कळले?

गोकुळ : त्यात काही विशेष नाही! तिला पाहून जयंतांनी मला विचारिले की, हे बोलणे चोरून ऐकून तुझ्या बायकोने तुझ्यावर तोंड टाकिले तर काय करशील? मीही जोराने म्हणालो, की तिने तोंड टाकले तर मी अस्से इकडचे तोंड तिकडे करून टाकीन! असे म्हणून असा झटक्याने मागे पाहतो–

मथुरा : तो मी ही अशीच मागे उभी! असेच ना? बोला! आता का वाचा बसली?

गोकुळ : भीमरूपी महारुद्रा वज्र हनुमान मारुती!

मथुरा : आता हे सोंग करिता काय! म्हणे गालावर रोगण बसले आहे! करू का आपल्या गालावर रोषणाई? मी आफ्रिकेची हुंडी, जपानी कलाकौशल्य! मला लाज नाही! होय ना? बोला, आता का गप्प?

गोकुळ : मी तुझ्या पाया पडतो! माझी चूक झाली! एवढा अपराध पदरात घे!

मथुरा : कशाला एवढे पण! तुम्हांला माझा सासुरवास होतो नाही? आणि जन्माची सोबतीण नको नाही का? ही मी जाते माहेरी! म्हणे ती खरोखरच जात नाही! आता पहा डोळे फाडून! माझं अडलं आहे खेटर या घरात–

गोकुळ : हवी तितकी खेटरे मला दे! पण पाहुण्यांच्या देखत तरी नको!

मथुरा : आणि तुम्ही मात्र पाहुण्यांजवळ माझी नाही नाही ती नालस्ती करावी! पण पाहुण्यांचे मला काय भय! पाहुणे तुमचे! त्यांना नाही लाज वाटली परक्या बायकोबद्दल वाटाघाटी करिताना?

गोकुळ : (एकीकडे) विद्याधर, आता पळा, त्या खिडकीतून, धुराड्यातून, जिथून सापडेल तिथून रस्ता गाठा आणि जीव वाचवा! आमची ओळख ठेवा! पळा!

मथुरा : माझे कान काही फुटले नाहीत! त्यांना कशाला जायला सांगता? मीच जात्ये आपल्या माहेरी! (रागाने जाते)

गोकुळ : आज आपल्या दोघांचा पुनर्जन्म झाला! माझ्या अशा यमपुरीच्या वेशीपर्यंत कैक फेऱ्या झाल्या आहेत म्हणा! पण तुम्हांला हा प्रसंग जरा नवीनच आहे! मघाशी दार लावलेले पहावयाला गेलो खरा; पण पहायचे विसरलो त्याचा हा परिणाम!

विद्याधर : पण याचा परिणाम काय होणार पुढे?

गोकुळ : आज ती खास माहेरी जाणार! आता काय करावे?

विद्याधर : बरे, यांचे वडील तरी चांगले सुखी आहेत का?

गोकुळ : सुखी आहे साधारण! पण तो इला फार दिवस राहू देणार नाही! पक्का चिकू आहे तो! दसऱ्याचे सोने सुध्दा त्याच्या हातून सुटत नाही! कोणी निरोप सांगितला तर त्यातले देखील चार शब्द दलालीदाखल ठेवून घेईल!

विद्याधर : मग आता असे करू? तात्यासाहेब वगैरे त्याच्या ओळखीच्या मोठ्या माणसांच्या सहीचे तुमच्या सासऱ्याला पत्र पाठवू? त्यात सर्व हकीकत कळवून तुमच्या कुटुंबाला थारा देऊन चढवून ठेवू नये असे लिहू! म्हणजे तो समजूतदार असला तर आपणच तिला येथे आणून पोचती करील! अशा निराधार स्थितीचा अनुभव आला म्हणजे त्यांचा वरचढपणा आपोआप नाहीसा होईल!

गोकुळ : आली ती; जरा थांबा! (मथुरा येते)

मथुरा : चला जरा आत! मला त्या भिंतीच्या लगीवरून माझी पेटी काढायची आहे म्हणून भिंतीखाली या खुर्च्यांची उतरंड लावायची आहे. ओढा त्या खुर्च्या! (विद्याधरास) तुम्हीही

उचला एक! तुमचेही अंग आहेच या चारगटपणात; तेव्हा तुम्हांलाही शिक्षा पाहिजेच! चला, बघता काय? माझी गाडी चुकेल! मी याच गाडीने जाणार बाबांकडे!

गोकुळ : विद्याधर, चला; उचला ते मेज; काही इलाज नाही!

(खुर्च्या ओढीत सर्व जातात)

•

<u>प्रवेश पांचवा</u>

(घराच्या मागील बाजूचा बाग. एका बाकावर बसून लीला व जयंत बोलत आहेत)

जयंत : लीले, तात्यासाहेबांनी तुझ्याशी बोलण्याची बंदी केल्यामुळेच आपल्याला या रमणीय वेळी चोरून भेट घेण्याची बुद्धि उत्पन्न झाली. काय मनुष्यस्वभाव आहे पहा! आजपर्यंत कित्येकदा तरी दिवसच्या दिवस आपण एकमेकांशी बोलल्यावाचून काढिले असतील; पण स्वाधीनच्या गोष्टीमुळे त्याचे आपल्याला काहीच वाटले नाही! तेच आता पहा! ही बंदी केल्याबरोबर कारण नसताही आपल्याला एकमेकाच्या सहवासावाचून एक क्षणभरही रहावेनासे झाले आहे! आणि अगदी निर्दोष भेटीसाठी सुध्दा अशी पहाटेची चोरटी वेळ ठरवून ठेवणे भाग पडले आहे!

लीला : जयंत, लहानपणी थट्टेत आपले लग्न ठरल्यामुळे म्हणा, किंवा कशामुळे तरी म्हणा, काय असेल ते असो; निष्पाप बुद्धीने तुमच्याशी चार शब्द बोलत बसून मनाचे दुःख हलके करण्याइतके समाधान मला दुसऱ्या कशानेही वाटत नाही!

जयंत : लीले, हा उषःकाल किती रमणीय आहे. पश्चिमेचे पटांगण बहुतेक ओलांडून, चंद्रमा मार्गश्रमाने खिन्न झाल्यामुळे, पलिकडच्या गोलार्धाकडे वळण्यापूर्वी अस्ताचलावर थोडा वेळ विसावा घेत आहे आणि म्हणूनच त्याची प्रभा थोडी मंद झाली आहे! तिकडे उदयाचलावर भगवान् चंडकिरणाच्या रथावर तांबड्या यशोध्वजाचा एखादा दुसरा पदर दिसू लागला आहे! पूर्वेकडे तारका कमी कमी होत चालल्या आहेत; जणू काय रथवेगाने उदभवलेल्या ध्वजपटाच्या वाऱ्याने ही आकाशातील फुले उडून जात आहेत!

लीला : या तारका मंदतेज झाल्या तरी त्यांची चमक अजून तशीच कायम आहे! या मंद चंद्रिकेच्या वृष्टीवरून असा भास होतो की, सृष्टिदेवता दिवसाच्या श्रमासाठी आपल्या बालकाना या दुग्धपानाने ताजीतवानी करीत आहे!

जयंत : (स्वगत) मातृपदाला मुकलेल्या लीलेची ही प्रेमळ कल्पना किती हृदयभेदक आहे! (प्रकट) लीले, अनंतकालापासून तारका या पापी पृथ्वीला शिवल्या नाहीत म्हणूनच त्यांचे तेज चिरकाल चमकत आहे! आपल्या पदापासून ढळणारा उल्का पृथ्वीच्या पापी वातावरणात शिरताच जळू लागून तिचा स्पर्श होण्यापूर्वी भस्म होऊन जाते.

लीला : आकाश आणि भूमि यांच्यात किती तरी विरोध हा! तिकडे आकाशातील फुले सूर्यप्रकाशाच्या दूरदर्शनानेच कोमेजून जाताहेत आणि खाली आपल्या चिमुकल्या बागेतली फुले उमलत आहेत!

जयंत : या हिरव्याचार तृणशय्येवर पडलेल्या दवांच्या थेंबातून मावळत्या चंद्राची किरणे चमकत असल्यामुळे मखमालीच्या गालिच्यावर जरतारीचे काम केले आहे असे वाटते! ही सुंदर फुले तारकांच्या प्रतिबिंबासारखी शोभत आहेत! तो पहा, लीले, जगन्नाथाच्या या उपवनात खेळविण्यासाठी आकाशगंगेचा पाट काढिला आहे! ही शीतल चंद्रिका तिच्या अमृतजलाची तुषारवृष्टि तर नसेल ना?

लीला : जयंत, आपल्या फुलांप्रमाणेच तारकांना—जगदीशाच्या बागेतील या तेजस्वी फुलांना सुध्दा सुवास असेल का?

जयंत : (हसून) किती स्वैर आणि मनोहर कल्पना ही! लीले, या प्रश्नाचे उत्तर देणे शक्य नाही. आपल्या पापक्षालनासाठी अनंत यातना भोगल्यानंतर कालांतराने आपण ज्या वेळी गगनमंडलात तारकारूपाने चमकू लागू त्या वेळी अनुभवानेच आपल्या तेजोमय आत्म्याला या प्रश्नाचे उत्तर सापडणार आहे! तोपर्यंत अनुमानानेच समाधान मानून घेतले पाहिजे!

लीला : पुण्यवंतांचे आत्मे आकाशात तारे होऊन रहातात! तेव्हा त्यांच्या पुण्याईच्या तेजाप्रमाणे त्यांच्या कीर्तीचा सुवासही खास पसरत असेल, पण पृथ्वीच्या पापगंधाने त्याचा नाश होत असेल, एवढेच.

जयंत : लीले, लहानपणी एक एकदा मला असे वाटे की, या चांदण्या म्हणजे मृतांच्या प्राणांनी स्वर्गात जाण्यासाठी केलेले मार्ग असावेत आणि या आकाशाच्या चाळणीतून त्याच्या पलिकडचा स्वर्गाचा तेजोमय प्रदेश आम्हांला दिसत असावा! आईच्या मरणानंतर मी दररोज एका ठळक ताऱ्याकडे किती तरी आशेने आणि उत्कंठेने पहात असे!

लीला : अगदी लहानपणी त्यांच्या मांडीवर बसून आपण मोठमोठाल्या चांदण्या आळीपाळीने वाटून घेत होतो आणि वेळोवेळीं अगणित ईश्वरी संपत्तीच्या वाटणीसाठी भांडत होतो; आठवते का तुम्हांला?

जयंत : हो! एकदा तर आईने तुझी कागाळी ऐकून तुला सांगितले होते की, या चांदण्यांसाठी एवढी भांडतेस का? त्यांची लक्ष - माळा अखेर जयंताच्या गळ्यात घालणार ना? लीले, अगदी कालच्या या गोष्टी! सुखाच्या त्या प्रत्येक क्षणाचे आज दुःखमय प्रेत मात्र राहिले आहे! हा सारा आठवणीचा प्रभाव! मनुष्याला जर स्मृति नसती तर किती तरी दुःखांचा नाश झाला असता! अरेरे! त्या वेळच्या त्याच या तारका आम्हांला आज अशा स्थितीत पाहून काय म्हणत असतील? आमचे मनोरथ ऐकून क्रूर काळपुरुषाचे हे दिव्य डोळे त्या वेळी असेच लुकलुकत होते! हे अनंतयुगसाक्षी तारकानो, आमच्यासारखी अल्लड अर्भके आशेने आमच्याप्रमाणे भविष्यकालाची सुखदायक चित्रे काढतांना कधी तुमच्या दृष्टीस पडली तर

आमच्याप्रमाणेच त्यांच्याकडे पाहून निर्दयपणाने डोळे मिचकावून हसू नका. तुमच्या त्रिकालदर्शी किरणांच्या प्रकाशांत भविष्याचे भयानक खेळ दाखवून त्यांना वेळीच सावध करा. (दचकून) हा पहा माझ्या अंगावर दवाचा थेंब पडला! आमची ही करूणस्थिती पाहून द्रवलेल्या माझ्या मातेच्या ताऱ्याचा हा अश्रुबिंदु तर नसेल ना?

लीला : जयंत, मागच्या आठवणी कशाला काढता? या वेळी त्यांनी आजचा अल्प आनंद मात्र नाहीसा होत आहे! या सरत्या रात्रीच्या शोभेने जिकडे तिकडे आनंदवृष्टि चालविली आहे! हा आनंद पाहून नेहमी दुसऱ्याला दुःख देण्यात आनंद मानणारा विधाता आज मेला असावा असेच वाटत नाही का?

जयंत : लीले, तुझी करूणमूर्ति पुढे असतांना तो निर्दय विधाता मेला असावा असे माझ्या मनाला कसे वाटेल? या सरत्या रात्रीप्रमाणेच तुझी शोभा सुध्दा उदासपणाची आहे! तुझी मूळची आरक्तगौर कांती या निर्जीव चांदण्याप्रमाणे फिकट झालेली आहे; पूर्वेकडे नुकत्याच दिसू लागणाऱ्या संध्यारागाप्रमाणे तुझ्या गालावर कोमेजलेल्या गुलाबाची छाया मात्र राहिली आहे! या निस्तेज ताऱ्याप्रमाणे तुझ्या डोळ्यांची चमक क्षणोक्षणी कमी होत आहे! हा मंद वात तुझ्या निराशेच्या श्वासाप्रमाणेच नाही का? आणखी नुकत्याच पुसून टाकिलेल्या कुंकवाचा तुझ्या कपाळावर अजून राहिलेला हा पांढरा वण या फटफटीत चंद्राची साक्ष पटवीत आहे! अरेरे! लीले, आणखी किती दिवस तू अशी दुःखात राहणार? या रात्रीचा आणखी घटकेने रम्य, आनंदमय अशा प्रभातकाळात शेवट होईल; पण तुझ्या आयुष्याची अघोरी रात्र मात्र शेवटपर्यंत अशीच राहणार ना? तुला या करूणस्थितीतून सोडविण्याला मृत्यूखेरीज–हरहर, निराशेने आलेल्या भयाण मृत्यूची आणि तुझ्यासारख्या नाजूक बालिकेची सांगड कल्पनेला सुध्दा सहन होत नाही!

लीला : जयंत, वेड्या मनाची फसवणूक करण्यासाठी जरी भविष्य आपण आपल्यापुढे कधीहि येऊ दिले नाही, तरी अशाने ते खरोखरीच चुकणार आहे का? अनाथ विधवेला दुःखमुक्त होण्यासाठी समाजाने मरणाखेरीज एक तरी मार्ग मोकळा ठेविला आहे का?

जयंत : लीले, या निर्जीव नेभळ्या समाजाची का तू पर्वा करीत बसणार? प्रत्येक घटकाला जिथे निःपक्षपाताने न्याय मिळतो तिथेच समाज या नावाची सार्थकता होते. पण आमच्या एकदृष्टि, एकहात, जुलमी समाजाच्या आज्ञा आस्थेने कोण पाळणार? विधवांच्या माना मुरगळण्यात पुरुषार्थ मानणारा, शिक्षणापासून स्त्रियांना दूर ठेवून केवळ पशुवृत्तीने त्यांची पायमल्ली करणारा समाज वंदनीय कसा होणार? अरेरे! एकाच धर्माच्या छायेखाली विसावा घेणाऱ्या स्त्रियांच्या आणि पुरुषांच्या आचारबंधनात किती विसंगतपणा! संसारातली जोडी फुटली तर विधवेच्या मस्तकावरचा केशकलाप नाहीसा होतो आणि विधुराच्या मस्तकाला बाशिंग बांधण्यात येते! गुडघ्याएवढ्या पोरीशी लग्न लावण्यासाठी उतावळेपणाने गुडघ्याला बाशिंग बांधणाऱ्या विधुराला अगदी वृध्दपणी सुध्दा नवरामुलगा बनून आपल्या

पोरकटपणाची वरात चंद्रज्योतीच्या प्रकाशामध्ये मिरवण्याचा परवाना मिळतो; आणि गुडघ्यात मान घालून बसलेल्या बिचाऱ्या बालविधवेला अंधारकोठडीत जुलमाने बाळपणी संन्यासदीक्षेची शिक्षा भोगावी लागते! एकाच घरात एखादा थेरडा नवरदेव इकडे मंगलवाद्यांच्या कडकडाटामध्ये एखाद्या अजाण अर्भकाची विवाहमोहात आहुति टकितो, आणि तिकडे त्या अमंगल मंगलकार्यात आपल्या विद्रूप दुर्दैवाचा अपशकून होऊ नये म्हणून कोपऱ्यात तोंड घालून बसलेली बालविधवा आपल्या अंतःकरणाच्या होमात स्वतःची आहुति देत असते! बालवधूचे गतायुष्य वृध्द वराच्या शेषायुष्याइतके असले तरी त्या विवाहाला परवानगी मिळते; इतकेच नाही तर तो थेरडा मेला तर त्या बालिकेचे काळे केस जाऊन कपाळ पांढरे फटफटीत व्हायची भीति; आणि ती वधू मेली तर त्या थेरड्याला मात्र पुन्हा दुसऱ्या बालिकेला फसविण्यासाठी पांढऱ्या केसांना काळा कलप लावण्याची मुभा! विधवेला स्वतःच्या दाराबाहेर पडण्याची चोरी, तर विधुराला परदारागमनापर्यंत आणि विश्वदारागमनापर्यंत मोकळीक! जिवंतपणी जिवलग मित्रांचे सुध्दा केसाने गळे कापणाऱ्या नीचाला मेल्यावर आपल्या स्त्रीच्या वेणीच्या पिळदार पेडाच्या दोरखंडाने स्वर्गाच्या किल्ल्यावर चढून, आपल्या पापाची पताका फडकविण्याची धार्मिक सवलत, आणि पवित्र आचरणाच्या त्याच्या अनाथ विधवेला जिवंतपणीच अपमानाच्या नरकयातना भोगण्याचा देहदंड! लीले, अशा प्रकारच्या दुहेरी अन्यायात गढून गेलेल्या समाजाची पर्वा कोण करील?

लीला : पण अशा भयंकर अन्यायाचे सुध्दा प्राचीन ऋषींच्या वचनांचे आधार दाखवून आजचे शास्त्री समर्थन तर करतात ना?

जयंत : वर्षाकाळाच्या मेघगर्जनेनंतरची ही नुसती बेडकाची ओरड आहे. यथाकाळी वृष्टि करून परोपकाराने पृथ्वीवर समाधान पसरणाऱ्या त्या वर्षामेघांची ती गंभीर गर्जना कोणीकडे - आणि त्यांच्यानंतर त्यांच्या चार थेंबानी रंग बदलून पिंवळ्या शालजोड्या पांघरणाऱ्या, ज्ञानगंगेच्या तळ्यातल्या चिखलात रुतून बसलेल्या, या बेडकाची ओरड कोणीकडे! शापाने दग्ध करून उःशापाच्या सामर्थ्याने ब्रह्मांडाला पुनः चिरंजीव करणारे ते प्राचीन ऋषि, आजच्या या शिव्याशापांच्या धन्यांना, आपल्या जागी बसून आपल्या त्या काळी लिहिलेल्या, त्या वेळच्या बालसमाजाला योग्य असलेल्या, धर्मसूत्रांचा गळफास आजच्या वाढत्या समाजाच्या गळ्यात अडकविताना पाहून काय म्हणत असतील! लीले, धर्मशास्त्र प्राणिमात्राच्या कल्याणासाठी आहे. आजचा आमचा धर्म पूर्वीच्या ऋषिप्रणीत मृत धर्माचे केवळ पिशाच्च आहे; आणि या पिशाच्चाची भीति घालून धर्ममार्तंड म्हणविणारे हे पोटभरू जादुगार बायकापोरांच्या डोळ्यांत धूळ टाकीत आहेत! लीले, तू धाडस करून पुनः विवाहाला तयार हो!

लीला : पण पुनर्विवाहाच्या प्रसंगी तुमचाच हात द्याल का?

जयंत : म्हणजे?

लीला : या प्रश्नाचे उत्तर द्यायलाच पाहिजे का? जयंत, सुशीलाताईचा पती परलोकी गेल्यामुळे तरी तिला दुःख भोगावे लागते; पण माझ्या प्रेमाचे पति–माझ्या जिवाचा विसावा–

जयंत : कोण! अजून मीच?

लीला : नाही तर दुसरे कोण? जयंत, बाळपणीच्या भोळ्या मनाने बांधलेल्या खूणगाठी सोडविणे मोठे कठीण आहे! पुनर्विवाहाबद्दल मी कधी फारशी उत्कंठा दाखवीत नाही याचे कारण हेच; दुसऱ्या कोणाबद्दल माझ्या मनात प्रेमाचा उदभव होणे कालत्रयीही शक्य नाही! केवळ तुमच्या मूर्तीवर माझे अढळ प्रेम–

जयंत : आणि मनोरमेची तितकीच अढळ सत्ता आहे हे विसरू नकोस. लीले, लहानपणच्या गोड कल्पना आपण वस्तुस्थितीला बळी दिल्या पाहिजेत! भोळ्याभाबड्या भूतकाळाला त्याच्या विरोधी वर्तमानकाळाखाली झाकून भयानक भविष्याशी टक्कर द्यायला आपली तयारी असली पाहिजे! मनोरमेला–माझ्या लग्नाच्या स्त्रीला सोडून–

लीला : नको, नको, ती कल्पना सुध्दा नको! विवाहित स्त्रीचा तुमच्या हातून असा अनादर झाला तर मला सुध्दा तुमच्याबद्दल अनादरच वाटेल! त्यापेक्षा आपण समदुःखित्वाने अशीच जीवयात्रा संपवून परमेश्वराजवळ जाऊ आणि त्याच्या पायाजवळ दाद मागू!

जयंत : लीले, अशा दुःखातही बालप्रेमाची तू अजून जोपासना करीत असशील आणि त्यामुळे आपले दुःख द्विगुणित करून घेत असशील अशी माझी मुळीच कल्पना नव्हती!

लीला : जयंत, दुःखतापाची प्रखरता अगदी असह्य असली तरी तिने हृदयातला प्रेमाचा समुद्र कसा आटणार? क्षणोक्षणी दिसणाऱ्या आपल्या मुखचंद्राच्या दर्शनाने भरती येऊन त्याच्या अमर्याद लाटा अश्रुरूपाने कितीदा तरी, या पहा, अशा उचंबळून बाहेर येतात. जयंत, माझ्या दुर्दैवाला सीमा आहे का? काळ्या रात्रीच्या अंधारात चक्रवाकीला प्रियवियोगाचा भास व्हावयाला कमळाचे पान तरी आड यावे लागते; पण या सामाजिक अन्यायाच्या अंधारात तुमच्या माझ्यामध्ये काही देखील अंतर नसून तुम्ही मला अंतरला आहा, हाताजवळ असून हाती लागत नाही, अगदी जवळ असल्यामुळे विरहाची वृद्धि करीत आहा–

जयंत : लीले, रडू नकोस! ही पहा, उषःकाल आणि प्रभात यांच्यामध्ये अल्पकालीन कालिमा पसरली आहे, तशी माझ्या आणि तुझ्यामध्ये मनोरमा उभी आहे! मनोरमेच्या लग्नाच्या शृंखलेने चतुर्भुज झाल्यामुळे हातपाय जखडले गेले नसते तर लीले, लाडके लीले, या हाताने तुला अशी प्रेमाने जवळ ओढली असती, (तिचा हात आपल्या हातात धरितो) आणि अर्ध्या घटकेने प्रभात होण्यापूर्वीच तुझ्यावर प्रभातसृष्टीची शोभा पसरून दिली असती. रक्तवर्ण बालरवीप्रमाणे सौभाग्यसूर्याचा कुंकुमतिलक या भव्य निटिलाकाशावर लावताच ही नेत्रकमले प्रफुल्लित झाली असती; आनंदाश्रूंच्या दवाने धुतलेल्या या गुलाबाच्या शोभेने संध्यारागाची रक्तिमा लाजली असती! स्मितहास्यामुळे दृग्गोचर होणाऱ्या दंतावलीने कुंदफुलांचें तोंड बंद केले असते, आणि या तुझ्या द्विजपंक्तीच्या मंजुळ हास्यध्वनीने

द्विजगणाच्या अस्फुट संगीताला कर्णकठोर ठरविले असते! पण लीले, एका विवाहबंधनामुळे माझा नाइलाज झाला आहे!

लीला : ही सकाळची वेळ मोठी पापी आहे आणि मन मोठे स्वार्थी आहे. दशदिशांत दरवळणाऱ्या या सुवासाशी एकजीव झालेल्या आणि हिमतुषारांत स्नान केल्यामुळे शीतस्पर्शी झालेल्या या सकाळच्या वाऱ्याने गारठलेल्या या माझ्या देहाला आपल्या उष्ण श्वासाचा विसावा सोडावासा वाटत नाही! मनोरमावहिनीच्या हक्काची चोरी करतांना थरथर कापणाऱ्या या पायांचा आधार या शरीराला अपुरता असल्यामुळे या हाताचा आधार सोडवत नाही!

जयंत : (हात सोडवून) दूर हो, लीले, दूर हो, मन पापी आहे तसेच ते अनावरही आहे! अशा स्थितीत शुध्द भगिनीप्रेमाचा लोप झाल्यावाचून कसा राहील? हा निर्मल बंधुप्रेमाचा ओघ आहे असे मी माझ्या मनाला सांगण्याचा प्रयत्न करीत आहे; पण त्याची साक्ष अगदी निराळी पडते आहे! लीले, लीले, दूर हो! माझ्या कोंडलेल्या कंठातून कसाबसा बाहेर येणारा हा कंपित स्वर ऐकून तरी दूर हो! अविचाराच्या अमावास्येमुळे खळबळणाऱ्या हृदयसमुद्रातल्या प्रेमजलाच्या लाटांचा हा धडधडाट तुला ऐकू येत नाही का? या उष्णनिःश्वासाने–दग्ध होत चाललेल्या विवेकाच्या या धुराने तुझी कोमल काया करपून जाणार नाही का? चोरट्या पापस्पर्शाने रंध्रारंध्रांतून आत शिरू पाहणाऱ्या या अस्थानी आनंदाला बाहेरच्या बाहेर थांबवून माझ्या शरीराच्या किल्ल्याच्या रक्षणासाठी प्रतिरंध्राजवळ पुलकाच्या बुरुजावर उठून उभी राहिलेली ही रोमांचसेना तुला मागे लोटीत नाही का? दूर हो, लाडके लीलावति, संमोहाने अर्धवट मिटलेल्या आपल्या डोळ्यांची शक्ति अजून थोडी तरी कायम आहे तोच विवेकाचा मार्ग शोधून काढू! नाही तर एका क्षणात या कसोटीच्या कड्यावरून लटलटणाऱ्या शरीराचा तोल चुकून आपण दोघेही पापाच्या समुद्रात पडू!

लीला : जयंत, दया करा; हा कठोरपणा एक क्षणभर आवरून धरा! अशा निर्दयपणाने आपल्या अनाथ भगिनीला–पण नको, खोटे कशाला बोलू?—आपल्या मनोमन साक्षी पत्नीला, या लहानपणच्या लाडक्या लीलेला लोटू नका! आजपर्यंत दुःखाच्या आगीत करपणाऱ्या, पुढेही त्यातच भाजून निघणाऱ्या, या सुकलेल्या जीवाला एक क्षणभर तरी जिव्हाळ्याचा ओलावा मिळू द्या! संसाराच्या अरण्यात भ्रमिष्टासारखे भटकणाऱ्या या तापसीला, तिच्या एक वेळच्या या हक्काच्या हृदयमंदिरात, पण आजच्या केवळ धर्मशाळेत एक क्षणाचा तरी विसावा घेऊ द्या! माझ्या पापस्पर्शाने आपली पवित्र काया भ्रष्ट झाली तर अलोट अश्रूंच्या मंगलस्नानाने तिला अशी धुऊन काढीन!

जयंत : नको, नको! लीले, हा अश्रूंचा पूर आवरून धर! चवदा रत्नांपेक्षाही अमूल्य अशा या अश्रूंची, अदृश्य प्रेमसूत्रात गुंफलेली ही मोहनमाळ या अभाग्याच्या गळ्यात कशाला घालतेस? हे पापी वैभव परमेश्वराला आवडणार नाही.

लीला : गतसुखांच्या देवांनी आणि चालत्या दुःखाच्या दानवांनी आतड्यांच्या पिळाने आवळलेल्या मनाच्या मेरूने हृदयसागराचे मंथन करून बाहेर काढिलेल्या या अश्रुमय रत्नांची वैजयंती, माझ्या वैकुंठेश्वराखेरीज दुसऱ्या कोणाच्या गळ्यात घालू? प्राणजीवन, आपणच माझ्या दैवाचे देव, प्रेमाचे परमेश्वर, भाग्याचे भगवंत, विश्वासाचे वैकुंठेश्वर आहा. देवा, आजवर खोल हृदयसागरात दाबून ठेवलेली ही प्रेममौक्तिके ज्या मनकवड्या पाणबुड्याने बाहेर काढिली त्यालाच ती दिली नाहीत तर तू सुध्दा मला क्षमा करणार नाहीस!

(त्याला आलिंगन द्यावयास पुढे जाते; तो तिचे दोन्ही हात धरितो)

(कमलाकर येतो.)

कमलाकर : (स्वगत) वा! – हरवलेल्या वीणेच्या ऐवजी ही जोडी सापडली! ठीक! आवाजाच्या धोरणाने इकडे आलो ते वाजवीपेक्षा फाजील सफळ झाले! आता तात्यासाहेबांच्या लांबलचक कानात अगदी खुबीने यांचा आवाज घुमवायला किती वेळ लागणार! आंधळ्या जयंता, मात्र आणखी एक क्षणभर असाच रहा! (जातो)

जयंत : परमेश्वरा, सर्वहृदयसाक्षी परमेश्वरा, क्षणोक्षणी खचत चाललेल्या माझ्या दुबळ्या हृदयाला या वेळी मेरुमांदाराचे स्थैर्य देऊन या कसोटीच्या प्रसंगातून मला पार पाड! लीले, लीले, लज्जाललिते लीले, दूर हो! आपल्या प्रत्येक आचाराबद्दल, उच्चाराबद्दल, प्रत्येक विचाराबद्दल–अगदी स्वप्नातल्या स्वप्नात येणाऱ्या तरळत्या कल्पनेबद्दल सुध्दा आपण आपल्या समाजाला, देवी मानवतेला, आपल्या हृदयस्थ परमेश्वराला जबाबदार आहो! पापविचाराच्या नुसत्या छायेनेही दूषित झालेल्या हृदयाच्या सिंहासनावर विश्वसाम्राज्याचा पवित्र प्रभु एक क्षणभर सुध्दा विसावणार नाही! ती पहा, राक्षसी रूढीशी जिवापाड झगडून मोठ्या कष्टाने आमच्या समाजात एकेक पुढते पाऊल टाकणारी देवी सुधारणा, आमची मूढवृत्ति पाहून खिळल्यासारखी जागच्या जागीच थबकून उभी राहिली आहे! आमच्या उध्दारासाठी, लोकनिंदेला न जुमानता स्त्रीपुरुषांवर अमृताची समवृष्टी करणारी श्रीविद्यादेवी, आमच्या आचरणाकडे पाहून थरथर कापावयाला लागली आहे! तशीच ती पहा, केवळ परमपावित्र्याच्या दिव्यामृताचेच पान करून अखिल मानवकोटीच्या कल्याणसर्वस्वासाठी हृदयाच्या मंगल ब्रह्मांडात भराऱ्या मारणारी, तुझ्या हृदयांचे शुध्द संदेश एकमेकांना सांगणारी श्रीकवितादेवी – आपली आवडती कवितादेवी! आपल्या पापनिःश्वासांच्या वातावरणात तिचे कोमल पंख करपून शिथिल होऊन, ती गगनदेवता मातीत मिसळून मातीमोल होऊन जाईल! आणखी या सर्वांच्याही वरच्या विश्वात तरंगणारी तेजोमय देहधारिणी, देवींची देवी श्रीनीतिदेवी आमच्याकडे पाहून काळवंडून जाईल! नको, नको, लीले, या ईश्वरमय देवतांच्या शापापासून दूर हो! आपला क्षणिक प्रमाद या सर्वांच्या उज्ज्वल मुखमंडलाला काळे फासल्यावाचून राहणार नाही! तो पहा, पूर्वेकडे मनोमय महन्मंगलाने

आपला सर्वसाक्षी नेत्र उघडला आहे! आमच्याकडे पाहून तो रागाने किती लाल झालेला आहे! भगिनी, पवित्रप्रेमपूर्ण भगिनी, आपल्या बंधूचा हात धर! चल, इहलोकच्या सर्व आशा, प्रेमकल्पना, हृदयवृत्ति या सर्वांच्या, ईश्वरी महायज्ञातल्या या उषेच्या निर्मल वेदिकेत आहुति देऊन टाकू, आणि शुध्द प्रेमाने एकमेकांचे हात धरून उष्ण अश्रूंच्या अर्घ्याने या उगवत्या भगवंताला प्रसन्न करून घेऊ! त्याची करुणा भाकू! म्हणजे पुढच्या जन्मी तरी आमच्या अंतर्दग्ध आशा पुन्हा सजीव होतील! प्रीतीच्या साम्राज्यात जेवढे दिव्य, मंगल, पवित्र असेल तेवढ्याचाच काय तो समावेश होतो!

(दोघेही गुडघे टेकून व डोळे मिटून सूर्यासन्मुख होतात. तात्यासाहेब, कमलाकर, मनोरमा व गोकुळ येतात)

तात्यासाहेब : काय पाहतो हे मी? एकाएकी वीणा नाहीशी झाली. तिच्या तपासासाठी घरभर फिरताना, बागेत बोलण्याचा आवाज ऐकून इकडे आलो. तो हा अघटित प्रकार!

मनोरमा : (स्वगत) अगबाई! दिवसाढवळ्या असा अंधार! एकमेकाच्या हातात हात! सूर्यनारायणा, तूच साक्षी आहेस रे!

गोकुळ : (स्वगत) स्त्रीशिक्षण! स्त्रीस्वातंत्र्य! पुनर्विवाह! घ्या साऱ्या सुधारणा एकदम!

तात्यासाहेब : जयंत, लीले, पुरे झाला हा फाजीलपणा! (दोघे दूर सरतात) फार चांगले आरंभिले आहे हे! इष्ट सुधारणेला अशी अनिष्ट फळे येतील असे मला वाटले असते तर तिचा रोपटा उगवण्यापूर्वीच मी तिचा बीमोड केला असता! तिकडे वीणेचा पता नाही, इकडे तुमचा हा रोजगार! तोंड काळे करण्याची वेळ आणलीत अगदी!

जयंत : मामा, क्षमा करा; अगदी स्वतःचा विसर पडून तुमची आज्ञा–

तात्यासाहेब : चूक झाली माझी. आता तिची फळे भोगलीच पाहिजेत. जयंत, मी काय म्हणतो ते नीट ऐकून घे. आजपासून लीलेशी बोलावयाचे नाही, तिच्याकडे पहावयाचे सुध्दा नाही. अगदी योग्य कारणाशिवाय आपल्या खोलीतून घरात फिरकावयाचे नाही. हे जर कबूल असेल तर याउपर माझ्या घरात तुला आश्रय मिळेल; नाही तर चारी दिशा तुला मोकळ्या आहेत! सुधारणेचा आला तो अनुभव पुरा झाला! जर पाश्चिमात्य सुधारणा इष्टच असतील तर त्यांची पेरणी अगदी सावकाश व्हायला पाहिजे. व्यक्तीप्रमाणे समाजावरही आनुवंशिक संस्कार होत असतात. स्त्रियांना पुरुषांत मिसळण्याची मनाई करण्याचे कारण व्यभिचारभय; आणि हाडीमासी खिळलेल्या या रूढीचे बीज, दुरून एकमेकाकडे पाहणाऱ्या स्त्रीपुरुषांच्या मनांत सदैव वागत असल्यामुळे थोडीशी मोकळीक मिळताच आधी तेच डोळ्यापुढे येऊन उभे राहते! हा संस्कार जाण्याला कालावधि पाहिजे.

कमलाकर : भिन्न पायांवर उभारलेल्या समाजाच्या रूढी एकदम एकमेकावर लादण्याचा प्रयत्न केला तर हेमाडपंती देवळावर मंगलोरी कौलांचे छप्पर घातल्यासारखे विसंगत होईल!

(सुशीला घाईने येते)

सुशीला : काका, वीणेच्या खोलीत हे पहा तुमच्या नावाचे पत्र सापडले. त्यात ती म्हणते की, मी वसंतरावांबरोबर निघून गेले, माझा त्यांच्याशी लग्न करण्याचा निर्धार झालेला आहे! लग्न झाल्यावर आम्ही आमचा पत्ता कळवू; तोपर्यंत तपास करण्यात अर्थ नाही!

तात्यासाहेब : वसंतरावाबरोबर कारटी गेली ना?

कमलाकर : मग ती दोघे मुंबईसच गेली असतील! कारण त्या विलायती वेड्याला विलायतेचे चार करावयाला थोडीशी सवड फक्त मुंबईसच मिळण्याजोगी आहे.

तात्यासाहेब : तुमचा तर्क बरोबर आहे. कमलाकर, आताच्या आता जी गाडी सापडेल तिने मुंबईस जाऊन बारकाईने तपास करा. चला, एक क्षणही घालवू नका. जयंत, मी मघाशी सांगितले त्याचा नीट विचार कर. लीले, चल पुढे.

(तात्यासाहेब, कमलाकर, लीला, व सुशीला जातात)

गोकुळ : (स्वगत) बायकांना पाय फुटण्याचा हा हंगाम दिसतो! द्रुमन गेली, वीणाताई गेली, लीलाताई गेल्यासारखीच आहे. आमच्या घरातली सुध्दा गेली; तेव्हा आता सुशीलाताईच्या पाळतीवर असले पाहिजे! अजून विद्याधर रिकामा आहे! या समवयस्क जोडप्यांचा भरवसा नाही! मी तर प्रत्यक्ष तात्यासाहेब आणि स्वयंपाकीण आजीबाई या दुकलीवरही आपली दुरून टेहळणी ठेवणार! (जातो)

जयंत : (स्वगत) परमेश्वरा, आमच्या शुध्दत्वाचा साक्षी तू आहेस! मामांच्या या नसत्या गैरसमजाचे निराकरण तुझ्यावाचून दुसरे कोण करणार!

मनोरमा : का आता उघडले का डोळे?

जयंत : कोण तू का? दुःखावर तिरस्काराचा कळस पाहिजेच होता!

मनोरमा : बघितले, घरच्या बायकोला टाकून तिसरीच्या पायांवर लोळण घातली म्हणजे चारचौघांत अश्शा लाथा बसतात! आता तरी ठिकाणावर या!

जयंत : नागिणी, मामांच्या वाग्बाणांनी झालेल्या जखमांवर हे विष कशाला ओततेस?

मनोरमा : अगबाई, अजून हेच बोलणे! इतकी फजिती झाली तरी अजून लाज नाही ना?

जयंत : मनोरमे, जा. माझ्या सहनशीलतेचा अंत पाहू नकोस.

मनोरमा : अहाहा! वाटते का काही बोलायला? फार दिवस ऐकून घेतले हो! आज आपल्याला चांगले राजरोस पकडले आहे!

जयंत : मनोरमे, मनोरमे, जा; आपले तोंड काळे कर.

मनोरमा : आपलेच तोंड काळे झाले आहे बरे! चला, आता कान धरून नेते आणि घरात अडकवून ठेवते समजला!

जयंत : त्या घरावर अशी लाथ मारून चालता होतो; समजलीस!

(रागाने निघून जातो)

मनोरमा : (रडत) देवा, मेल्या तुझे डोळे फुटले का आहेत?

(कमलाकर प्रवेश करितो)

कमलाकर : (स्वगत) मनोरमेला घरातून काढावयाला हीच संधि आहे! हिचा हा राग शांत झाला नाही, तोच आजच्या आज माझ्याबरोबर माहेरी जाण्याची कल्पना तिच्या डोक्यात भरवून दिली पाहिजे! घरातून पाऊल टाकले की पुरी ताब्यात आली. (प्रकट) मनोरमाबाई, उठा, रडू नका अशा!

मनोरमा : कमलाकर, आज अगदी अखेर झाली हो! मला अगदी लाथेने तुडविले! प्रत्यक्ष नाही हो! पण घरावर अश्शी लाथ मारतो म्हणून निघून गेले! आता घर म्हणजे मीच नाही का? शहाण्याला शब्दाचा मार नि मूर्खाला टोणप्याचा मार!

कमलाकर : अरेरे, सुधारणेची सारी फळे बरे ही! पण असे रडून काय होणार ? चला घरात!

मनोरमा : कमलाकर, आता मी घरात पाऊल सुध्दा टाकणार नाही अश्शी विहिरीचा रस्ता धरणार!

कमलाकर : तुम्ही आईबापांच्या इतक्या आवडत्या, तुमच्या आईला काय वाटेल?

मनोरमा : आईला, बाबांना, तुम्हीच सांगा सारे आता.

कमलाकर : तुमच्या वडिलांनी हा प्रकार पाहिला असता तर आकाशपाताळ एक करून सोडले असते!

मनोरमा : त्यांच्या हाती काय आहे बिचाऱ्यांच्या?

कमलाकर : काय आहे? मला वाटते त्यांनी जयंतावर फिर्याद ठोकली असती!

मनोरमा : नवराबायकोच्या कज्जात कायद्याची कास धरून काय उपयोग?

कमलाकर : का बरे, दिवाणीत दावा केला तर सरकार उडाणटप्पू नवऱ्याला सक्तीने त्याच्या बायकोच्या ताब्यात देते!

मनोरमा : होय का? मग मला पोचवा बाबांकडे! माझे म्हणणे ते खास ऐकतील.

कमलाकर : पण मी कसा पोचविणार? मला आताच्या गाडीने जावयाचे आहे.

मनोरमा : मग मी सुध्दा आताच्या गाडीने येते! ही अश्शी निघते!

कमलाकर : वाः! तात्यासाहेबांना विचारले पाहिजे! असे कसे जाता येईल तुम्हांला? हा सारा प्रकार प्रथम त्यांनी जयंताला मोकळीक दिल्यामुळे जरी झाला असला तरी ते तुम्हांला जावयाला परवानगी खास देतील.

मनोरमा : भलतेच काही तरी! तुम्ही फारच भोळे! अहो, त्यांची नाही का यात् फजिती व्हायची? ते कशाला देतात परवानगी आणि मी विचारते तरी कशाला? तेच या साऱ्या अनर्थाला कारण!

कमलाकर : पण तुम्हांला माहेरी नेऊन पोचविल्याबद्दल ते माझ्यावर रागावल्याखेरीज कसे राहतील?

मनोरमा : अहो, त्यांना काहीच कळवायचे नाही यातले. मी मुकाट्याने निघते तुमच्याबरोबर म्हणजे झाले.

कमलाकर : मग माझी काही हरकत नाही; पण मी आता पहिल्या गाडीने दिवसा–

मनोरमा : आता काही अडचणी काढू नका! कसेही करून मला बाबांच्या घरी नेऊन पोचवा, नाही तर मी काही जीव ठेवणार नाही!

कमलाकर : बरे असे करू. मी आताच्या गाडीने जातो म्हणून घरातून बाहेर पडतो आणि रात्री बरोबर साडेनऊ वाजता तांगा घेऊन आपल्या मागल्या रस्त्यावर उभा राहतो. साडे नवाची तोफ झाल्याबरोबर तुम्ही घरातून निघून या म्हणजे झाले! चालेल असे केले तर?

मनोरमा : चालेल. कसे तरी करून मला माहेरी पोचवा म्हणजे झाले! पण कोणाजवळ याबद्दल अगदी चकार–

कमलाकर : वाः इतका का मी मूर्ख आहे? चला, तो पहा विद्याधर इकडे येत आहे. ठरल्याप्रमाणे यावयाला मात्र चुकू नका! (मनोरमा जाते)

कमलाकर : (स्वगत) मानी मनोरमे, शेवटी सापडलीस माझ्या जाळ्यात! आज रात्रीच्या गाडीने द्रुमनला आणि मनोरमेला एकमेकीच्या नकळत निरनिराळ्या डब्यात बसवून मनोरमेसह मध्येच उतरून पडतो म्हणजे झाले! सकाळच्या गाडीने जावयाचा बहाणा केला म्हणजे मनोरमेबद्दल मागे जी ओरड होईल तिच्यात माझे नाव मुळीच निघणार नाही. पण ही पीडा कशाला मध्येच आली?

(जातो. विद्याधर येतो)

विद्याधर : झालेला प्रकार फार गैर झाला! खरेखोटे केल्यावाचून तात्यासाहेबांनी जयंताला एकदम कडक शासन केले! एकट्याला एका बाजूला नेऊन नीट विचारले असते तर फार चांगले झाले असते! त्याला गाठून तसाच थोपवून धरिला पाहिजे. नाही तर या रागाच्या भरात तो आत्महत्या करावयाचा! जयंत जरी उतावळा आणि आत्यंतिक मनोवृत्तीचा आहे तरी अगदी खुल्या दिलाचा, नीतिमान आणि काटेतोल सरळ चालीचा आहे! त्याच्याकडून रेषामात्र वाकडे पाऊल पडणार नाही अशी माझी बालंबाल खात्री आहे. परिस्थितीचा परिणाम अशा माणसावर फारच लौकरच होतो. लौकर जाऊन त्याला थांबविला नाही तर भलताच प्रकार झाल्यावाचून राहणार नाही.

(जातो)

•

<u>प्रवेश सहावा</u>

(घाटातील पुलावर गाडी उभी राहिली आहे. कमलाकर व मनोरमा एका डब्यात)

मनोरमा : मेल्या मांगा, एका भोळ्या भाबड्या गाईला अशी एकटी गाठून तिचा गळा कापतोस? परमेश्वरापुढे याचा काय जाब देशील?

कमलाकर : परमेश्वरासमोर उभे राहण्याचा माझा मुळीच विचार नाही! मनोहर मनोरमे, आता आरडाओरड करण्यात काय हशील आहे? घाट संपण्यापूर्वीच माझा मनोरथ–

मनोरमा : मेल्या, तुझी जीभ झडून जावो! आता अशी उलट गाडीने जाऊन तुझ्या काळ्या कर्माचा जगभर डांगोरा गाजविते.

कमलाकर : मूर्ख मनोरमे, तुझ्या घरातून बाहेर पडण्याच्या चोरट्या चालीकडे लक्ष देऊन मग या पोरखेळाच्या गोष्टी सांग! आपण होऊन माझ्यामागे निघून आलीस असे मी सांगितले तर तुझी काय वाट होईल? बायकाची बदनामी करण्यात आनंद मानणारे आमचे लोक तुझ्या कडू सत्यापेक्षा माझ्या गोड असत्याला उचलून धरतील! मग अशा साहसाने निर्दोषपणावरही पापाचा शिक्का मारण्यापेक्षा पापावरच निर्दोषपणाचा मुलामा का लावीत नाहीस?

मनोरमा : राक्षसा, तात्यासाहेबमामंजीच्या पायावर लोळण घेईन, तिकडच्या मनाची खात्री करून देईन, आणि तुला त्यांच्याकडून तुझ्या पापाचे शासन देववीन!

कमलाकर : ते काय शासन करणार? फार झाले तर त्यांच्या घरचा आश्रय तुटेल! पण लहानपणाइतकी मलाही त्यांच्या आश्रयाची आता जरूर नाही. पंख फुटलेल्या पक्ष्याच्या पिलाला घरट्याचा आधार देणाऱ्या फांदीची काय परवा? ती फांदी कडाडली तरी ती मोडून पडण्यापूर्वीच त्याला दुसऱ्या झाडावर झेप टाकता येते. पण काय मी मूर्ख! उगीच बोलून वेळ घालवीत आहे. मानी मनोरमे, जितक्या उतावळेपणाने घरातून माझा हात धरून बाहेर निघालीस तितक्या उतावळेपणाने अस्सा तुझा हात धरून (तिचा हात धरावयास जातो)

मनोरमा : पण त्यापेक्षाही उतावळेपणाने मी जगाबाहेर निघून जाते! देवा, घे मला पदरात! (डब्यातून खाली पुलावर उडी टाकते, पण पुलाच्या तारातच अडकून मूर्च्छित पडते)

कमलाकर : मूर्ख मनोरमे, गेलीस! प्राणाचे मोल देऊन शील संभाळलेस! दोन पर्वतांच्या विशाल ओठांवरून आणि पुलाच्या दंतपंक्तीतून काळाच्या या खोल दरीच्या जबड्यात गडप झालीस! अरे, क्षणभर थांबलेली गाडीही चालू झाली! काही हरकत नाही. उद्या सकाळी, घारीगिधाडांना मनोरमेच्या दगडावर पडलेल्या मांसखंडांची मेजवानी दिल्याचे समाधान काही थोडेथोडके नव्हे!

(गाडी निघून जाते. पडदा पडतो)

अंक दुसरा समाप्त

❖

अंक तिसरा

<u>प्रवेश पहिला</u>

(दवाखान्यांतील एक खोली, द्रुमन वळकटीवर बसली आहे. जवळ बाबासाहेब व शिपाई उभे आहेत. द्रुमनने तोंडावरून पदर घेतला आहे)

बाबासाहेब : बाई, आता शेजारच्या खोलीतल्या रोग्यांनी अशी खबर दिली आहे की, पहाटेस तुमच्या खोलीत मुलाच्या रडण्याचा आवाज ऐकू आला! पुढे एक तशाच आवाजाची किंकाळी ऐकू आली आणि नंतर रडण्याचा आवाज बंद झाला! बाई, त्यामुळे दवाखान्याचा अधिकारी या नात्याने मजवर तुमच्या खोलीची झडती घेण्याचा वाईट प्रसंग आला आहे! (शिपायास) हं, पहा रे नीट खोली तपासून. (शिपाई खोली तपासतात) बाई, तुम्ही कोण आहा? कुठल्या राहणाऱ्या? का? बोलत का नाही? आज चार दिवस मी येथे नव्हतो, त्यामुळे मला तुमची माहिती मिळाली नाही. नाही तर प्रत्येक रोग्याची मी स्वतः वास्तपूस करीत असतो!

शिपाई : बाई, जरा बिछान्यावरून उठा!

(द्रुमन एकदम वळकटीतून मृत बालक काढते)

द्रुमनः देवा! अखेर हे केलेस ना! कशाला उठा? बाबासाहेब, हे पहा माझे पाप आणि ही मी!

बाबासाहेब : कोण द्रुमन! राक्षसिणी, हे काय केलेस?

द्रुमन : कोण राक्षसी? मी कशाची राक्षसी? मी या बाळाची आई आहे.

बाबासाहेब : पण हे अघोर कर्म करायला तुझा हात कसा वहावला!

द्रुमन : ते राक्षसी रूढीला विचारा, राक्षसी समाजाला विचारा, राक्षसी धर्माला, त्या धर्माने पावणाऱ्या तुमच्या राक्षसी देवाला विचारा! बाबासाहेब, मी प्रत्यक्ष याची आई–आई आपखुषीनं पोटच्या गोळ्याच्या मानेला नख कसे हो देईल? मातृप्रेमाची कल्पना करा! आईच्या आतड्याचा गळफास बाळाच्या गळ्याभोवती कसा हो बसेल? मी पातकी, पतित आणि दुराचारी तर खरीच; पण माझ्या सोनुल्याच्या मानेला नख देताना पाण्याने डबडबलेल्या डोळ्यांनी त्याला पुरतासा पाहिला सुध्दा नाही हो! पहा, पहा, कोळशाच्या खाणीतून निघाला म्हणून हिऱ्याची चमक कमी होते का? पहा, अगदी चित्रासारखा नाही का? पण हाय, हाय! एका घटकेपूर्वी सारख्या चमकणाऱ्या या हिरकण्या अगदी चित्राच्या काचेच्या डोळ्यांसारख्या थिजल्या आहेत!

बाबासाहेब : अरेरे! द्रुमन, कोणत्या अधमाने–

द्रुमन : नका, नका, त्या कपटी विश्वासघातकी राक्षसाचे नाव् तोंडावाटे उच्चारण्याचा प्रसंग माझ्यावर आणू नका! मी फसले. बाबासाहेब, पुनर्विवाहाच्या नुसत्या आशेने मी पापाच्या पंकात बुडाले! सुखाचा मोह मला आवरला नाही. ज्या कामजालात वृध्द वयाचे, पोक्त

विचाराचे, अनुभवाचे, मोठमोठाले महात्मे, तपस्वी, तेजस्वी ऋषि, प्रत्यक्ष देवदानव सुध्दा अडकून पडले त्यातून माझ्यासारखी अबला कशी सुटेल? वाघसिंहांना गुरफटून टाकणारे जाळे एखाद्या बालमृगीला कसे तोडिता येईल!

बाबासाहेब : पोरवय, भोवताली सुखाची सृष्टि, स्वतःच्या सुखाची पूर्ण निराशा, आणि मानवी स्वभावाचा कमकुवतपणा, अशा परिस्थितीत अल्लड विधवेचे पाऊल वाकडे पडले तर त्यात तिला दोष कसा द्यावा? पण दुमन, तू तुझे संकट कोणाला सांगितले असतेस तर–

दुमन : कोणाला सांगणार! संकटात सापडलेल्या, निःसाहाय, फसलेल्या विधवेचे दुःख कोण ऐकून घेणार! सुखावलेल्या मनुष्याला दुःखीकष्टी माणसाच्या अंतःकरणाची जाणीव कोठून होणार! शास्त्रीमंडळींच्या आरडाओरडीचा पोकळ नगारा वाजत असता विधवेच्या आतड्यांच्या तारांचा करुणारव कोणाला ऐकू येणार? अनाथ गाय चुकून पाय घसरून पापाच्या चिखलात रुतली तर तिच्या भोवती गुप्त कृष्णकर्माच्या काळिमेने काळवंडलेल्या कावळ्यांची कावकाव मात्र सुरू होते. तिच्या दीन दशेचा मोठ्या मनाने विचार करून, तिच्या पापाकडे मनुष्यस्वभावाच्या जाणिवेने पाहून उदार बुद्धीने तिच्यावर आपल्या पंखांची छाया पसरणारा राजहंस कुठं तरी आढळेल का? मनुष्याला परदुःखाची कल्पना आत्मदुःखासारखी होत असती, तर आज, पापाच्या पडद्याआड झाकलेल्या माझ्या या छबकड्याला, धुक्याआड झाकलेल्या या चंद्राला, कृष्णमेघाच्या आड लोपलेल्या या माझ्या सूर्यनारायणाला मी नाहीसा केला असता का? समाजनिंदेच्या भीतीने हृदयाच्या चिंधड्या झाल्या नसत्या तर माझ्या लाडक्याला या हृदयात सुध्दा लपवून ठेवला असता! पण चहूंकडून कोंडमारा झाल्यामुळे केवळ पिंजऱ्यात सापडलेल्या वाघिणीच्या क्रूरपणाने मी या पोटच्या गोळ्याचा घास घेतला! बाळा, जा! देवाच्या पायांजवळ जाऊन त्याची करुणा भाक. तो दीनांचा दयाळू, अनाथांचा नाथ, पतितांचा पिता, पाप्यांचा पाठिराखा, पातक्यांचाही पालनहार, अगदी अधमाधमांचा सुध्दा आधार, तुझ्या केविलवाण्या तोंडाकडे पाहून तुझी करुणेची किंकाळी ऐकून द्रवेल, आणि तुझ्या पातकी भांबावल्या आईलाही लवकरच पायांजवळ आणील.

बाबासाहेब : अरेरे! धिक्कार असो अशा या धर्माला, अशा समाजाला आणि अशा रूढीला! भूतदया हाच साऱ्या धर्मांचा धर्म, भूतदयेला थारा देत नाही, पतितांचे समाधान करीत नाही, दुःखितांचे दुःख जाणत नाही तो धर्म कशाचा? विकारवश मनुष्याच्या अंगी जुलमाच्या टाकीचे घाव घालून असाध्य देवकळा आणण्याच्या नसत्या नादी पडून मानवी मनोवृत्तींना राक्षसी रूप देण्यापेक्षा मध्यम दर्जाचा मनुष्यपणाच राखिलेला काय वाईट? संसाराचा गाडा मोडून पडल्यावर परलोकचा पल्ला एकदम गाठण्यासाठी विधवेला वैराग्याचे विमान मिळाले तर सर्वोत्तम, यात शंकाच नाही. पण त्याला लोकोत्तर विवेकपाशाची बळकटी पाहिजे. अल्लड विकारवश, अविचारी, अदूरदृष्टि, सुखासक्त किंवा पोरवयाच्या साऱ्याच विधवांना अशा धोक्यात घातले तर त्यांचा सर्वस्वी नाश होण्याचेच फार भय! तेव्हा त्यांच्यासाठी

पुनर्विवाहाची पाऊलवाटच पडायला हवी. द्रुमन, त्यापेक्षा तुझा पुनर्विवाह झाला असता तर किती चांगले झाले असते! पण लोकलज्जेला चुकविण्यासाठी या अघोर साहसात पडताना उलट तू कायद्याच्या कैचीत मात्र सापडलीस!

द्रुमन : बाबासाहेब, मी तुमची धर्माची कन्या आहे. माझे रक्षण करा आणखी सरकारच्या तावडीत देऊन माझे जगापुढे धिडवडे काढू नका. वणव्यात होरपळणाऱ्या या हरिणीवर अश्रूंची वृष्टि करा. बाबासाहेब, माझे रक्षण करा, या संकटातून वाचवा, मी भांबावून गेले आहे.

बाबासाहेब : ऊठ, द्रुमन, ऊठ - मी मनुष्य आहे. मला अंतःकरण आहे. परमेश्वरा! अनाथ प्राण्याच्या रक्षणासाठी एवढे असत्याचरण करितो याची क्षमा कर. (शिपायांस) अरे, या मुलाची व्यवस्था लावा आणि कोणाजवळ याबद्दल बोलू नका.

शिपाई : छे! छे! रावसाहेब, आम्ही का पांढरपेशे आहो? का ब्राह्मण आहो? आमचा दिल अगदी फाटून गेला! मूल जिवंत उपजले पण थोड्या वेळाने आटोपले असे सांगू म्हणजे झाले.

बाबासाहेब : द्रुमन, मी सर्व व्यवस्था नीट करितो. तू घाबरू नकोस. आताच्या गाडीनेच मला पाचसहा दिवसाकरिता परगावी जावे लागणार आहे. तोपर्यंत तू हुषारीने रहा. चला रे. (जातात)

द्रुमन : (मुलाच्या प्रेताकडे पाहून) बाळ! काय रे तुझ्या जन्माची कथा ही! लाडक्या, पुन्हा जन्म घेण्याचा तुझ्यावर प्रसंग आला तर देवाजवळ हट्ट घेऊन बैस आणि एखाद्या हलक्या जातीत जन्म घे! म्हणजे शास्त्राची कोरडी बडबड, उंचपणाचा नीच अभिमान, यांचा त्रास चुकून तुला शुध्द, सरळ, भाबड्या मनुष्याच्या प्रेमाचा तरी अनुभव मिळेल (मनोरमा येते) कोण मनोरमाबाई? देवा असा हात धुऊन का रे मागे लागला आहेस सारखा?

मनोरमा : द्रुमनताई, घाबरू नका. तुमची दशा पाहून माझ्या जिवाचे पाणी पाणी झाले आहे. तेव्हा तुम्हांला त्रास मी कशी देईन? वेड्या-वाकड्या प्रसंगात अडलेल्या बाईबापडीच्या पुरुषजात कुटाळक्या करील; पण आम्हा बायकाचें तसे नाही! द्रुमनताई, असला प्रसंग पाहून एखाद्या मेल्या धोंड्याचे सुध्दा पाणी होईल! मग बायकाचे मन कसे विरघळणार नाही? देवा रे देवा, या नाडलेल्या गाईवर कायरे ही वेळ आणलीस?

द्रुमन : मनोरमाबाई, पुढच्या प्रसंगाच्या कल्पनेने माझ्या काळजाने ठाव सोडला आहे! बायकानीच बायकाचा कड घेतला पाहिजे. तुम्ही नाही ना माझा घात करणार?

मनोरमा : सख्ख्या बहिणीप्रमाणे माझ्यावर भरवसा ठेवून असा! आम्हा बायकाना असले प्रकार पाहायला मिळत नाहीत म्हणूनच ही धर्माची ढोंगे चालतात. यापेक्षा तुमच्यासारख्यांनी पुन्हा लग्ने केलेली काय वाईट? बरे पण ते राहू द्या तूर्त! तुम्ही येथे कशा आला?

द्रुमन : कशी आले? मनोरमाबाई, ज्या मेल्याने मला पुनर्विवाहाची आशा लावून पापमार्गाला लावले त्यानेच आलेला हा प्रसंग टाळण्यासाठी आणि पुनर्विवाह लावण्यासाठी मला घरातून

बाहेर पडायची बुद्धि दिली. आपल्या बरोबर नेण्याचे आमिष दाखवून मेल्या मांगाने विश्वासघात करून, मला एकटीलाच गाडीत बसवून दिली आणि आपण तोंड काळे करून निघून गेला. अखेर गाडीतच माझ्या पापाची घटका भरत आल्यामुळे नाइलाजाने मी या घाटपायथ्याच्या दवाखान्यात आले! पुढचा सारा प्रकार तुम्हांला दिसतोच आहे. पण तुम्ही येथे कशा आला?

मनोरमा : अशाच फसगतीने! तिकडच्यांवर रागावून मी जीव द्यायला निघाले तो अशाच एका राक्षसाने मला माहेरी पोचविण्याचे कबूल केले; रागाच्या भरात मी तशीच कोणाला न कळत त्याच्याबरोबर निघाले; पण गाडी घाटात आल्यावर त्या मेल्याची पापवासना माझ्या लक्षात आली आणि पातिव्रत्याचे रक्षण करण्यासाठी मी एकदम पुलावरून खाली उडी टाकिली!

दुमन : उडी टाकिली! अहाहा! मनोरमाबाई. धन्य तुमची! बरे पुढे?

मनोरमा : पुढे मी पुलावरून खाली न पडता पुलाच्या तारांतच अडकून राहिले. थोड्या वेळाने कामावरचे लोक येऊन त्यांनी मला या दवाखान्यात टाकिले. पण इथे पहाते तो बाबासाहेबमामंजी! आज चार दिवस ते इथे नव्हते म्हणून वेळ निभावली; पण आता कसे होणार?

दुमन : त्याची नका तुम्ही काळजी करू! ते आज पुन्हा बाहेरगावी जाणार! त्यांची बदली झाल्याचे ठरल्यासारखे आहे! तेव्हा ते फारसे पुन्हा इथे रहाणार नाहीत. तितक्या वेळात तुम्ही साफ बऱ्या होऊन आपल्या माहेरी जाल! पण हो, तुम्हांला फसविणारा कोण हे नाही सांगितले तुम्ही! कोणत्या राक्षसाने–

मनोरमा : कमलाकराने!

दुमन : कमलाकराने! अरे मांगा! मनोरमाबाई त्यानेच माझा आणखी बाळाचा असा गळा कापला हो! मनोरमाबाई, आता माझा संताप अनावर झाला आहे! माझ्या अब्रूची मला मुळीच् चाड वाटत नाही. अशी मी जाते आणि त्या मांगाची कसाबकरणी साऱ्या जगाला कळविते! तुमच्या नावावरचा नसता कलंक तरी उडून जाईल!

मनोरमा : पण त्याचे सारे कृत्य लोकाच्या नजरेस आणल्याखेरीज मी जिवंत आहे असे त्याला कळू देऊ नका, नाही तर तो मेला मांग माझ्या नावाच्या नसत्या कंड्या पिकवीत बसेल !

(शिपाई येऊन मूल उचलतात)

दुमन : हाय! बाळा, हेच तुझे शेवटचे दर्शन! देवा माझ्या बालराजाला तुझ्या वरच्या राज्यात तरी सुखी ठेव! (पडदा पडतो)

•

<u>प्रवेश दुसरा</u>

(वसंत व वीणा, दुर्वास चहा घेऊन प्रवेश करितो)

दुर्वास : चहा आणला आहे साहेब!

वसंत : अगदी हिंदु! दुर्वास, कोणत्या वेळी काय आणावयाचे हे तुम्हांला अजून कळत नाही ना! अगदी हिंदु आहा. विलायतेतले खाणावळवाले किती हुषार असतात! दुर्वास, हा माझा आताचा पोषाख चहा पिण्याचा नाही.

दुर्वास : मग कोणत्या वेळचा आहे, साहेब?

वसंत : हा कॉफी पिण्याच्या वेळचा आहे! विलायतेत या पोषाखाकडे फार लक्ष द्यावे लागते! चहा पिण्याचा पोषाख निराळा, कॉफीचा निराळा, विडी ओढण्याचा निराळा. अहो, काही दिवसांनी तर जांभई देण्याचा पोषाख निराळा आणि शिंक देण्याचा पोषाख निराळा, इतकी सुधारणा होईल तिकडे! जा; कॉफी आणा. (तो जातो)

वीणा : अहाहा! इतकी सुधारणा आहे ना तिकडे! नाही तर आमचा समाज!

वसंत : आमचा समाज! छिः! हिंदु, अगदी हिंदु! वीणे, या अजागळ समाजात तू किती उत्कृष्ट मनोधैर्य दाखविलें आहेस! माझ्याबरोबर पळून येऊन तू प्रीतिविवाहाच्या सुधारणेची साक्षात विजयपताकाच झाली आहेस!

वीणा : प्रिया, द्रुमनताई घरातून निघून गेली एवढ्यावरून बाबांनी काय गहजब केला हो! बाबा सुध्दा अगदीच हिंदु , नाही? ज्या चर्चेच्या नुसत्या सहवासाला ते भीत होते तिचा आता स्वतःच अनुभव घेत असतील!

वसंत : वीणे, विलायती सुधारणेची खरी किंमत तुला कळली. प्रणयाचे रहस्य तूच ताडिलेस! अशा हजारो तरुण मुली जेव्हा प्रेमासाठी भडाभड पळत सुटतील तेव्हाच आम्ही इंग्रजी शिकल्याचे चीज होईल!

वीणा : अहाहा! साऱ्या कुमारिकाची लग्ने अशी चोरून, आणि साऱ्या विधवांची लग्ने राजरोस होताहेत असा सोन्याचा दिवस आमच्या अज्ञानी समाजात कधी तरी उगवेल काय?

वसंत : लाडके, खात्रीने उगवेल! तुझ्यासारख्या देवी घरोघर पळू लागून मनोधैर्य दाखवू लागल्या तर काय नाही होणार? लवकरच असा दिवस उगवेल की, झाडून साऱ्या कुमारिका वल्लभांबरोबर पळून जाऊ लागल्यामुळे उपवर मुलींचे बाप बेफिकीर होतील आणि म्हाताऱ्या आजींचा पुनर्विवाह जमविण्यासाठी त्यांचे नातू वरशोधनाच्या फिकिरीत पडतील!

वीणा : त्या वेळी पुढच्या पिढीला आजच्या विधवांची कल्पना होण्याकरिता प्रदर्शनातून विधवांची चित्रे ठेवावी लागतील आणि पोरीच्या लग्नाबद्दल कळजी करीत असलेल्या नटी-सूत्रधाराचा संवाद असंभवनीय ठरेल!

वसंत : अज्ञानाने घोरत पडलेल्या समाजाचे डोळे कधी उघडतील ते उघडोत! अजून आमच्या बायकाचे लाजणे सुध्दा पुरे झाले नाही!

वीणा : हे काही खोटे नाही! आमची आई आता पोक्त झाली, पण अजून बाबांना लाजते! कधी त्यांच्या गळ्यात हात घालते का त्यांचे मोकळ्या मनाने चुंबन घेऊन आम्हां पोरींना धडा घालून देते! नाव नाही! विलायतेत असे नसेल, नाही?

वसंत : छट्, तिकडे बायका परक्यांची सुध्दा चुंबने घेतात! उगीच सुधारणा झाली आहे इतकी? फुकट नाही राज्य करीत ते आमच्यावर! नाही तर तुझी आई! अजून लाजतात ना? हिंदु, अगदी हिंदु! गचाळ!

वीणा : आईवरून आठवण झाली. प्रिया, आता लग्नाचा विचार कधी करायचा?

वसंत : करायचा खरा! मला सुध्दा तुझा असा अपुरता सहवास असह्य वाटतो. पण, सध्या पैशाची टंचाई पडली आहे, त्या विवंचनेत मी आहे! वकिली करीन तर उघडकीस यावे लागते; उघडकीस यावे म्हटले तर तुझा वियोग होणार.

वीणा : तो कसा? मी मुळीच बाबांचे ऐकणार नाही!

वसंत : नाही खरी; पण कायदा त्यांचा बाजूचा आहे ना? कायद्याने तू अजून अज्ञान ठरशील. काय करावे हेच कळत नाही. (मथुरा येते)

मथुरा : (स्वगत) ते विचित्र जोडपे कधी पाहीनसे झाले आहे! (पाहून, प्रकट) हा मेल्यांनो, या तर वीणाताई आणि हे वसंतराव!

वसंत : कोण ही - अगदी हिंदु! वर्दी दिल्यावाचून कशी आत आलीस? विलायतेत या आगळी–

वीणा : थांबा, असे तिच्यावर रागावू नका! अहो, ही आपल्या गोकुळची मथुरा. मथुराताई, तुम्ही इकडे कुणीकडे? आमच्यासारखाच काही प्रकार झाला आहे का?

मथुरा : नाही, नाही; तुमच्या अगदी उलट - तुम्ही बापाच्या घरून नवऱ्याकडे पळून आला आणि मी नवऱ्याच्या घरून बापाकडे पळून आले आहे.

वसंत : अस्से; हे दुर्वास तुमचे वडील एकूण!

मथुरा : तर काय! बाबांच्या शांतिसदनाबद्दल मी रोज सांगत नव्हते तुम्हांला? मला माहीत नव्हते, तुम्हीच आमच्या खाणावळीत आहा म्हणून! आज चार दिवस बाबा तुमच्या गोष्टी सांगतात, म्हणून म्हटले पहावे तरी असे कोण आहे ते! पण तुमची बाबांना ताकीद, की कोणाला आत् सोडू नका म्हणून. आज अखेर त्यांचा डोळा चुकवून आले आत आणि पाहते तो तुम्ही!

वसंत : आम्ही येथे गुप्तपणाने राहिलो आहोत म्हणून आत येऊ देत नाही.

वीणा : आता तुम्ही तरी कोणाजवळ बोलू नका! नाही तर, आम्हांला आणखी दुसरा गाव पहावा लागेल.

मथुरा : मी कशाला बोलते! तुम्ही खाणावळ सोडून गेला तर बाबांचे नुकसान नाही का?

वीणा : आणि घरी गेल्यावर गोकुळाजवळ सुध्दा बोलू नका!

मथुरा : त्यांच्याजवळ बोलायला मी घरी जाते आहे कशाला! माझा अडला आहे आता खेटर सासरी जायला–

(हातात एक पत्र घेऊन दुर्वास येतो)

दुर्वास : अस्से काय? पाहतो कशी जात नाहीस ती! अग कारटे, इतकी मस्त झालीस काय?

मथुरा : इतक रागवायला काय झाले बाबा?

दुर्वास : हे बघितलेस तुझ्या नवऱ्याकड्न आलेले पत्र! त्याचा असा नेहमी पाणउतारा करतेस नाही? नवऱ्यावर तुझा तोरा! कारटे, आमच्या घराण्यात असा प्रकार कोणी केला नाही!

वसंत : (स्वगत) खाणावळ काढणाऱ्या बहाद्दराचे घराणे मोठे तर खरेच!

मथुरा : अहो बाबा, खोटे ते सारे! त्यांना काय, काही तरी भरकटले झाले!

दुर्वास : काही तरी भरकटले काय? थोरामोठ्यांच्या सह्या आहेत पत्रावर! काय म्हणे, त्यांनी माझे हाल केले! मला खरे वाटले सारे! पण खरा प्रकार निराळाच! चल, आताच्या आता आपल्या घरी जा, त्यांच्या पाया पड, त्यांच्यापुढे नाक घास आणि तेथे रहा!

वसंत : अहो दुर्वास, हा जुलूम काय कामाचा! मथुराबाईंची खुषी नसेल–

दुर्वास : माफ करा, साहेब, या बाबतीत माझे मला चांगले कळते आहे.

मथुरा : अहो बाबा, असे बोलू नका, ते विलायतेला जाऊन आले आहेत–

दुर्वास : विलायतेचा काय येथे संबंध! मला एवढे कळते, बायकोने नवऱ्याच्या आज्ञेत रहावे, त्याच्या लाथा खाव्या, वाटेल ते करावे, पण त्याच्या बाहेर जाता कामा नये. नवऱ्याला मुठीत ठेवावयाचा तो गोडीगुलाबीने. गरिबाच्या अंगी गरिबीच पाहिजे.

वसंत : अहो, 'यत्र नार्यस्तु पूज्यन्ते रमन्ते तत्र देवताः!'

दुर्वास : देवता रमतात पण देव उपाशी मरतात. चल, पोरी, कर तयारी, ऊठ.

वसंत : हिंदु, अगदी हिंदु! या हिंदु लोकाच्या अंगात हिंदुपणा कसा अगदी खिळून राहिला आहे! अहो दुर्वास, बापाची मुलीवर किती सत्ता असते ठाऊक आहे का?

दुर्वास : मी आहे खंबीर त्याचा विचार करायला! आम्हा गरिबांना हे विलायती विचार नकोत! म्हणे हिंदूंत हिंदुपणा खिळला आहे! नाही तर काय विलायती थेर शिरणार? चल. अजून उभीच?

मथुरा : पण बाबा, मी एवढ्या ह्याने घरातून निघाले आणखी आता अशीच नाक मुठीत धरून गेले तर लोक काय म्हणतील?

दुर्वास : लोक तारीफ करितील तुझी आणि माझी सुध्दा! तेच तुला जड वाटते आहे! पण बायकोच्या जातीला इतका ताठा पाहिजे कशाला चल.

वीणा : मथुराबाई, तिकडे आमच्याबद्दल बोलणार नाही ना?

(ती जाऊं लागतात)

मथुरा : नाही, मुळीच बोलायची नाही. तुम्ही बिनघोर रहा!

(दुर्वास व मथुरा जातात)

वसंत : अरेरे, अगदी हिंदु जिकडे तिकडे! आणखी हजार वर्षे हिन्दुस्थानात सुधारणा होत नाही! चल लाडके, आपणही हा तमाशा पाहू.

(जातात. पडदा पडतो)

•

प्रवेश तिसरा

(भूतमहाल. द्रुमन व कमलाकर)

कमलाकर : द्रुमन, हे वेड डोक्यातून काढून टाक! नीट दूरवर पहा.

द्रुमन : मला आता काही सुध्दा पर्वा नाही; मी रागाने अगदी आंधळी झाले आहे–

कमलाकर : हे मात्र खरे; नाही तर दुसऱ्यांदा फसून माझ्या जाळ्यात सापडली नसतीस. द्रुमन, माझा सूड घेण्याची कल्पना सोडून दे!

द्रुमन : कशाला, दुसऱ्या भोळ्याभाबड्या पोरींचे गळे कापायला? अशी जाऊन साऱ्या जगात तुझ्या नावाचा डांगोरा पिटते! तुझी प्रतिष्ठा मातीला मिळविते! तुला मरेपर्यंत कैदेत कोंडून तुझ्या पापाचे पुरे पुरे प्रायश्चित्त तुला देते!

कमलाकर : मूर्ख पोरी, येथे आल्याबरोबर जर तू प्रथम माझ्या दृष्टीस पडली नसतीस तर मात्र कदाचित् हे सारे झाले असते; पण तडजोडीच्या गोड गोष्टींनी फसून तू पुन्हा येथे आलीस! आता तू मला कैदेत घालण्याऐवजी मी मात्र तुला कैद केले आहे! द्रुमन, आता मरेपर्यंत तू माझ्या ताब्यात आहेस!

द्रुमन : मेल्या राक्षसा, किती पापे करशील अशी? तुझ्या पापांचा पर्वत उंच होता होता अखेर तुझ्यावरच कोसळून पडेल! कर, हवा तसा माझा छळ कर; पण माझा प्राण जाईपर्यंत मी तुझ्या नावाने ओरडत राहणार!

कमलाकर : वा, अशाने तुझी अब्रू फारच वाढेल!

द्रुमन : माझी नाही तर नाही - जी अब्रू मूळची खोटी तिची कशाला परवा करू? पण बिचाऱ्या मनोरमेवर आलेला खोटा कलंक तरी दूर करीन!

कमलाकर : काय? मनोरमेची हकीगत तुला ठाऊक आहे?

द्रुमन : हो, हो! तिने स्वतःच मला हे सारे सांगितले; आणि म्हणूनच खवळून मी येथे आले.

कमलाकर : अस्स! – तर मग तू मनोरमेचे कल्याण करणार! द्रुमन; फळाला टोचणाऱ्या पक्ष्याला अविचाराने दगड मारिला तर त्याने पक्ष्याला तर काही होत नाहीच, पण फळ मात्र उगीच तुटून पडते आणि एखादे वेळी दगड उलटून आपलाच नाश होतो. कदाचित् तुझी मला दया आली असती, पण आता मनोरमेचा बंदोबस्त करून–

दुमन : मेल्या, त्यांचा कसला बंदोबस्त करणार? ती बिचारी माऊली केव्हाच जग सोडून गेली. तूच तिला मारलीस!

कमलाकर : ती आपल्या हेक्याने मेली!

दुमन : आणखी माझे बाळ–किती गोजिरवाणे आणि किती सुंदर होते! मेल्या, त्याला चांगल्या मार्गाला लावीन, त्याची जोपासना करीन, असे गोड बोलून मला कशी भुरळ पाडलीस; पण राक्षसा; शेवटी तुझ्या कपटामुळे माझ्या हाताने मला त्याची मान मुरगळावी लागली!

कमलाकर : (हसत) वा, स्वर्गाच्या मार्गापेक्षा आणखी कोणता चांगला मार्ग काढावयाचा! आपल्या धाडसाला शोभण्याजोगा छावा खरा! इतरांना आयुष्य किती तरी वर्षे कंठीत बसावे लागते! पण त्या हिंमतवान बहाद्दराने क्षणमात्रात आयुष्याच्या एका टोकावरून दुसऱ्या टोकावर उडी टाकली! निधड्या छातीचा खरा! जगता वाचता तर बापाला सुध्दा बाप न म्हणता!

दुमन : मेल्या, आण्खी हे विष कशाला ओततोस? तुला दया माया काहीच का नाही? त्या पोराचा जीव घेऊन तुझी तृप्ति झाली नाही म्हणून आता माझा जीव घ्यायला पाहतोस!

कमलाकर : मुळीच नाही! तुझा जीव घेण्याचे काय कारण? मनोरमा, तू, यांसारख्या माणसांचा मी फार भुकेला आहे.

दुमन : राक्षसासारखा!

कमलाकर : अगदी बरोबर! आपल्या छबकडीला पेटीत कोंडून फिरणाऱ्या राक्षसासारखा मी सुध्दा तुला या घरात कोंडून ठेवून तुझ्या सौंदर्याची–

दुमन : मेल्या, तुझी जीभ झडून जावो! कल्पान्तापर्यंत रौरवनरकात कुजत पडशील! यमदूत तुझ्यावर आगीची वृष्टि करतील! तुझ्या पापाने भरलेल्या शरीराचे तुकडे तुकडे–

कमलाकर : दुमन, वाफेची शक्ति मोठी असली म्हणून तोंडाच्या वाफेने काय होणार? या शिक्षा भयंकर असतील; पण त्यांच्या वर्णनाने काय होणार? या माझ्या अटीप्रमाणे राहण्याला तू तयार नाहीस?

दुमन : चंडाळा, तुझे शब्द सुध्दा ऐकायला नकोत!

कमलाकर : तर मग अन्नपाण्यावाचून या घरात कोंडून पडावे लागेल आणि शेवटी कुत्र्याच्या मोतीने मरावे लागेल!

दुमन : येथे अशी ओरडून तुझे पाप साऱ्या जगाला सांगेन!

कमलाकर : तुझ्या ओरडण्याने काय होणार? या घराच्या भुताटकीबद्दल लोकात बोलवा आहे, ती तुझ्या आरडाओरडीने दृढ होईल. कोण तुझ्याकडे लक्ष देणार! तितक्यातून वेळ आलीच तर चांदीच्या किल्लीने कोणाच्या तॉडाला कुलूप बसणार नाही? सोनेरी सलामाने कोण खूष होणार नाही?

दुमन : मेल्या, मनुष्यांनी माझी हाक ऐकली नाही तर देव कोणाच्या तरी मुखी उभा राहील! सर्व मनुष्यांना निर्माण करणारा तो परमेश्वर तर तुझ्या चांदीसोन्याला भाळणार नाही ना?

कमलाकर : परमेश्वर! दुमन, परमेश्वराने मनुष्य निर्माण केला नाही; मनुष्यांनीच परमेश्वर निर्माण केला आहे. कमी शक्तीच्या पण जास्त बुद्धीच्या धूर्तांनी, आपल्यापेक्षा जास्त शक्तीच्या पण अज्ञान लोकापासून त्रास होऊ नये म्हणून त्यांना बिचकविण्यासाठी ईश्वर हे एक बुजगावणे करून ठेवले आहे! मला ईश्वराची मुळीच भीती वाटत नाही!

दुमन : तर काय, माझाही तू जीव घेणार?

कमलाकर : अलबत्! भोवताली पसरलेल्या विश्वाचा मध्य पाहणारा स्वतःच असतो! तू जर माझ्या अब्रूवर उठू लागलीस तर तुलाही मनोरमेच्या मागोमाग पाठवायाला काय हरकत आहे? पहा, नीट विचार कर! आज थोडेसे तरी अन्न ठेविले आहे; पण उद्यापासून तेही मिळणार नाही! असे कुत्र्याच्या मोतीने मरावे लागेल! नाही तर मी सांगेन तेथे दूरदेशी रहावयाला तयार हो! उद्या याच वेळी किंवा रात्री येईन तोपर्यंत आपला कायम विचार करून ठेव!

(दार बंद करून बाहेरून कुलूप लावतो. पडदा पडतो)

•

प्रवेश चवथा

(तात्यासाहेबांचे घर. तोंड झाकून घेतलेले काही दरोडेखोर)

पहिला दरोडेखोर : तात्यासाहेबांच्या घरात हे दोन चार घोटाळे झाले नसते तर कमलाकराचा हा बेत यापूर्वीच पार पडला असता. सुशीलेला घरातून पळवून तिला भ्रष्ट करण्यासाठी कमलाकर अगदी फारच उतावीळ झाले आहेत! (वरून एक दोर सुटतो) हा पहा, कमलाकराने दोर तर सोडलाच! पण आता पुढे कोण होणार?

दुसरा : कमलाकर आल्याखेरीज वर चढून जाणे धोक्याचे आहे! आतला प्रकार काय आहे हे नीट समजले पाहिजे. घरात कोणी जागे असले तर पंचाईत व्हावयाची!

तिसरा : पंचाईत कशाची त्यात? सुशीलेच्या तोंडात एखादा बोळा कोंबला आणि हातपाय चांगले बांधून टाकिले की तिची धडपड बंद झालीच! तिला फुलासारखी उचलून नेऊ त्यांतून दुसरे कोणी आलेच तर त्याचाही समाचार घ्यायला कितीसा वेळ लागणार!

(कमलाकर येतो)

कमलाकर : हं, लागा आता कामाला! अगदी वेळ घालवू नका! दोन दिवस घरात सारख्या भानगडी होत असल्यामुळे सुशीलेने आपल्या खोलीला आतून कडी लावून घेतली आहे! म्हणून तिसऱ्या मजल्यावरून तिच्या खिडकीच्या बाजूनं हा दोर सोडावा लागला! आता

एकाने दोराने वर चढून खोलीची कडी काढावी आणि बाकीच्यांनी घरातून वर जाऊन खोलीत शिरावे!

दुसरा दरोडेखोर : पण वर कोण चढून जाणार? आपली छाती होत नाही!

तिसरा दरोडेखोर : हट् नामर्दा, हा पहा मी जातो! चला तुम्ही आतून! (दोराने चढून जातो)

कमलाकर : शाबास, अगदी आवाज करू नकोस! कडी अगदी सावकाश काढ. चला आता बाकीचे माझ्याबरोबर आत! किती झटपट आणि बिनभोभाट काम कराल म्हणता! याच दाराने परत यायचे (दोर हालवून) दोर ओढून घे! हं, चला आता! अगदी भिऊ नका!

(ते सर्व आत शिरतात. शेजारच्या खिडकीतून विद्याधर तोंड काढितो)

विद्याधर : (स्वगत) काही तरी घोटाळा चालला आहे खास! आता येथे कुजबुजणे ऐकू आले. हा काही झोपेतला भास नाही! काही का असेना आपण सावध असावे हे ठीक; अथवा तसेही नको! तात्यासाहेब वगैरे मंडळींना जागे करावे हेच श्रेयस्कर! अशा विलक्षण प्रसंगी एकटेच राहणे धोक्याचे आहे! कदाचित् सारे लचांड आपल्यावरच यावयाचे! हळूच सर्व मंडळींना जमवून आणावे हेच उत्तम.

(जातो; इकडून सुशीलेला बांधलेली अशी घेऊन दरोडेखोर येतात)

पहिला दरोडेखोर : चला, चला, लवकर चला! वेळ घालवू नका! सुशीला भीतीने अगदी बेशुध्द झाली आहे.

दुसरा दरोडेखोर : माझे हातपाय लटपट कापू लागले आहेत!

तिसरा दरोडेखोर : भितोस का असा? हा पाहिलास सोटा? चला लौकर.

(विद्याधर, तात्यासाहेब वगैरे मंडळी खिडकी जवळ येतात.
विद्याधर खिडकीतून उडी टाकून बाहेर येतो)

विद्याधर : कोण आहे? हरामखोरांनो, थांबा एकदम तेथेच!

तात्या. : हं, हं विद्याधर, एकदम पुढे जाऊ नका!

(बाहेर येतात. मागाहून कमलाकर, गोकुळ वगैरे येतात)

दुसरा दरोडेखोर : अरे बापरे, पळा पळा, टाका तिला!

विद्याधर : तिला? कोण आहे ती? गोकुळ, धावा, दिवा आणा लौकर!

(गोकुळ जातो; विद्याधर दरोडेखोरांवर चालून जातो. त्यांची झटापट होते)

विद्याधर : सोडा, सोडा तिला; नाही तर प्राणाला मुकाल!

(सुशीलेला सोडवितो; गोकुळ दिवा आणतो; दरोडेखोर पळू लागतात)

तिसरा दरोडेखोर : पण आधी तुझी व्यवस्था करितो!

(विद्याधराला सोटा मारितो)

विद्याधर : (पडता पडता) तात्यासाहेब, पहा कोण आहे ती?

तात्या. : (पाहून) कोण? विद्याधर, सुशीलाबाई ही!

विद्याधर : अहाहा, परमेश्वरा, धन्य आहेस तू! तात्यासाहेब, चला लौकर, त्या हरामखोरांना पकडू! नाही तर ते निसटून जातील!

गोकुळ : मला वाटते, जाऊ द्यावे त्यांना! कदाचित्–

विद्याधर : नाही हो - चला लौकर!

तात्या. : नका, नका. विद्याधर, तुम्हांला जबर लागले आहे. तुम्ही येथे सुशीलेला सांभाळा! आम्ही जातो त्या दरोडेखोरांच्या मागे!

(विद्याधर व सुशीलेखेरीज सर्व जातात)

विद्याधर : (सुशीलेला सावध करून) उठा, सुशीलाबाई, परमेश्वराने तुमचे संकट नाहीसे केले आहे! चला.

(तिला उठवू लागतो. सुशीला एकदम उभी रहाते)

सुशीला : नका, नका, विद्याधर, तुमच्या हातांचा मला स्पर्श सुध्दा करू नका! मी चांगली सावध आहे! व्हा दूर!

विद्याधर : काय? अजून मी दूर होऊ? सुशीले, त्या चांडाळांच्या हातांतून ज्या हाताने तुला सोडविले त्या हातांचा स्पर्श नको म्हणतेस? त्या हातांपेक्षा हा हात अधिक पापी आहे काय?

सुशीला : त्या हातांचे पाप अज्ञात तरी आहे! पण या हातांचे पाप मला चांगले माहीत झाले आहे!

विद्याधर : वा! चांगली कृतज्ञता ही! तुमच्यासाठी आपले प्राणही संकटात घालणाराला या कठोर शब्दांचे बक्षीस!

सुशीला : तसा प्रसंग आला तर तुमच्या प्राणासाठी मी माझेही प्राण आनंदाने देईन! पण प्राणांच्या मोबदल्यात माझ्या पातिव्रत्याची अपेक्षा करिता? भलत्या बक्षिसाच्या मागणीने तुमचा हा परोपकार नुसता स्वार्थी दिसून येत आहे!

विद्याधर : काय? प्राणांच्या मोलाने केलेला हा परोपकार स्वार्थी?

सुशीला : हो, हो ! दुष्ट पार्श्वभूमीवर सुंदर चित्र सुध्दा भेसूरच दिसते! तुमची मागची वर्तणूक आजच्या परोपकाराची किंमत कवडीमोल ठरविते! हा निव्वळ स्वार्थ आहे!

विद्याधर : सुशीले, चंद्राच्या शुभ्र बिंबावर एकच कलंक त्याची शोभा वाढवितो; त्याप्रमाणे माझा त्या वेळचा एकच अपराध इतर निष्कलंक वर्तनामुळे चांगलाच का बरे वाटू नये?

सुशीला : तुमचा मागचा अपराध शुभ्र बिंबावरचा कलंक नाही, पण आताचा परोपकार मात्र काळ्याकुट्ट मेघपटलावरचा विजेचा भयानक चकचकाट आहे. तुमचे काळेकुट्ट अंतःकरण मात्र त्याने चांगले दिसून येते! पण हे बोलत बसण्याची ही वेळ नाही. या आजच्या उपकाराबद्दल योग्य रीतीने उतराई होण्यासाठी, तुमच्या पापवृत्तीची तुम्हांस क्षमा करण्याबद्दल मी देवाची

विनवणी करीन! परमेश्वर तुमचे मन शुध्द करो! नको, मला तुमचे साह्य आता नको आहे. जाते मी.

विद्याधर : (स्वगत) शाबास! सुशीले, शाबास! अशा प्रसंगी सुध्दा आपल्या कर्तव्याला तू विसरत नाहीस! माझ्या साहसाला तू स्वार्थ म्हणालीस! पण अशा अमोल बक्षिसाची हक्काची आशा असल्यावर यापेक्षाही भयंकर साहस कोण करणार नाही? (जयंत येतो) कोण? जयंत! बाकीची मंडळी कुठे आहे?

जयंत : विद्याधर, माझ्यासारखा दुर्दैवी मीच. सर्व मंडळींची गडबड ऐकून मी जागा झालो आणि त्या चोरांचा तपास करण्यासाठी, मंडळींच्या मागोमाग धावत गेलो! पण तेथेही त्या जगनिंदकाने आपला डाव साधला!

विद्याधर : कोणी?

जयंत : माझी खात्रीची समजूत आहे की, कमलाकराने! मला यायला थोडासा वेळ झालेला पाहून त्याने संशयाच्या स्वराने तात्यासाहेबांना विचारले की, सर्व मंडळी तर इथेच दिसतात, मग तो दोर आधी कोणी सोडला असावा? आणि इतके बोलून त्या सापाने आपली विषारी नजर माझ्याकडे फिरविली! हलक्या कानांच्या तात्यासाहेबांनाही—

विद्याधर : तसाच संशय आला काय?

जयंत : पण त्यांनी तो बोलून दाखविला नाही रागाच्या स्वराने मला तात्यासाहेबांनी मागेच रहायला सांगितले हे काय थोडे झाले? विद्याधर, या कमलाकराने माझ्याबद्दल मामांचे मन अगदी गढूळ केले आहे? करू का एकदा मामांची चांगली कानउघाडणी?

विद्याधर : छे, छे, कानउघाडणीची ही वेळ नव्हे! हलक्या कानांचा मनुष्य एकदा एका बाजूने वाहवू लागला म्हणजे दुसऱ्या बाजूकडे त्याची दृष्टि शुध्द भावाची रहात नाही. काळ हाच अशा प्रसंगी खरा प्रकार कळवितो! आज तुमचे निकराचे बोलणे त्यांना ढोंगाचे वाटेल!

जयंत : तर काय या निंदकाचे वाग्बाण असेच सहन करीत बसावे?

विद्याधर : त्याला उपायच नाही! आपण खवळून आपल्या निंदेचे उत्तर देऊ लागलो तर रागाने निघालेल्या शब्दांवर जग विश्वास तर ठेवीत नाहीच; पण त्यांचा फायदा त्या निंदकाला मात्र मिळतो. आपल्या रागाच्या एका शब्दावर निंदकाला शंभर शब्दांची इमारत उभारता येते. रागाच्या भरात आपल्याला आपल्या वर्तनातल्या बारीकसारीक गोष्टींचे समर्थन करण्याचे भान रहात नाही; आणि कदाचित् राहिलेच तरी अनेक बाबतींचे एका वेळीच केलेले समर्थन लोकाना हजरजबाबीपणाचे आणि कादंबरीसारखे वाटते! उलट निंदक त्या त्या वेळीच आपल्या मनाचा रंग लावीत असतो आणि त्याच्या शांतवृत्तीमुळे लोकांच्या त्या नजरबंदीवर भरवसाही बसतो.

जयंत : पण लोकानी अशा बातम्यांची चौकशी का करू नये?

विद्याधर : जो तो आपल्या भानगडीत दंग असल्यामुळे दुसऱ्याची इतकी चौकशी कोण करीत बसतो? तमासगीर जग केवळ ठळक गोष्टींकडे चालता चालता पहात असते. आपणच संशयाला जागा न देणे हा एकच सुरक्षित मार्ग आहे!

जयंत : अरेरे, तुमच्या या साऱ्या कडू सत्याचा मला अक्षरशः अनुभव येत आहे! लीलेच्या बातमीने माझ्या दुर्लौकिकाचा पाया घातला, मनोरमेने काळे करून त्यावर इमारत उभारली; आणि आता ही सुशीलेची बाबत त्यावर कळस चढविणार!

विद्याधर : जयंत, लीलेच्या व तुमच्या बाबतीत लोकानी तुमचा संशय का घेऊ नये? अशा बाबतीत शुध्द प्रकारावर सुध्दा लोक हेतूची स्थापना करितात. मनोरमेबद्दलच्या तुमच्या तिरस्काराने या अफवेला दुजोरा मिळतो! काही कारण नसताना तुम्हांला मनोरमेचा तिटकारा आला तर लोकाना तो खरा कसा वाटेल?

जयंत : विद्याधर, त्या तिटकाऱ्याचे कारण लोकापुढे चवाठ्यावर मांडावे कसे? आणि लोकाना ते खरे वाटावे कसे? विद्याधर, लहानपणापासून स्त्रीबद्दल मी एक मनोरथाचे सुंदर चित्र काढून ठेविले होते! मी मनोवृत्तीचा गुलाम असल्यामुळे म्हणा, किंवा प्रेमसाम्राज्याची काल्पनिक वर्णने वाचल्यामुळे म्हणा, माझ्या कल्पनेतली माझी भावी स्त्री एखाद्या कादंबरीतल्या नायिकेसारखी होती! पण मनोरमेच्या एका क्षणाच्या अनुभवाने त्या सुंदर चित्राचे तुकडे तुकडे केले! तिचे पहिलेच बोलणे माझ्या मनाला विषासारखे वाटून मला तिचा वीट आला! ते बोलणे कशा प्रकारचे होते ते स्त्रीपुरुषांच्या रहस्याच्या किल्ल्यात आहे!

विद्याधर : अरेरे! तुमच्यासारख्या आत्यंतिक वृत्तीच्या माणसावर मनोभंगाचा असा भयंकर परिणाम व्हावा हे साहजिकच आहे! पण जयंत, लोकमर्यादेसाठी तरी तुम्ही तुमचा तिटकारा झाकून ठेवला पाहिजे होता!

जयंत : विद्याधर, आत एक, बाहेर एक असा लपंडाव मला मुळीच साधत नाही! एक वेळ जो मनोभंग झाला तो झाला! पुढे मनोरमेच्या अफाट बोलण्यामुळे माझा तिरस्कार प्रतिक्षणी वाढत जाऊन तिच्या सौंदर्याचीही उत्तरोत्तर मला किळस येऊ लागली! विद्याधर, क्षमा करा! तुम्हांला मी वडील भाऊ समजून मोकळ्या मनाने बोलतो. संसार म्हणजे स्त्रीसुखावर उभारायचा; आणि स्त्रीसुख म्हणजे केवळ पशुवृत्ती नहे! लहानपणापासून उराशी बाळगलेली काव्यमय कल्पना ऐन फलप्राप्तीच्या वेळी अशी समूळ नाश पावल्यामुळे मी संसारविषयी अगदी उदास झालो! वाटेल तशा तोंडाळ स्त्रीला वागवून घेण्याची साधुवृत्ती माझ्यात नाही हे माझे मलाच कळते आहे! आणि या घटकेला तर त्याची इतकी ओकारी आली आहे की, उद्याच्या उद्या मी देशत्याग करणार! नको हा लोकापवाद आता!

विद्याधर : छे, छे, असे काही अविचाराने करू नका! लोकापवाद आपोआप निवळेपर्यंत त्याला धैर्याने पाठ दिलीच पाहिजे! तुम्ही निघून गेलात तर तुमच्या निंदकाना चांगलेच फावेल!

जयंत : निदान या घरात राहणे तर शक्यच नाही!

विद्याधर : ठीक आहे! उद्या परवा दुसरीकडे कुठे तरी जागा पहा! पण एकदम असे त्रागा करून लोकाच्या संशयाला जागा करून देऊ नका! घर सुध्दा एकदम सोडू नका! मला मात्र उद्याच्या उद्या या घराचा आश्रय सोडिला पाहिजे. घरात एकामागून एक घोटाळे चालत असताना माझ्यासारख्या तिऱ्हाईताने इथे राहणे कोणालाच हितकर व्हायचे नाही. मला कमलाकराने जागा पाहून देण्याचे वचन मागेच दिले आहे!

जयंत : तुम्ही सुध्दा जाणार तर! मग मी एकटा या सापाच्या–

विद्याधर : जयंत, तुम्ही हा उतावळा स्वभाव हळूहळू सोडीत चला! तोच तुमचा नाश करतो!

जयंत : आणखी काय नाश करणार आता! एकवार बिचाऱ्या लीलेची भेट घेऊन तिचे शेवटचे समाधान करितो आणि या शहराचा कायमचा निरोप घेतो! पण चला, आपल्याला या बाबतीबद्दल बोलताना कोणी ऐकले तर आणखी तुमची बेअब्रू व्हावयाची!

विद्याधर : शाबास! अशीच सावधगिरी प्रत्येक बाबतीत ठेवा म्हणजे झाले, चला.

•

<u>प्रवेश पांचवा</u>

(भूतमहाल. कमलाकर प्रवेश करितो)

कमलाकर : अहाहा! या वर्षाकालीन संध्यासमयाची किती भीषण रमणीय शोभा ही! गगनमार्ग चालण्याच्या श्रमाने उरी फुटल्यामुळे सूर्याने रक्ताची गुळणी टाकून नुकताच प्राण सोडिला आहे; रक्ताने भरलेल्या या त्याच्या मृत्यूशय्येवर हा सोसाट्याचा वारा ढगाचा शेणगोळा फिरवीत आहे! इकडे मरता मरता सूर्याने मारलेल्या हृदयभेदक भाल्यांनी झालेली इंद्रधनुष्याची जखम अजून पुरतीशी भरून आली नाही म्हणून हे कृष्णमेघ थोडे अश्रु गाळीत आहेत. दक्षिणेकडे एकटाच चमकणारा हा अगस्तीचा तारा मृतशय्येजवळच्या दक्षिणमुखी समईची साक्ष पटवीत आहे! आणि भिजण्याच्या भीतीने घरट्याकडे धावणारे हे पक्षी मित्राच्या स्मशानयात्रेनंतर स्नान करून ओलेत्याने त्या दिव्याचे दर्शन घेऊन घरोघर जात आहेत असे वाटते! रात्री माजणाऱ्या पापाच्या चिखलाची हा पायाखालचा चिखल प्रस्तावनाच करीत आहे! अशा वेळी मनुष्याची स्वभावसिध्द पापवासना अनावर होऊन बाहेर येऊ पाहते यात नवल ते काय? वाहवा, झाले! दिवसाची तोंडमिळवणी करिताना तात्पुरती आणलेली लज्जेची लाली नाहीशी करून रात्रीने आपले खरे कृष्णस्वरूप दाखवावयास सुरुवात केली आहे! अंधार! भयाण अंधार! या भयाण पार्श्वभूमीवर भयानक मृत्यूचे उग्र चित्रच खेळावयास पाहिजे! या प्रसंगी या भूतमहालाजवळ फिरकण्याची साक्षात् भुतांची सुध्दा छाती होणार नाही! बिचारी द्रुमन आत भयाने अगदी मेल्यापेक्षा मेली होऊन गेली असेल! चला, आता आत जावे म्हणजे मृत्यूच्या चित्राबद्दल माझी कल्पना थोडी खरी

झालेली पहावयाला मिळेल! पण हा चोरकंदील काढून मग दरवाजा उघडावा! खवळलेल्या वाघिणीच्या पिंजऱ्यात एकदम उडी घालून उपयोगी नाही!

(चोरकंदील काढून त्याच्या प्रकाशात दरवाजाचे कुलूप काढितो व दार उघडतो.
तोच दरवाजात टांगलेले द्रुमनचे प्रेत दृष्टीस पडते.
कमलाकर दारातून त्यावर सारखा प्रकाश पाडून पाहतो)

कमलाकर : (मोठ्याने हसून स्वगत) वाहवा! माझ्या लाडकीने माझी कल्पना अक्षरशः खरी केली म्हणावयाची! द्रुमन, अखेर अशा रीतीने मेलीस ना! किती सुंदर आणि भयानक चित्र हे! या भयानक सौंदयाला आलिंगन देण्यासाठी हे बाहु कसे पुढे धाव घेतात! पण हिच्या प्रेताला आणखी जवळ गेलो तर बिनवारशी गालांच्या चुंबनाचा मोह आवरणार नाही; आणि इतक्यातच अशा रीतीने मृत्यूशी तोंडओळख करून घ्यावयाची माझी तयारी नाही! पण असे दूर राहून काय उपयोग? पुढच्या तजविजीचा विचार केलाच पाहिजे! (तिच्या तोंडाजवळ दिवा नेतो) चेहऱ्यावर किती भयंकर निराशा पसरली आहे ही! हं, समजलो! जन्मभर सारखा ज्याचा ध्यास केला तो परमेश्वर खरोखरीच नाही, अशी मरणानंतर खात्री झाल्यामुळे ही आत्म्याची अंतकाळची निराशा तर प्रेतावर पसरली नसेल ना? बोल, द्रुमन, बोल, खरोखरीच ईश्वर नाही ना? बोल, या भेसूर तोंडाने, काळ्या पडलेल्या, पथ्थर झालेल्या जिभेने नास्तिकपणाचा एक तरी शब्द बोल! का तुझ्या सौंदर्याचा अनादर करितो म्हणून रागावलीस? खरेच द्रुमन, गळफासामुळे साकळलेल्या रक्ताने हे एक वेळचे गुलाबी गाल असे काळे पडले नसते तर त्यांच्या चुंबनाचा सन्मान मी खात्रीने केला असता! पण हे काय? या तारवटलेल्या डोळ्यांकडे माझी दृष्टि सारखी का बरे लागत आहे? बोल द्रुमन, या थिजलेल्या डोळ्यांच्या काचांतून, मरताना तुझ्या मस्तकात भिनलेली कृतान्ताच्या क्रूरतेची चित्रे दाखवून मला काही अमानुष विचार शिकविणार आहेस का? अहाहा! असे असेल तर हा पहा सारखा तुझ्या डोळ्यांकडे टक लावून पाहतो! (काही वेळ तटस्थ उभा राहतो) आहे, डोळ्यांत राक्षसी जादू आहे खास! हे पहा, भयंकर विचारांनी माझ्या डोक्यात थैमान चालविले आहे! बस्स, ठरले, असेच करणार! या लाकडी प्रेताचे तुकडे तुकडे करून आणि हा तोंडाचा पडदा न ओळखता येण्याजोगा छिन्नविच्छिन्न करून पेटीत भरतो! ती पेटी तात्यासाहेबांच्या घरी मागल्या विहिरीजवळ ठेववितो. लीलेची शेवटची भेट घेण्यासाठी धडपडणाऱ्या जयंताला गफलतीने उद्या रात्री त्याच वेळी नेमका तेथे आणतो आणि देतो जाऊन सरकारी शिपायांना वर्दी, म्हणजे झाले! लीलेच्या नावाचे खोटे पत्र जयंताला देण्यासाठी गोकुळची योजना केली म्हणजे घोटाळ्याला तोटा नाही. मनोरमेची डब्यात राहिलेली ही पेटी कोणाला पत्ता लागू नये म्हणून येथे आणिली, तिचाच या कामी उपयोग करावा आणि भरतीला तिचे काही दागिने टाकावे म्हणजे भरपूर पुरावा झाला! याशिवाय जयंताच्या बायकोबद्दलच्या तिटकाऱ्याचीही हवी तितकी मदत होईल. मनोरमा मेली हेही कोणाला ठाऊक नाही आणि

द्रुमन मेली हेही कोणाला ठाऊक नाही. त्यामुळे हां हां म्हणता जयंताने मनोरमेला मारिली याबद्दल सर्वांची खात्री होईल! आता या प्रेताचे तुकडे मनोरमेच्या पेटीत भरले, की झाले काम! विद्याधरावर वार करणारा तो पद्माकराचा दरवडेखोर, अगदी उरफाट्या काळजाचा आहे, त्याचा ही पेटी नेण्यात चांगलाच उपयोग होईल! आज ही व्यवस्था करून उद्याच जयंताला लीलेच्या नावाचे एक पत्र पोचवितो. या जगात मूर्खपणाचे मासले असे विलक्षण घडून येतात की, आपल्याला पायापासून उभारणी करीत बसण्याचे कारणच नाही! आपोआप घडत जाणाऱ्या गोष्टींच्या परिणामाचा ओघ आपल्या हिताकडे वळविला म्हणजे झाले! चल द्रुमन, तुझ्या मूर्खपणाचा मी कसा फायदा घेतो पहा! पण हे तुझ्या हातात काय? पत्र कशाचे बुवा हे (वाचून पाहतो) वा! मनोरमेची आणि आपली सारी हकीकत लिहिली आहे यात! शाबास! द्रुमन, ही तुझी सावधगिरी अशी जगाच्या दृष्टीआड लपवून टाकितो!

(पत्र पैशाच्या पाकिटात ठेवितो. दार आतून लावून घेतो)

(पडदा पडतो)

•

<u>प्रवेश सहावा</u>

(विद्याधर व गोकुळ बोलत येतात)

गोकुळ : हे पहा प्रत्यक्ष बाबासाहेबांचे पत्र! यात त्यांनी लीलाताई आणि सुशीलाताई यांना मनास वाटल्यास खुशाल पुनर्विवाह करण्याची स्पष्ट परवानगी दिलेली आहे. विद्याधर, एका यःकश्चित् बालविधवेने आपले पोर मारिले हे पाहून बाबासाहेबांसारख्या पोक्त मनुष्याने आपले मत बदलावे ही केवढी नामोशीची गोष्ट आहे!

विद्याधर : मग यात् गैर काय झाले? असा हृदयद्रावक देखावा पाहून कोणाचे मन बदलणार नाही?

गोकुळ : असे म्हणण्यात काही अर्थ नाही! अहो, पूर्वीच्या ऋषींनी असा प्रकार पाहिला असता तर त्यांनी आपले मत बदलले असते का?

विद्याधर : त्यांचे मत उलट दृढ झाले असते!

गोकुळ : हं, तेच मी म्हणतो–

विद्याधर : नाही, तुम्ही भलतेच म्हणत आहा! गोकुळ, पूर्वीचे ऋषि खरोखरीच पुनर्लग्नाला संमति देऊन गेले आहेत. आपल्या ऋषिप्रणीत आर्यधर्माने विधवांना अशी आडकाठी मुळीच ठेवलेली नव्हती. त्यांच्या तेजोमय उदारतेवर ही सारी रूढीची राखुंडी जमली आहे. अशा राक्षसी रूढीला मान देणे म्हणजे जुन्या मतांचा अस्थानी अभिमान केल्यासारखे होईल.

गोकुळ : वा! रूढीला मान द्यावयाचा नाही तर काय एखाद्या चवचाल माणसाच्या लहरीला मान द्यावयाचा? सुधारणा म्हणजे साहेबी चार करण्याचा परवाना! शिकलेल्या पण बहकलेल्या माणसाच्या मोकाट कल्पनेची लहर! रूढी समाजाचा जीव आहे!

विद्याधर : छेः छेः, मी तर उलट म्हणतो की रूढि म्हणजे समाजाचा निर्जीवपणा आहे! परिस्थिति बदलली, की समाजबंधनात सुधारणा ही झालीच पाहिजे. मनुष्याला पूर्णत्वाचा पल्ला गाठण्यासाठी नेहमी पुढे चाल करीतच गेले पाहिजे. सर्वतोपरी रूढीच्या बंधनांनी चालणारा - चालणारा कसला जखडलेला - समाज मृतवतच समजला पाहिजे.

गोकुळ : छेः छेः छेः! आम्हांला कोणत्याही सुधारणेची गरज नाही. मी तर आजकालच्या एकापेक्षा पूर्वीच्या पूज्याची किंमत जास्त समजतो. सुधारणा करण्याचा आव घालणे म्हणजे पूर्वजांना मूर्ख म्हणण्यापलीकडे काही नाही.

विद्याधर : प्रगमनशील पूर्वजांना मूर्ख म्हणण्याइतके पातक दुसरे कोणतेच नाही.

गोकुळ : झाले तर; मग त्यांनी पाडून दिलेल्या प्रघाताला नावे ठेवणे म्हणजे त्यांना मूर्ख म्हणण्यासारखेच नाही का?

विद्याधर : मुळीच नाही त्यांचे ते प्रघात त्यांच्या काळाला अनुरूप होते; पण आपण त्यांच्यापुढे जावयाला नको का? प्रतिक्षणी पुढे पाऊल टाकीत आल्यामुळेच आमच्या पूर्वजांना भटक्या राहणीला सोडून, सुस्थिर समाजाची स्थापना करिता आली ना? त्यांना पूर्वज नव्हते का? गोकुळ, अशा सुधारणाप्रिय पूर्वजांचे खरे अनुकरण त्यांच्याप्रमाणे सारखी पुढे चाल करीत गेल्याने होणार, की ठराविक आणि अयोग्य रूढींना शेकडो वर्षे मिठी मारून बसल्याने होणार?

गोकुळ : हे म्हणणे दिसावयाला सयुक्तिक आहे; पण याचे खंडण सहज करता येईल. कालच मी "हिंदुधर्म आणि सुधारणा" हे पुस्तक वाचले; त्यात स्पष्ट म्हटले आहे की–मला आता आठवत नाही आणि ते म्हणणे इथे तितके लागू पण होणार नाही. शिवाय, आपण वादाच्या मुख्य मुद्द्यापासून बरेच घसरलो आहो! मूळ बोलणे कशावरून निघाले बरे? तुम्हांला आठवते का?

विद्याधर : बाबासाहेबांवरून.

गोकुळ : हो खरेच; आता आठवले सारे; काय बरे केले त्यांनी?

विद्याधर : तात्यासाहेबांना पत्र पाठविले–

गोकुळ : खरेच की हो; आणि हे पत्र सुध्दा माझ्या हातात, तरी विसर पडला त्याचा! बाकी हे विसरभोळेपणामुळे नाही झाले! मी आठवीत होतो दोन्ही गोष्टी एकदम! त्या पुस्तकातले म्हणणे आणि आपल्या वादाचा विषय! तेव्हा कसे समज़णार ते? हो, दोन डोळे असून एका वेळी माणसाला काही दोन निराळ्या गोष्टी पाहतां येत नाहीत; मग एका स्मरणशक्तीने दोन हरपलेल्या गोष्टींचा पाठलाग कसा होणार?

विद्याधर : बरे, हे पत्र घेऊन चालला होता कुठे त्याची तरी आठवण आहे ना?

गोकुळ : वा! म्हणजे काय झाले! इतका मी विसरभोळा आहे वाटते? हे पत्र लीलाताईजवळ नेऊन द्यायला–पण नाही–मला वाटते हे दुसरे जयंताचे पत्र लीलाताईंना द्यायचे आणि हे बाबासाहेबांचे पत्र कमलाकरांना अंहं–त...से न...नव्हे. कमलाकरांचे पत्र जयंतांना द्यायचे–पण कमलाकरांचे पत्र आहे कुठे आधी–हे लीलाताईंनी जयंताला लिहिलेले पत्र कमलाकरांनी जयंताजवळ देण्यासाठी मजजवळ दिले–पण हेच त्यांनी दिले, का तात्यासाहेबांना आलेले हे पत्र लीलाताईंना देण्यासाठी त्यांनी–काय बरे?

विद्याधर : गोकुळ, आता हा विचार राहू द्या जरा! डोके स्थिर असताना तुम्हांला एखादी सरळ गोष्ट सुध्दा आठवत नाही आणि आता तर तुमचे डोके या वादाने तापलेले; तशातून बाबत काही सरळ नाही. दोन तीन पत्रे आणि पाच सहा नावे एवढ्यांच्या चक्रव्यूहातून तुम्ही कसले बाहेर पडता!

गोकुळ : चला, कमलाकरांनाच भेटून त्याचा निकाल करून घेऊ!

विद्याधर : कमलाकरांनाच विचारावयाचे हे तरी नीट लक्षात ठेवा. नाही तर, पुन्हा मी दृष्टीस पडलो तर माझ्यावरच चौकशीचा मारा सुरू कराल!

गोकुळ : भलतेच; इतकी साधी गोष्ट सुध्दा विसरतो की काय? चला.

(जातात)

•

<u>प्रवेश सातवा</u>

(डोक्यावर पेटी घेऊन दरोडेखोर व मागाहून हातात द्रुमनचे डोके घेऊन कमलाकर भीतभीत प्रवेश करितात. तात्यासाहेबांच्या घरामागील बाग)

कमलाकर : हं ठेव ती पेटी विहिरीजवळ! अस्से! आता जाऊन सांगितल्याप्रमाणे शिपायांना कोणाकडून तरी सावध करीव! हं, ही घे तुझी मजुरी! एवढ्याशा कामगिरीबद्दल ही शंभराची नोट! आता ही गोष्ट कोठे फुटणार नाही ना?

(पाकिटातून घाईने त्याला कागद देतो)

दरोडेखोर : छेः छेः रावसाहेब! आपल्यासारख्यांच्या जिवावर आमच्या साऱ्या उड्या! ही गोष्ट आता यापुढे माझी मला सुध्दा समजणार नाही. पण शंभराचीच नोट आहे ना? नाही तर दहाबिहांची असेल–

कमलाकर : जा, जा, शंभराचीच आहे; मी दुसऱ्या नोटा बाळगीतच नाही! चल, पळ आपल्या कामाला लाग. (एकीकडून दरवडेखोर जातो. दुसरीकडून जयंत येतो) सावज तर ठरल्याप्रमाणे आले; आता काही वेळाने हा दगड विहिरीत टाकून आपण दूर व्हावे म्हणजे आपोआप स्वारी इकडे येईल!

(पेटीवर द्रुमनचे डोके ठेवितो)

जयंत : (स्वगत) वर मेघांचा गडगडाट चालला आहे; मधून एखादा दुसरा विजेचा चमकारा होतो आहे, क्षणिक उजेडाच्या लकाकीने काळोख दुणावतो आहे; पण या विमनस्क स्थितीत मला या सर्व प्रकारांचे काहीच वाटत नाही! लीलेने बोलाविल्याप्रमाणे आलो तर खरा! आता एकदा तिचे शेवटचे समाधान करितो आणि घेतो या कंटाळवाण्या संसाराची रजा! झाला हा संसाराचा अनुभव पुरे झाला! पण अजून लीला का येत नाही? (कमलाकर विहिरीत दगड टाकून निघून जातो; जयंत दचकतो) पावले वाजून कसला बरे विहिरीकडे आवाज झाला? घाईने येताना अंधारामुळे लीला चुकून विहिरीत तर पडली नाही ना? (विहिरीजवळ जातो) अंधारामुळे काहीच दिसत नाही; पण ही पेटी कसली? आणि तिच्यावर हे काय? हाताला केस कसले लागताहेत?

(द्रुमनचे डोके उचलतो. शिपाई येऊन त्याला पकडतात)

शिपाई : धावा, धावा, रावसाहेब! घरात चोर शिरला आहे! धावा!

जयंत : कोण आहे? अरे, मी चोर नाही!

(घराच्या खिडक्या उघडतात)

शिपाई : चोर नाही तर कोण चोराचा बाप!

(मंडळी आतून पाहतात. लीला, सुशीला वगैरे; तोच वीज चमकते)

जयंत : अरे बापरे! हे काय माझ्या हातात?

शिपाई : अरे बापरे! हा तर खून!

जयंत : पण केला कोणी?

शिपाई : तूच!

जयंत : काय मी? हा दुर्दैवा!

(वीज चमकते. पडदा पडतो)

अंक तिसरा समाप्त

❖

अंक चवथा

प्रवेश पहिला

(स्थळ - भूतमहाल)

विद्याधर : कमलाकराने जागा पाहून दिली खरी, पण ती गावापासून इतकी दूर, की एखाद्या निकडीच्या कामासाठी लौकर गावात जाऊन येईन म्हटले तर सोय नाही! आणि या जयंताच्या खटल्यामुळे सारखे गावात जावे यावे लागते! बाकी आजपर्यंत झालेल्या जबान्यांवरून आणि साक्षीवरून खटल्याचा निकाल काय होणार हे उघड उघड दिसून येतच आहे! कोणी कपटाने पसरून ठेविलेल्या जाळ्यात बिचारा जयंत अचूक सापडला आहे! अशा जिवलग आणि उदार मित्रासाठी काय वाटेल ते करण्याची माझी तयारी आहे! पण उपयोग काय? फिर्यादी पक्षाचा पुरावा इतका भरपूर आहे की, जयंताने मनोरमेचा खून केला असा निकाल पंचांना एकमताने द्यावाच लागेल! मनोरमेच्या प्रेताचे तुकडे पेटीत भरून ती विहिरीत टाकण्यासाठी रात्री जयंत आला कसा हे मोठे नवल आहे! नाही म्हणावे तर तिचे डोके त्याच्या हातात! प्रेत मनोरमेचे नाही म्हणावे तर पेटीत तिचे दागिने, पत्रे वगैरे पुराव्याला हजर! आता खटला बहुतेक संपल्यासारखाच झाला आहे! येऊन जाऊन त्या पत्राबद्दल आमच्या बाजूने गोकुळची तेवढी साक्ष व्हावयाची राहिली आहे! पण तिचा काय उपयोग? ती होऊन न होऊन सारखीच! अरेरे! गरीब बिचारा जयंत फुकट प्राणाला मुकणार! पण या उलाढाली कोणी केल्या? परमेश्वरा, मानवी मतीला कुंठित करणारे हे कोडे सोडवायला तूच अकल्पित दैवी साहाय्य पाठविशील तर बिचारा निरपराधी जयंत सुटणार आहे!

(दरोडेखोर येतो)

दरोडेखोर : राम राम, रावसाहेब! आज इतके दिवस हेलपाटे घालतो आहे, तेव्हा आज आपली गाठ पडते आहे!

विद्याधर : कोणरे बाबा तू?

दरोडेखोर : मी आपला मानकाप्या दरवडेखोर नव्हे का?

विद्याधर : (स्वगत) हरहर, परमेश्वरा, निव्वळ थट्टा मांडली आहेस आमची! मी साह्याची अपेक्षा करिताच हे उत्तर पाठविलेस?

दरोडेखोर : का, रावसाहेब, अंधारातली ओळख उजेडात पटत नाही वाटते? आपणच नाही का त्या दिवशी रात्री ती पेटी मला न्यावयाला सांगितली?

विद्याधर : (स्वगत) पेटी? खास कमलाकराचे काही कुलंगडे असावे हे! (प्रकट) पेटी? हा हा, ती पेटी म्हणतोस? आले लक्ष्यात. बरे मग, तिचे काय म्हणतोस आता?

दरोडेखोर : त्या वेळी आपण मला शंभराची नोट दिली–

विद्याधर : दिली. मग - पुढे काय?

दरोडेखोर : अहो, ती नोट नाही! हा पहा चुकून आपण भलताच कागद मला दिला! हा घ्या आपला कागद आणि–

(विद्याधरास कागद देतो)

विद्याधर : (कागद पाहून चपापतो. स्वगत) काय? मनोरमा अजून जिवंत! परमेश्वरा, तुला दोष दिला त्याची क्षमा कर!

दरोडेखोर : आहे ना आपलाच कागद?

विद्याधर : शंकाच नाही! मी आज किती दिवस त्याच्याच तपासात होतो; शाबास, तू मोठेच काम केलेस.

दरोडेखोर : मग आता मला नोट मिळावी एवढाच अर्ज आहे!

विद्याधर : (नोट देऊन) या घे एक सोडून दोन! ही एक शंभराची तुझ्या पहिल्या कामाबद्दल; आणि ही दुसरी, हा कागद परत आणून दिल्याबद्दल.

दरोडेखोर : वाहवा! रावसाहेब, आपणच आमच्यासारख्या गरिबांचे पोशिंदे!

विद्याधर : पण माझे अजून तुझ्याशी बरेच काम आहे!

दरोडेखोर : आपला गुलामच आहे मी, साहेब!

विद्याधर : कोठला आहेस तू?

दरोडेखोर : मूळचा राहणारा होय? चोरांच्या आळंदीचा.

विद्याधर : नाही; नाही. येथे राहतोस कोठे? तुझा पत्ता पाहिजे!

दरोडेखोर : असे म्हणता? मी राहतो वेताळ पेठेत, मोठ्या म्हसोबाच्या समोर आणि खुन्या मुरलीधराच्या उजव्या हाताला!

(विद्याधर पत्ता टिपून घेतो)

विद्याधर : नेहमी तुझ्याशी काम पडते; तेव्हा पत्ता उतरून घेतला! नाव काय म्हणालास तुझे?

दरोडेखोर : तंट्या मानकाप्या. दिवसा हमेश घरी सापडावयाचा मी.

विद्याधर : बरे जा तू आता! सध्या मी फार कामात आहे!

दरोडेखोर : ठीक आहे - आपली गरिबाची ओळख असू द्या एवढेच मागणे आहे.

विद्याधर : वा! हे काय विचारतोस? तुझ्यावर तर सारी आमची मदार!

(दरोडेखोर जातो)

विद्याधर : (स्वगत) अहाहा, परमेश्वरा, निरपराध्यांचा तू खरा खरा साह्यकारी आहेस! हा कागद म्हणजे जिवलग मित्राचा प्राण वाचविणारी साक्षात संजीवनीच! याच्या साह्याने जयंत एका क्षणात दोषमुक्त होईल! मुळी खूनच झाला नाही तर अपराध कोठला राहणार? दुमनने

आत्महत्या केली, तिचे प्रेत कमलाकराने पेटीत भरून त्या विहिरीवर नेले, लीलेला भेटण्यासाठी आलेला जयंत आयताच ह्या हरामखोराच्या जाळ्यात सापडला, आणि मनोरमा घाटपायथ्याच्या दवाखान्यात पडली आहे. द्गुमनने स्पष्ट स्पष्ट लिह्रून ठेविले आहे सारे! द्गुमन, मरता मरता केवढा परोपकार करून गेलीस! कमलाकराबरोबर कशा फसगतीने गेली याचा सुध्दा साफ उलगडा या पत्रात केला आहे! चला, आता कामाला लागले पाहिजे. नुसत्या पत्राने काम भागावयाचे नाही! मरणोन्मुख झालेली मनोरमा कदाचित् मेली तर पुन्हा पंचाईत व्हावयाची! गाडीची वेळ झाली आहे, याच गाडीने निघतो. ती कोणत्या दवाखान्यात आहे हे नक्की कळले असते तर बरे झाले असते. घाटपायथ्याला जातो आणि तिचा तपास करितो! निदान ती मेली असल्यास तिच्या मरणाच्या खऱ्या प्रकाराचा तेथील अधिकाऱ्याचा दाखला आणतो! गावात जाऊन ही हकीगत सांगावयाला सुध्दा वेळ नाही; वेळ तर घालवून उपयोगी नाही! घाटपायथ्यावरूनच तात्यासाहेबांना तार करून खटल्याची मुदत वाढविण्याचा अर्ज करायला सांगतो! परमेश्वरा, मी जाईपर्यंत मनोरमेला मात्र जिवंत ठेव म्हणजे झाले.

(जातो. पडदा पडतो)

•

प्रवेश दुसरा

(हातात कागद घेऊन गोकुळ प्रवेश करितो)

गोकुळ : (कागदांकडे पहात काही वाक्ये पुटपुटून) छेः बुवा! या जयंताच्या खटल्याने जीव जेरीस आणला अगदी! आज इतके दिवस ही साक्ष सारखा पाठ करीत आहे; पण चार प्रश्नोत्तरांपलीकडे मजल जात नाही, आणि या वकिलांचा म्हणजे साक्षीदारांवर मोठा कटाक्ष! भारतीय युध्दातल्या सेनापतीची आणि या वकिलांची लढण्याची एक रीत आहे अगदी! म्हणजे मुख्य मालक धर्म-दुर्योधनाप्रमाणे रहावयाचे बाजूला आणि खटल्यातल्या या सेनापतीचा साक्षीदारांच्या फौजेवर सारखा हल्ला! फेरतपासणीच्या चक्रव्यूहात एखादा प्रतिपक्षाचा वीर सापडला, की मारे त्याच्यावर दरखास्त, सुनावणी, कैफियत, हुकूमनामा या वाग्बाणांचा मारा सुरू व्हावयाचा! काय हे शब्द! दरखास्त, जातमुचलका, फैसल्ला! बोलताना कसे अवसान भरते अंगात! मला वाटते या साऱ्या शब्दांना एकच अर्थ असावा किंवा एकाही शब्दाला कोणताच अर्थ नसावा. आज पंधरा दिवस या शब्दांनी अगदी भंडावून सोडिले आहे! स्वप्नात सुध्दा मोठमोठाल्या अक्षरांनी लिहिलेले हेच शब्द दिसतात! वकिलांचे नेहमी कसे होत असेल कोणास ठाऊक? आमच्या समोरच्या वकिलाने जर माझ्यावर या शब्दांचा मारा केला तर मीही पण उलट मारा करणार! त्याने म्हटले 'दरखास्त' की आपण म्हणावे 'कैफियत'! आणि मला सतावून सोडण्यासाठी तो खात्रीने हे विचारणार. वकिलाच्या अंगात

पक्षकार संचरला, की तो अगदी बेफाम होतो. परकायाप्रवेशाच्या विद्येवर ज्याचा भरवसा नसेल त्याने वकिलाकडे पहावे! पानी तेरा रंग कैसा? जिसमे मिलावे वैसा! छेः! पण पाण्याचा रंग दुसरा पदार्थ त्यात असेपर्यंत तरी कायम राहतो! वकील खटला संपण्याचीही वाट पहात नाही! आता एकमेकाच्या मानगुटीस बसणारे वकील घटकेने एकमेकाच्या गळ्यात गळा घालून बसतील! वकिलाला फक्त एका परिसाची उरफाटी उपमा शोभेल. परिसाचा स्पर्श होताच लोखंडाचे सोने होते आणि वकिलाच्या स्पर्शाने सोन्याचे लोखंड होते! वकिलाने पक्षकाराला एकदा हाती धरले, की बिचाऱ्याच्या हातातल्या सोन्याच्या सलकड्यांच्या लोखंडी बेड्या बनावयाच्या! वकिलांचा धंदाच असा! हजारो पक्षकारांची घरे बसवावयाची आणि आपले घर उभारावयाचे! लोकानी बेअब्रू केली, की यांची अब्रू वाढली! मग का पैशाच्या देवघेवीच्या खटल्यात पैसे काढून जसे हे पैसेवाले बनतात, तसे अब्रूनुकसानीच्या खटल्यातून प्रतिवादीने घेतलेली वादीची अब्रू परत भरून देवविताना मध्ये अब्रूची दलाली काढून अब्रूदार होतात कोणास ठाऊक! बरे इतक्या तंट्याबखेड्यांच्या घालमेलीत जन्म घालविला तरी वकील स्वतः त्यात कधी पडावयाचा नाही! संसारात राहून संसारापासून अलिप्त राहिल्याबद्दल तुकाराम प्रौढी मिरवितो; पण या वकिलात असे हजारो संसर्गरहित तुकाराम दाखविता येतील! पण जाऊ द्या! या खटल्याच्या दगदगीने मी सुध्दा अर्धामुर्धा वकीलच झालो आहे, तेव्हा पर्यायाने स्वतःचीच नालस्ती करण्यात काय अर्थ? ही साक्ष उद्यांना पाठ झालीच पाहिजे! काय करावे? नुसते सवालजबाब आपल्याशी म्हणून उपयोगी नाही. प्रश्न कोणी तरी विचारावयाला पाहिजे होते; म्हणजे उत्तरे द्यावयास ठीक पडले असते! पण कोण मिळणार असे? ती जर या वेळी असती तर किती उपयोगी पडली असती! पण ती कोठली यावयाला येथे या वेळी!

(मथुरा येऊन एकदम त्याचे पाय धरते)

गोकुळ : अरे बापरे! कोण? मथुरा? दरखास्त! कैफियत!

मथुरा : हो मीच! मी चुकले! मला क्षमा करा!

गोकुळ : (स्वगत) पत्राचा परिणाम झाल्यासारखा दिसतो. (प्रकट) मला नाही खरे वाटत! मथुरे, तू क्षमा मागणार? छेः, ही भुताटकी असली पाहिजे!

मथुरा : आता माझा अंत पाहू नका! मी आजपासून आपल्या आज्ञेबाहेर कधी वागणार नाही! हे पहा बाबांनी पत्र दिले आहे! (पत्र देते)

गोकुळ : (पत्र वाचून) अस्से! ऊठ, तुझ्या क्षमेचा अर्ज आहे एकूण! मला वाटले की, माझे पाय धरून तू माझा कबजा करून घेणार! ऊठ!

मथुरा : मला क्षमा केल्याखेरीज मी हे पाय सोडणार नाही.

गोकुळ : हा क्षमेचा अर्ज आहे! मथुरे, याचा निकाल कायद्याबरहुकूम केला पाहिजे! ऊठ; रहा अर्जदारासारखी समोर उभी! अर्जाची सुनावणी ही झालीच पाहिजे! ऊठ!

(मथुरा उठून दूर उभी रहाते)

मथुरा : का बरे उगीच छळ असा हा? क्षमा करावयाची एकदा लौकर.

गोकुळ : छेः छेः छेः ! अशी कायद्याच्या कामात धांदल उपयोगी नाही! त्यातून हा तर घरातला ताबा मिळविण्याचा दिवाणीतला दावा! यात तर तारखा पुढे सारख्या टाकीतच गेले पाहिजे! दिवाणीच्या दाव्यात दिरंगाईखेरीज शोभा नाही! एकदा एका गृहस्थाने बायको ताब्यात मिळण्यासाठी दिवाणीत दावा केला; तेव्हा, तो खटला त्या गृहस्थाच्या हयातीपर्यंत चालून अखेर त्याच्या मुलाच्या नावाने हुकूमनामा झाला!

मथुरा : पुरे ही थट्टा! करायची ना क्षमा?

गोकुळ : ही नुसती खटल्याची सुनावणी झाली! अजून इंगा तर पुढेच आहे! दरखास्त न् कैफियत न् मुकदमा! बरे, तुझ्यातर्फे वकील कोणता?

मथुरा : माझे वकील, माझे न्यायाधीश, सारे आपणच.

गोकुळ : वेडी रे वेडी! न्यायाधीशाला कधी वकील होता येईल का? बरे एकतर्फी निवाडा देऊ! ऐक आता निकाल. अर्जदार मथुरा कोम गोकुळ - अंहं - कोम हलक्या जातीसाठी वापरावयाचा - ब्राह्मणासाठी काय बरे शब्द आहे? (आठवण करीत बसतो)

मथुरा : बाई, बाई, शर्थ झाली आता!

गोकुळ : ठीक आहे; चूकभूल द्यावी घ्यावी. शब्द आठवला म्हणजे कळवू! हं, अर्जदार मथुरा कोम गोकुळ, तू अर्जात मागितल्याप्रमाणे तुझ्या नावे क्षमेचा हुकूमनामा देण्यात येऊन सरकारात ताबेगहाण पडलेल्या घराचा हक्क तुझ्या नावे नोंदविण्यात येत आहे; परंतु एक महिनाभर सरकाराकडे ही मिळकत नजरगहाण राहून तुझ्या वागण्याकडे सरकार सारखे लक्ष देईल! वर्तन कमजास्त दिसले, की मिळकतीवरचा हक्क उडवून तुला माहेरी राहण्याची शिक्षा होईल! आहे कबूल?

मथुरा : आहे कबूल! आहे कबूल! पण हे काय भलतेच वेड?

गोकुळ : हं, कोर्टाचा अपमान होत आहे हा! वेडे, या जयंताच्या खटल्यासाठी कोर्टात बसून बसून ही किफायत केली आहे. समजलीस? फौजदारी खटल्याची तोंडाला मिठी बसली की, चव बदलण्यासाठी दिवाणीकडे धाव घ्यायची.

मथुरा : बिचाऱ्या जयंतावर नसते संकट आले हे!

गोकुळ : बरी आठवण केलीस! माझी उद्या साक्ष आहे! तेवढी पाठ म्हणून घे पाहू. मी आताच तुझी आठवण केली! आता तू कोर्ट हो. बैस या खुर्चीवर. हं, लाजू नकोस! ही सारी रंगाची तालीम झालीच पाहिजे! घे हा कागद! चल बैस लौकर.

मथुरा : इश्श, हे काय भलतेच!

गोकुळ : बैस लौकर. बसते आहेस का पाठवू माहेरी पुन्हा कोर्टाला?

मथुरा : हं, ही घ्या बसले!

गोकुळ : अस्से; लकडीशिवाय मकडी वळत नाही! या कागदातला एकेक प्रश्न विचार आता!

मथुरा : (कागद वाचून) ईश्वरसाक्ष खरे सांगेन, खोटे सांगणार नाही.

गोकुळ : ईश्वरसाक्ष खरे सांगेन, खोटे सांगणार नाही. अः! हा काही प्रश्न नाही! नुसते म्हणा, मम आत्मनः श्रुतिस्मृति यातला हा प्रकार आहे! हं, पुढे.

मथुरा : तुमचे नाव काय?

गोकुळ : गोकुळ.

मथुरा : बापाचे नाव?

गोकुळ : वृंदावन.

मथुरा : आडनाव?

गोकुळ : विसरभोळे.

मथुरा : तुमचे वय काय?

गोकुळ : वय काय बरे ठरविले आहे? छेः! नाही येत लक्षात! एक अक्षर सांग पाहू!

मथुरा : पं–

गोकुळ : पंधरा!

मथुरा : भलतेच काही तरी! खरे तरी वाटेल कोणाला?

गोकुळ : अरे हो, पंचवीस! (घोकतो) छेः! हे वय दगा देणार! आकडा लक्षात ठेवणे मोठे कठीण! आण पाहू तो कागद.

(कागद घेऊन घोकतो)

मथुरा : काही तरी खूण बसवून ठेवावी त्या आकड्याची.

गोकुळ : हो, हो, हा प्रश्न आहे पाचवा; तेव्हा पाचा पाचा पंचवीस! प्रश्नसंख्येचा वर्ग केला, की झाले काम! पंचवीस!

मथुरा : आणि वकिलाने चवथ्यांदाच हा प्रश्न विचारला तर?

गोकुळ : अरेच्या, खरेच! फटदिशी चारचोक सोळा होऊन नऊ वर्षांची खोट बसायची! काय करावे बरे?

मथुरा : खरेच मोठी पंचाईत आहे ही! (हसते)

गोकुळ : हां, पंच असतात पाच! तेव्हा पाच पंचांत हातापायांची बोटे मिळविली की झाले पंचवीस.

मथुरा : पण भीतीने घाबरून हातपायच गळाले तर बोटे कोठली आणणार?

गोकुळ : आणि डोळ्यांपुढे अंधेरी आली तर पंच तरी कोठून दिसणार! इकडूनही अडचण आहे! (कागदाकडे पाहून) हां हां, आठवली अगदी सोपी युक्ती!

मथुरा : कोणती ती?

गोकुळ : गोकुळ वृंदावन विसरभोळे! माझ्या नावात अक्षरे आहेत बारा! तेव्हा स्वताच्या नावातल्या अक्षरांना दोन्ही बाजूंच्या वकिलांनी गुणून त्यात एक न्यायाधीश मिळवला, की झाले बारादुणे चोवीस आणि एक पंचवीस!

मथुरा : पण न्यायाधीशांकडे पहावयाचा होईल का धीर?

गोकुळ : अं! न्यायाधीश नाही तर आरोपी मिळवला! नगास नग असला म्हणजे झाले! बरे, पुढे सहावा प्रश्न. (कागद तिला देतो)

मथुरा : तुमचा धंदा काय?

गोकुळ : अरे, धंदा कोणता सांगावा? हं! धंदा - वाटेल ती गोष्ट विसरण्याचा!

मथुरा : आणि जेवणाखाण्याची सोय?

गोकुळ : तेही विसरलो! पण नाही, हा प्रश्न तुझा आहे! मी फिरून उत्तर देतो की, मी उत्तर देण्याचे नाकारितो! या प्रश्नाला माझी हरकत आहे! अशी सावधगिरी ठेवावी लागते बघितलीस!

मथुरा : बरं, ही इतकी सावधगिरी ठेवण्यासारखी साक्ष तरी महत्वाची आहे का?

गोकुळ : महत्वाची? अग, माझ्या साक्षीवर तर सारी भिस्त आहे आमची! नाही तर जयंताला चार वेळा फाशी जाण्याइतका पुरावा आहे! पण माझ्या शब्दासाठी त्याची सुटका होणार आहे! या खटल्याचा चालक, याचा सूत्रधार, तर मीच आहे! उगीच नाही साक्षीसाठी जिवाचा आटापिटा चालविला इतका! घरात ती कायद्याच्या पुस्तकाची रास पाहिलीस? वकिलावर ताण झाली आहे माझी!

मथुरा : एका खटल्याच्या साक्षीने वकिलीपर्यंत मजल गेली, मग चार खटल्यांच्या भानगडीने आपण न्यायाधीशच व्हाल! आता आपल्या बाजूला काही वकिलाची जरूर राहिली नसेल?

गोकुळ : अरेरे, अगदी विसरलो! आमच्या तर्फेचा विद्याधर वकील कालपासून कोठे गडप झाला आहे, पत्ता नाही; आजपर्यंत खटल्यातले आरोपी फरारी होत असत; पण वकीलच परागंदा झाल्याचा हा पहिला खटला आहे! त्यामुळे तात्यासाहेब मोठ्या फिकिरीत पडले आहेत आणि सारखे वकिलाच्या शोधात आहेत. मी दोन-चार वकिलांकडे नन्नाचा पाढा ऐकून आलो, ते तात्यासाहेबांना सांगावयाचे राहिले आहे! वकील कोणी नाही.

मथुरा : मग आपले वसंतराव नाही का चालावयाचे? ते वकीलच आहेत ना!

गोकुळ : पण त्यांचा पत्ता आहे कोठे? ते वीणाताईंबरोबर कधीच फरारी झाले आहेत.

मथुरा : हात्तीच्या. एवढेच ना? त्यांचा पत्ता मी सांगते. ती दोघेही आमच्या बाबांच्या शांतिसदनात आहेत.

गोकुळ : काय म्हणतेस? मग आताच्या आता हे तात्यासाहेबांना कळविले पाहिजे. म्हणजे तारेने बोलावल्याबरोबर उद्याच वसंतराव येथे येतील! जा, तू घरातले पहा आता! मी जाऊन

येतो. (ती जाते) वसंतरावाचा पत्ता सांगितला हे फार नामी झाले! आणि मथुरा ताळ्यावर आली हेही नामी झाले! आता आपला मूळचा विसराळू स्वभाव विसरला पाहिजे. आणि तेवढेच जरा कठीण आहे. एखादी गोष्ट विसरण्याची अडचण मला जन्मात प्रथम भासते काय ती याच वेळी! हिला अगदी कह्यात ठेविले पाहिजे सारखे! हं, याच त्या खुर्च्या! आम्हांला तिनं ओढावयाला लावल्या, नाही का? आता घेतो सूड! अग ए, मथुरे, आलीस का? दरखास्त! कैफियत! (मथुरा येते) त्या दिवशीच्या या खुर्च्या, ने पाहू ओढून आत! चलाव, मुकदमा, हुकूमनामा? काय जोर आहे या शब्दांत! (मथुरा खुर्ची नेते) आपण तर पुढेमागे पोरांची नावे सुध्दा हीच ठेवणार! दरखास्त, कैफियत, जशी ही मुलींची नावे; आणि मुकद्दमा, हुकूमनामा, फैसल्ला ही मर्दानी नावे मुलांना! आणि स्वतः मुखत्यार वकील होणार! बस्स, ठरला हा कायम बेत.

(जातो. पडदा पडतो)

•

प्रवेश तिसरा

(कमलाकर प्रवेश करितो)

कमलाकर : काय चमत्कार आहे! जयंताच्या गळ्याभोवती फास बसायची वेळ आली तरी या मूर्ख पोरीच्या त्याच्या गळ्याभोवतालच्या मिठ्या सुटत नाहीत. अजून एका दृष्टीने भाग्यवानच म्हणायचा! एकंदर जगात हाच प्रकार दिसून येतो! ज्याला जे नको तेच त्याला मिळावयाचे! तात्यासाहेब तरी या जयंताला सोडविण्याची खटपट का करीत आहेत कोणास ठाऊक? विद्याधर मात्र मनुष्य खरा! जयंताच्या वशिल्याने घरात नाचावयाचा यापुढे संभव नाही असे पाहून त्या राजश्रींनी पळ काढला! त्याची या पोरीवर खरोखरीच नजर होती, की नुसता हा माझा तर्क आहे? उंटाची उपजत पाठीची कमान पाहून मांजराला उंट रागावल्याची शंका यावी तशातला माझ्या मनाचा संशय तर नसेल? या वसंताने जयंताचे वकीलपत्र घेतले हे ठीक झाले! या विलायती वेड्याच्या हातून काय होणार?

(तारवाला येतो)

कमलाकर : काय रे? काही तार आहे काय?

तारवाला : होय भाऊसाहेब, तात्यासाहेबांच्या नावाची तार आहे.

कमलाकर : मग मी सही करून दिली तर चालेल ना?

तारवाला : न चालायला काय झाले? नेहमी तर तुम्ही त्यांची तारा - पत्रे घेता; ही घ्या. (तार देतो. कमलाकर सही करून देतो)

तारवाला : रामराम साहेब. (तारवाला जातो; कमलाकर वाचतो)

कमलाकर : (आश्चर्याने) विद्याधराची तार ही! खटल्याची तहकुबी मागावी म्हणून तात्यासाहेबांना सांगतो आहे हा! का बरे? याला काही पत्ता लागला आहे की काय? आठ दहा दिवस यावयाला सांपडत नाही; जरूरीचे काम आहे म्हणतो. ठीक आहे! तार माझ्याच हाती आली हे नशीब म्हणायचे! ही तार आता चालली काळाच्या कबज्यात! इतकेच नाही, पण आता टपालावर सातआठ दिवस विशेष नजर ठेवली पाहिजे! चला, खटला चालावयाची वेळ झाली! आज खटल्याचा निकाल, बहुधा जयंताचाच निकाल लागणार!

(जातो. पडदा पडतो)

•

<u>प्रवेश चवथा</u>

(विद्याधर, डॉक्टर, फौजदार. मनोरमा मरणोन्मुख निजली आहे.)

मनोरमा : विद्याधरपंत, माझ्या अविचाराने मी त्यांना इतक्या संकटात पाडिले आणि आता स्वतः तर घटकेची सोबतीण होऊन बसले आहे.

विद्याधर : मनोरमाबाई, झाल्या गोष्टीला इलाज नाही. अरेरे! तुम्ही घाटमाथ्याच्या दवाखान्यात राहिला असता तर मला तुमचा पत्ता लौकर लागून जयंताची आणि तुमची दृष्टिभेट तरी झाली असती.

मनोरमा : हे काळे तोंड घेऊन त्याच दवाखान्यात कसे राहता आले असते? बाबासाहेबमामंजी दोन दिवसांतच परत दवाखान्यात येणार होते, म्हणून दुमनताई गेल्याबरोबर मी पण तेथून निघून या दवाखान्यात आले. आता माझ्याने जास्त बोलवत नाही.

विद्याधर : मग काय, डॉक्टरसाहेब, यांना आता येथून हलविणे शक्य नाही म्हणता?

डॉक्टर : (हळूच) हा प्रश्न विचारण्याचे कारणच नाही. आज पाच सहा दिवस बाईंची प्रकृति सारखी बिघडत चालली आहे. आज तर आता घटकेचा भरवसा नाही; बहुतेक अर्ध्या तासाच्या आतच–

मनोरमा : डॉक्टरसाहेब, आता हळू कशाला बोलता? मरायला मी भीत का आहे?

विद्याधर : मग फौजदारसाहेब, आपण यांची ही स्थिति पाहिलीच आहे; त्याबरहुकूम एक दाखला मला लिहून द्या, की जिचा खून झाला ती बाई येथे आहे म्हणून!

मनोरमा : आता आहे म्हणून कशाला हवे! विद्याधर; त्यांचे पाप पुरे झाले. त्याबद्दल त्यांनी भोगावयाच्या त्या यातना भोगल्या! त्यासाठीच देवाने मला जन्माला घातली! माझ्यासाठी त्यांच्याजवळ क्षमा मागा! झाले! माझ्याने आता बोलवत नाही. जयंत, क्षमा करा–देवा आले– आता मला– (मरते)

विद्याधर : अरेरे, किती भयानक शेवट हा! हा सारा आततायी वृत्तीचा परिणाम!

फौजदार : जाऊ द्या; ही खेद करीत बसण्याची वेळ नाही. खटल्याची तुम्ही जरी दहा दिवस तहकुबी मागितली आहे तरी तुम्ही लवकर जावे हे बरे. आमच्याकडला आणि डॉक्टरसाहेबांकडला दाखला घेऊन तुम्ही आताच्या गाडीनेच येथून निघा. खरे की नाही डॉक्टरसाहेब?

डॉक्टर : रास्त आहे आपले म्हणणे! त्याचप्रमाणे विशेष पुराव्यासाठी हे प्रेत आम्ही असेच ठेवतो.

फौजदार : प्रेत ठेवण्याची काही जरूरी नाही येथील चार वजनदार लोकासमक्ष पंचनामा केला म्हणजे झाले!

विद्याधर : हो, तसे करावे तेच बरे. चला, आता त्याच खटपटीला लागू.

•

प्रवेश पांचवा

(स्थळ : कारागृह)

जयंत : (हातातील पत्राकडे पाहून) एक गोष्ट - लीले - केवळ एकच गोष्ट समजण्यासाठी मी आज इतके दिवस तुझी विनवणी करीत असतांना आज या पत्राच्या रूपाने माझे समाधान करीत आहेस! मी अपराधी आहे असे सर्वांचे एकमत झाले तरी लीले, तुझ्या आश्वासनाच्या एका शब्दासरसा मी स्वताला धन्य समजेन! लीलेची प्राप्ति करून घेण्यासाठी मी मनोरमेला मारीन काय? मग यापूर्वीच दुसरे लग्न करून घ्यावयाला मला कोणाची हरकत होती? पुरुषांच्या सुखासाठी अवतरलेल्या आमच्या समाजाने दुसऱ्या लग्नाच्या वेळी माझ्यावर पहिल्याइतक्याच उत्साहाने आनंदाच्या अक्षता उधळल्या असत्या; आणखी तिसरे लग्न केले असते - चौथे केले असते - अगदी वेश्यागमन केले असते तरी सुध्दा समाजाने माझे तोंडापुरते अभिनंदन केले असते - मला कृष्णस्वरूप समजूनही माझी अवतारी पुरुषांत सुध्दा गणना केली असती! पण लीले, असल्या अन्यायी सवलतीचा फायदा घ्यावयाची कल्पना माझ्या मनाला तरी शिवली होती का? या एकतर्फी सुटकेने मी कदाचित् सुखी - तुझ्याशी पुनर्विवाह करून खात्रीने सुखी झालो असतो. पण, लीले, माझ्या दुसऱ्या लग्नाच्या समारंभाचे चित्र डोळ्यासमोर उभे राहताच मनोरमेची मूर्ति माझ्यासमोर उभी रहात असे. त्या स्थितीतल्या तिच्या मनाची कल्पना करिताना माझे मन विरघळून जात असे. तोच मी, लीले, बाबासाहेबांनी तुला पुनर्विवाहाची मोकळीक देताच तिचा जीव घेईन? छेः छेः असा नुसता उडता विचार माझ्या डोक्यात आला असता तर मी आपल्या हाताने माझे डोके उडवून टाकले असते! माझे हृदय कसे आहे याची पुरेपूर साक्ष तुला पटली असूनही, लीले, मी निर्दोष आहे की नाही हे मला कळविण्यासाठी तू हा पत्राचा रस्ता शोधून काढिलास! या पत्रात कदाचित अनिष्ट मत असेल या भीतीमुळे अजून मला ते उघडून पाहण्याचा धीर

होत नाही. उद्या न्यायाधीशाच्या तोंडचे निकालाचे शब्द ऐकण्यापेक्षा या पत्रातल्या शब्दांभोवतीच आत्मा घुटमळत राहिला आहे. पण नाही; मी आता मनाचा पक्का धडा केला आहे. पत्राच्या आरंभीच जर भलत्या कल्पनेचा पूर्वरंग दिसू लागला तर अश्रूंनी पत्राचा पुढचा भाग साफ धुऊन टाकीन, आणि संशयमग्न चित्ताने लीले, तुझा कठोर निवाडा पुरतेपणी ऐकून घेतल्यावाचून उद्या प्राण सोडीन! (पत्र फोडून पाहतो) काय पाहतो हे मी? अगदी कोरे पत्र! लीले, माझ्या हृदयाप्रमाणेच शून्यवृत्ति झालेल्या या कोऱ्या पत्रावरून मी काय समजूं? का कारागृहातल्या या अंधारामुळे ही पुसटलेली अक्षरे दिसत नाहीत? (नीट पाहून) छेः छेः! आता या पत्राचा अर्थ पुरता लक्षात आला! या पत्रावर नुसता अश्रूंचा पाऊस पाडून ठेविला आहे. कारागृहातला काळोख कितीही काळाकुट्ट असला तरी हृदयात असा लख्ख प्रकाश - प्रेमाचा प्रकाश - पडल्यावर ही प्रेमाक्षरे कुठे लपून राहतील? अहाहा! मी निरपराध आहे, अशीच लीले, तुझी खात्री आहे ना? पण आता असल्या शंकेचे कारणच नाही! तुझे माझ्याबद्दल वाइट मत असते तर ते दाखविण्यासाठी हा अश्रूंचा पूर धावत आलाच नसता. पत्र पुढे ठेवून कोणत्या शब्दांनी आपल्या हृदयाचे प्रतिबिंब त्यावर उमटवावे या विचाराने तू क्षणभर गोंधळली असशील, इतक्यात हृदयातल्या या अश्रूंनी पत्रावर उडी टाकून तुला नकळत त्याचे हे निर्मल चित्र रेखाटले असेल. लीले, आजपर्यंत चित्रकारांनी मनुष्याच्या बाह्यांगाचे चित्र काढले असेल, महाकवींनी त्यांच्या जरा पुढे जाऊन मनुष्याच्या हृदयाचे केवळ कल्पनेचे चित्र वेड्यावाकड्या शब्दांनी चिताडले असेल; पण लीले, मर्यादित अर्थाला उजेडात आणण्यासाठी अवतरलेल्या आणि अनुचित उपयोगाने भ्रष्ट झालेल्या शब्दांना दूर झुगारून प्रेमपूर्ण हृदयातून निघालेल्या शुध्द अश्रूंनी आज तू मात्र हे खरेखुरे हृदयचित्र काढिले आहेस. होऊ दे, लीले, माझ्यावर याहूनही काळ्याकुट्ट आरोपाचा वर्षाव होऊ दे! डोळे मिटून घेऊन, बाहेरच्या जगाला विसरून, या चित्तचित्रावरची ही अश्रूंची अक्षरे, ही मनाची मिताक्षरी, हृदयाच्या डोळ्यांनी वाचीत असतांना, जगाची कर्कश कोल्हेकुई कोण ऐकत बसणार! आनंदामुळे द्विगुणित जोराने धडधडणारे हे हृदय जणु काय या प्रेमशब्दांचा प्रतिध्वनीच करीत आहे! परमेश्वरा, उद्या माझ्या आयुष्याचा जर शेवट व्हावयाचा असेल तर हे चराचर जग, हे शरीर सुध्दा मी मोठ्या आनंदाने इथेच टाकीन, पण हा एवढा हृदयलेख - दुःखाच्या दाबाखाली हृदयाचे फूल पिळून काढून निर्मिलेल्या अश्रूंच्या अत्तराने सुवासिक केलेली ही प्रेमपत्रिका मात्र वर नेण्याची मला आज्ञा दे, म्हणजे लीला, स्वर्गात येईपर्यंत आत्मानंदाने मी या हृदयवेदाची सारखी पारायणे करीत राहीन! अरेरे! इतके प्रेमळ, इतके शुध्द हृदय, हृदयापासून हातावर असताना - पण नको, याच विचारामुळे आज या स्थितीत येऊन पडलो आहे! देवा, पवित्र प्रेमाचे असे अपुरतेच चित्र काढून का बरे थांबलास? परमेश्वरा, पुढचा जन्म जर असाच असेल, आमच्या धर्मशास्त्राप्रमाणे खरोखरीच आत्म्याची लग्ने लागत असतील आणि त्याप्रमाणे पुढल्या जन्मीही पुन्हा मला मनोरमेचीच जोड

मिळायची असेल तर मात्र लीलेला माझ्या आणखी जवळ आण. असे दोन्ही प्रकारचे प्रेम अर्धवट दाखविण्यापेक्षा आम्हा दोघांना एकाच मातेच्या उदरात जन्म दे. सख्ख्या बहीणभावंडांच्या प्रेमाचा तरी आम्हाला पुरता अनुभव दे आणि एकाच जागी जन्म आणि एकाच जागी मरणही देऊन एका शुध्द प्रेमाचाच आस्वाद घेऊ दे! अशा कोणत्याही शुध्द, पवित्र आणि निकट प्रेमाने आमचीं अंतःकरणे जोडून टाक, की ज्यापासून ऐहिक सुखाच्या कल्पनेचा सुध्दा उदभव होणार नाही.

•

प्रवेश पांचवा

(कचेरीचा देखावा. सर्व मंडळी. साक्षीच्या पिंजऱ्यात गोकुळ)

शिरस्तेदार : ईश्वरसाक्ष खरे बोलेन. खोटे बोलणार नाही.

गोकुळ : ईश्वरसाक्ष खरे बोलेन. खोटे बोलणार नाही.

शिरस्तेदार : तुमचे नाव काय?

गोकुळ : गोकुळ.

शिरस्तेदार : बापाचे नाव काय?

गोकुळ : वृंदावन.

शिरस्तेदार : आडनाव?

गोकुळ : विसरभोळे.

वकील : बरे, आता सांगा पाहू, तुमचे वय काय?

गोकुळ : (स्वगत) हं; तोच प्रश्न! आता काय करायचे? नावातल्या अक्षरांना दोन्ही वकिलांनी गुणून त्यात न्यायाधीश मिळवावयाचा? हो, असेच! नाही पण, मला वाटते अक्षरांना न्यायाधिशाने गुणून दोन वकील मिळवावयाचे असे असावे! हं, हेच बरोबर आहे! बारा एके बारा न दोन चवदा. (प्रकट) चवदा वर्षे!

वकील : चवदा वर्षे? तुम्ही शुद्धीवर आहा का?

गोकुळ : (स्वगत) चुकलो; वकिलांनीच गुणावयाचे! बारा दुणे चोवीस न एक पंचवीस (प्रकट) पंचवीस.

वकील : पहिल्याने चवदा कशी सांगितली?

गोकुळ : पहिल्याने फुकट गेलेली वर्षे जमेस धरली नव्हती

वकील : वा! या हिशेबाने पहिल्याने शून्यच उत्तर द्यायला हवे होते. तुम्ही घाबरला काय?

गोकुळ : मी घाबरलो? तो काय म्हणून? मी काही माझ्या बायकोचा खून केला नाही!

वकील : तुम्ही आरोपीला ओळखता का?

गोकुळ : तुम्ही आपल्या बंधूंना ओळखता का? न्यायाधीशसाहेब या शिरस्तेदाराला ओळखतात का!

वकील : माझ्या प्रश्नाचे नीट उत्तर द्या. तुम्ही आरोपीला ओळखता का?

गोकुळ : हो; त्यांना ओळखतो आणि आपल्याला पण चांगला ओळखून आहे बरे मी!

वकील : जयंताला सोडविण्यासाठी तुम्ही एखादी खोटी शपथ घ्याल का?

गोकुळ : अलबत्, का नाही? एक सोडून हजार घेईन! प्रत्यक्ष श्रीकृष्णांनी सुध्दा सांगितले-

वकील : ते राहू द्या! हे पत्र माहीत आहे का तुम्हांला?

गोकुळ : हो! माहीत आहे! लीलाताईंनी जयंताला पाठविलेले पत्र हे!

वकील : किती वेळा पाहिले आहे तुम्ही हे?

गोकुळ : एक वेळा!

वकील : जयंताचे बायकोशी पटत नाही हे खरे आहे की नाही?

गोकुळ : हे खरे आहे! जयंत बायकोचा अत्यंत तिरस्कार करीत असत.

वकील : तुमची बायको तुम्हांला वागवून घेता येत नाही हे खरे आहे ना?

गोकुळ : त्याच्याशी तुम्हांला काय करावयाचे आहे? तुम्ही आपली बायको संभाळा–

न्यायाधीश : गप्प बसा; ते विचारताहेत त्याचे उत्तर द्या.

गोकुळ : न्यायमूर्तींना माझी एक विनंती आहे. माझ्या मते आमची घरगुती भांडणे न्यायासनासमोर आणण्याचे काही कारण नाही! नाही तर आम्ही मुळी साक्षच द्यायला तयार नाही!

न्यायाधीश : असे कसे चालेल? साक्ष दिलीच पाहिजे! न्यायाला मदत ही प्रत्येकाने केलीच पाहिजे!

गोकुळ : हा चांगला न्याय आहे! यांनी आमच्या बायकाच्या वाटेल तशा चौकशा कराव्या आणि आम्ही यांच्या बायकोचे नाव काढिले, की आपण आम्हाला गप्प बसा म्हणून म्हणता! मी जरा तोंडाचा फटकळ आहे–आपण आणि हे वकील लोक नेहमी एके ठिकाणी कामे करिता तेव्हा आपला त्यांच्याकडे थोडासा ओढा असणे स्वाभाविक आहे. त्याला गैर कोण म्हणेल? (लोक हसतात) हं साहेब, हशावारी बाबत घालवू नका! आपण न्यायाधीश आहा, असा पक्षपात आपल्याला शोभत नाही! आपल्याला वकील आणि साक्षीदार सारखेच! मीही थोडाबहुत कायदा जाणतो! चार पुस्तके पाहिली–

न्यायाधीश : (हसून) काय वेडगळ मनुष्य! (वकिलास) चालू द्या तुमचे सवाल!

वकील : तुमचा स्वभाव थोडासा विसराळू आहे की नाही?

गोकुळ : असेल, तुम्हांला काय त्याचे? तुम्ही आपले प्रश्न विचारा; उत्तर मिळाले नाही, मग बोला! आमच्या वकिलांनी पढविलेले सारे जबाब सवालावाचून पाठ म्हणून घ्या हवे तर.

वसंत : अरे गोकुळ, मी कधी तुला पढवून ठेविला आहे रे?

गोकुळ : असे का बरे वसंतराव? मी नाही प्रतिज्ञेवर खोटे बोलावयाचा!

वसंत : (स्वगत) चांगली सोय! आणि हा आमच्यातर्फेचा साक्षीदार!

वकील : काय हो, हे पत्र तुम्ही किती वेळा पाहिले आहे?

गोकुळ : काय हो, हा प्रश्न तुम्ही किती वेळा विचारणार?

वकील : तुम्ही उत्तर द्या आधी.

गोकुळ : दोन वेळा.

वकील : मघाशी एक वेळा पाहिले म्हणाला, आता दोन वेळा पाहिले म्हणता हे काय?

गोकुळ : मघाशी विचारले त्यापूर्वी एक वेळा पाहिले होते, आताच्या विचारण्याला मघाशी पाहिले ती वेळ हिशेबी धरिली पाहिजे! पूर्वीची एक व मघाची एक मिळून दोन!

वकील : वसंतराव, झालेल्या प्रश्नोत्तरांवरून तुमच्या साक्षीदाराची नालायकी दिसून येत आहे. या मनुष्याला व्यवहारज्ञान नाही, हा विसरभोळा आहे; त्याची आणखी फेरतपासणी केली तर तुमचे नुकसान होणार! तेव्हा तुमची इच्छा असल्यास याची साक्ष काढून घेण्याची मी संधि देतो.

वसंत : या संधीबद्दल मी आभारी आहे! न्यायमूर्तींनी असे करण्याचा हुकूम द्यावा.

न्यायाधीश : गोकुळ, तुझ्या नालायकीमुळे तुझी साक्ष काढून टाकण्यात येत आहे. तुला बाहेर येण्याची परवानगी आहे.

गोकुळ : इतकेही करून मी नालायक! शहाण्याने कोर्टाची पायरी चढू नये म्हणून वाडवडील म्हणत आले ते काही खोटे नाही! (पिंजऱ्यातून बाहेर येतो)

वकील : ही साक्ष होण्यापूर्वी जो पुरावा आला त्यावरून मला काय सांगावयाचे ते मी मघाशी सांगितले आहे! अधिक बोलण्याची माझी इच्छा नाही.

वसंत : त्याचप्रमाणे मलाही काही बोलावयाचे नाही. फक्त न्यायमूर्तींनी व पंचांनी आरोपीच्या स्थितीकडे लक्ष द्यावे एवढीच माझी विनंती आहे.

न्यायाधीश : पंचांतील सद् गृहस्थ हो, आपल्याला आत जावयाचे आहे काय?

प्रमुख पंच : नाही.

न्यायाधीश : मग आपले मत काय आहे?

प्रमुख पंच : दोषी!

न्यायाधीश : आपल्या सर्वांचे एकमत आहे?

प्रमुख पंच : होय, सर्वांचे एकमत आहे.

न्यायाधीश : आरोपी जयंत, आमच्यापुढे आलेल्या पुराव्यावरून तुझ्यावर खुनाचा आरोप शाबीत होत आहे! पंचांचा निकालही तुझ्याविरुध्द आहे! तुझ्या बायकोबद्दल तुला अत्यंत तिटकारा होता. ती नापत्ता झाल्यानंतर तीन चार दिवसांनी तिच्या प्रेताचे तुकडे विहिरीत टाकताना तुला पुराव्यानिशी शिपायांनी पकडले आहे! पेटीतील दागिन्यांवरून व पत्रावरून

आणि लीला व सुशीला यांच्या साक्षीवरून ते प्रेत मनोरमेचेच होते असे सिध्द होते, तुझी बायको नापत्ता होण्यापूर्वी, लीला व तू यांना अयोग्य रीतीने बोलताना सर्वांनी पाहिल्यावर त्यावरून, तुझा व मनोरमेचा मोठा तंटा झाला असे कमलाकराच्या साक्षीवरून सिध्द झाले आहे. तुझा व लीलेचा पत्रव्यवहार होत असे हेही सिध्द झाले आहे. बाबासाहेबांनी लीलेला पुनर्विवाहाची परवानगी दिलेली ऐकल्यापासून तुझ्या मनाची चलबिचल होऊ लागली असेही ठरलेच आहे. त्या अर्थी हा खून तू बुद्धिपुरस्सर केलास, याबद्दल मुळीच संशय उरत नाही. अशा अमानुष रीतीने खून करणारावर दया करणे म्हणजे दयेचा दुरूपयोग करण्यासारखे आहे. तुझ्या शिक्षेबद्दल तूच जबाबदार आहेस. ह्याची जबाबदारी परमेश्वराकडे नाही; राजाकडे नाही; मनुष्याकडे नाही! सबब आपली बायको मनोरमा हिचा बुद्धिपुरस्सर खून केल्याचा आरोप तुझ्यावर पूर्णपणे शाबीत होत असल्यामुळे तुला मरेपर्यंत फासावर लटकविण्याची शिक्षा देण्यात येत आहे.

जयंत : हा दुर्दैवा!

(न्यायाधीश सही करतात, व टाक मोडून टाकितात. पडदा पडतो)

अंक चवथा समाप्त

❖

अंक पांचवा

<u>प्रवेश पहिला</u>

(फाशीचा देखावा. सर्व मंडळी)

जयंत : जगावर शेवटची दृष्टि टाकताना आज त्यातली अपूर्व शोभाच दृष्टीस पडत आहे, लीले! पुन्हा हा देखावा मला कधीच पहायला मिळणार नाही ना?

लीला : अशीच त्या दीनदयाळू परमेश्वराची इच्छा दिसते; स्वर्गात तरी तो तुम्हांला सुखात ठेवो!

जयंत : लीले, स्वर्गाबद्दलची माझी कल्पना क्षणोक्षणी ढासळत चालली आहे. स्वर्गाची प्रत्यक्ष साक्ष अजून कोणाला पटली आहे का? त्यापेक्षा परिचयाने प्रिय झालेली ही पृथ्वी किती तरी हवीशी वाटत आहे. खरोखरीच स्वर्ग असेल का? परमेश्वर असेल का? ही देखता डोळ्या दृष्टीआड होणारी प्रेमाची सृष्टि पुन्हा कल्पनातीत काळी तरी लाभेल का? एक ना दोन, हजारो तर्कांनी आत्मा व्याकुळ झाला आहे; स्वर्गात अप्सरा असतील; पण अशी बाळपणाची सोबतीण, संस्कारजन्य प्रेमाची खाण, अशी लीला असेल काय? स्वाभाविक रीतीने मरण येताना मनुष्य बेशुध्द होतो हे त्याचे केवढे भाग्य! पण अगदी जाणीवपणाने जगाचा निरोप घेताना संशयाच्या भोवऱ्यात सापडून माझी काय स्थिति झाली ही!

सुशीला : बाळा जयंता, धीर धर, ही केवळ ईश्वरश्रद्धेची कसोटी आहे. दृढभावाचा भुकेला भगवान कोणालाही अंतर देत नाही. त्याच्यावर दृढ विश्वास मात्र ठेव.

जयंत : अहाहा! सुशीले, बोल बोल; तुझ्या अमृतवाणीचा या कानास शेवटचा लाभ होऊ दे. यापुढे मानवी शब्दांचा नाद त्यांना पारखा होणार. मृत्यूच्या राज्यातल्या अज्ञात प्रदेशात माझे समाधान कोणती सुशीला करणार? पहा, लीले, अशीच प्रेमदृष्टीने पहा. काळा, काही वेळ आपली गति थांबवून माझी भरत आलेली मृत्यूची घटका थोडी तरी लांबणीवर टाक. पण लीले, अशी रडू नकोस, माझे हृदय आता बायकांच्या हृदयापेक्षाही कोमल झाले आहे. तुझ्या डोळ्यांतले पाणी पाहून, हे पहा, माझेही डोळे पाण्याने भरून येतात आणि त्यामुळे माझा पुढचा मार्ग मला स्पष्ट दिसत नाही. मृत्यूची वेळ दूर असली म्हणजे तात्कालिक निर्भयतेमुळे स्वर्गाच्या गोष्टीवर सहज विश्वास बसतो; पण जसजशी ती सगळ्या जगाच्या ज्ञानाच्या कसोटीची वेळ जवळ येते तसतसा विश्वास डळमळू लागतो. नको, लीले, रडू नको! ते अमोलिक अश्रू जपून ठेव. या अभाग्यासाठी असे उधळू नकोस.

लीला : रडू नको तर काय करू? आता या जगात मला कोणाचा हो आधार? माझे समाधान कोण हो करील? ही आपले लाडकी लीला दुःखाने गांजली म्हणजे यापुढे अशी कोणाच्या हो गळ्यात पडणार?

(त्याच्या गळ्याला मिठी मारते)

जयंत : इहलोकाचा संबंध सुटल्यावर त्याची लाज तरी कशाला धरू आणि या अखेरच्या वेळी लीले, तुला दूर तरी कशाला लोटून देऊ? आता स्वर्गात हे सुख लाभेल काय? अप्सरांच्या डोळ्यांतून दिव्य तेज लकाकत असेल पण या डोळ्यांच्या आरशांप्रमाणे त्यांच्यात बाळपणाची हजारो चित्रे दिसतील काय? नंदनवनातल्या वायूला या श्वासासारखी हुषारी आणिता येईल काय? या तनुलतेसारखे स्पर्शसुख स्वर्गातली ती कल्पलता कुठून देणार? आणि या एकएक अश्रूची संजीवनशक्ति तर अमृताच्या सागरात सुध्दा सापडणार नाही.

शिपाई : बाई दूर व्हा; अगदी काळाच्या दाढेत सापडलेल्या माणसाचा लोभ धरून काय कामाचा?

सुशीला : बाबा रे, अगदी प्रेताला वारा लागू नये म्हणून त्याच्यावर सुध्दा पांघरूण घालण्याची माया जेथे आवरत नाही तेथे जिवंत माणसाचा लोभ कसा सुटणार?

जयंत : लौकर, फारच लौकर, हे सुख सोडावे लागत आहे. आजपर्यंत लोकलज्जेमुळे, पापाच्या ऐहिक कल्पनेमुळे, या सुखाचा कधीच अनुभव घेता आला नाही. आता या घाईच्या क्षणात साऱ्या आयुष्याचे सुख एकदम कसे अनुभवता येणार? दृढ आलिंगनाने या कायेचा चुराडा होईल; हपापलेल्या मुखाच्या श्वासाने हे ओठ करपून जातील आणि तीव्र प्रेमाच्या दृष्टीने हा देह छिन्नविच्छिन्न होईल!

लीला : सावध व्हा, जयंत सावध व्हा; मी आता तुमची बाळपणची अल्लड लीला नाही; पण समाजाने मानसिक संन्यास दिलेली, प्रेमाच्या शिवेपलीकडे लोटलेली, अशुभमूर्ती बालविधवा आहे!

(त्याच्यापासून दूर होऊ लागते)

कमलाकर : (स्वगत) या हतभाग्याचे हे शेवटचे सुख पाहून सुध्दा अंगाची आग होते आहे. (उघड) तात्यासाहेब, हे कधीच आटोपणार नाही. आपणच पुढे व्हा. सरकारी माणसांची खोटी करणे गुन्हा होईल.

तात्यासाहेब : तेही खरेच! जयंता, बाळा चल; सावध हो.

जयंत : हो; खरेच; आता सावध झालेच पाहिजे. लीले, दूर हो! त्या दिवशी एक क्षणभर नसत्या कल्पनेला मनात थारा दिला त्याचे हे प्रायश्चित्त भोगतो आहे! आता मरता मरता कशाला हवा हा मोह! लीले, आजन्म तुझ्याशी केवळ बंधुप्रेमाने वागत आलो त्याची आठवण करून आताच्या माझ्या या पवित्र निर्दयतेची क्षमा कर; हा पहा मी तुला शुध्दत्वाच्या कठोरतेने अस्सा दूर लोटून या स्वर्गाच्या मार्गाला लागतो.

(फासावर चढून जातो)

लीला : ताई, हा प्रसंग कसा ग पाहू? नुसत्या कल्पनेनेच मला घेरी येऊ लागत आहे; सारे शरीर लटपट कापत आहे.

सुशीला : त्यापेक्षा मन दगडासारखे घट्ट करून तू घरी जा. इथे उभे राहून तरी आपल्याच्याने काय होणार आहे? जा, तिकडे आपली गाडी आहे; गाडीवाल्याला सांग म्हणजे तो तुला घरी घेऊन जाईल. जा. (लीला रडत रडत जाते)

जयंत : जा, लीले, जा; आता कायमचे डोळे झाकताना अंगावर अजून शहारे येत आहेत. (डोळे अर्धवट मिटून पुन्हा उघडतो) छेः, पृथ्वीमातेकडे, भोवतालच्या प्रियजनांकडे पाहण्याचा मोह पुन्हा अनावर होत आहे. आजन्मचरित्र एकदम डोळ्यांपुढे येऊन उभे रहाते. बस्स; पुरे हा मोह. आता झाकलेले डोळे उघडल्यानंतर काय दृष्टीस पडेल त्याची कल्पना, परमेश्वरा, फक्त तुलाच!

(डोळे मिटून घेतो. घाईने विद्याधर प्रवेश करितो)

विद्याधर : (न्यायाधीशास) थांबा, थांबा, अन्यायाने निरपराध्याला ठार मारू नका. न्यायमूर्तींनी हे दोन दाखले पाहण्याची कृपा करावी. आरोपी जयंत याच्यावर कोणताच आरोप नाही, अशी या दाखल्यांवरून आपली खात्री होईल. मित्रा जयंता, खाली ये तू.

(दाखले देतो)

कमलाकर : (स्वगत) हा काय घोटाळा आहे आणखी? असे आड उभे राहून पहावे काय आहे ते! आणि प्रसंग पाहून पुढे कसे वागावयाचे हे ठरवावे.

न्यायाधीश : तात्यासाहेब, आपल्याला सांगावयाला मोठा आनंद वाटतो की, जयंत हे अगदी निर्दोष आहेत. मनोरमाबाई काल एका भलत्याच गावी दवाखान्यात वारल्या. (शिपायास) अरे त्यांना उतरवा खाली!

(जयंत खाली उतरतो)

तात्यासाहेब : मग ते प्रेत कोणाचे?

विद्याधर : ते द्रुमनचे! तिने आत्महत्या केली; आणि ती मात्र कमलाकराच्या अधमपणामुळे.

तात्यासाहेब : म्हणजे हा सर्वच प्रकार विलक्षण आहे!

विद्याधर : (पत्र देऊन) हे पत्र पहा, द्रुमनने मरताना लिहून ठेविलेले पत्र! यात एकंदर प्रकार खुलासेवार लिहिला आहे. (न्यायाधीशास) मला वाटते आता खटला पुन्हा चालवीपर्यंत आरोपीला जामिनावर सोडता येईलच!

न्यायाधीश : ही गोष्ट सरन्यायाधीशांच्या अधिकारातली आहे. चला, जयंताना घेऊन आपण कचेरीतच जाऊ.

तात्यासाहेब : काय उरफाट्या काळजाचा राक्षस! कमलाकर! अरे, इतक्यात हा येथे होता आणि गेला कुठे?

विद्याधर : तो येथे कशाला राहतो?

तात्यासाहेब : हे पत्र तुमच्या हाती कसे लागले?

विद्याधर : कमलाकराच्याच एका रामोशाने चुकून मला दिले आणि त्यावरून मला सारा पत्ता लागत गेला. ती एकंदर हकीकत फार मोठी आहे. पण तात्यासाहेब, खटल्याची मजल येथपर्यंत आली कशी? तहकुबी मागण्यासाठी मी आपल्याला तार केली होती ना?

तात्यासाहेब : मला तार केली होती? मला तर नाही मिळाली–

विद्याधर : ती सुध्दा त्या हरामखोराने नापत्ता केली असेल. चला, त्याचाही तपास केला पाहिजे. तात्यासाहेब, आपण न्यायाधीशसाहेबांबरोबर कचेरीकडे चला; मी त्या रामोशाला घेऊन येतो आणि साधल्यास तारेबद्दलही चौकशी करितो.

तात्यासाहेब : ठीक आहे. चला.

(सर्व जातात. सुशीला जाऊ लागते)

विद्याधर : सुशीले, सुशीले, जरा थांब; आज मी तुला आणखी पुनर्विवाहाबद्दल विनंती करणार आहे!

सुशीला : काय? या वेळी?

विद्याधर : हो, या वेळी आणि याच जागी! जी जागा जयंताची अमंगल मृत्युभूमि म्हणून आपल्या स्मरणात रहाणार होती तीच आता आपली विवाहभूमि म्हणून लक्षात रहावी अशी माझी इच्छा आहे.

सुशीला : या भलत्या विषयाची अशा गडबडीच्या वेळी–

विद्याधर : आता गडबडीची वेळ कसली? संकट नाहीसे झाल्यावरही ते फार भयंकर होते म्हणून भिण्यात काय अर्थ? भयंकर स्वप्नाचे जागेपणी भय बाळगणे हे खंबीर मनाचे लक्षण नाही. शिवाय कैदेतून मुक्त झालेल्या जयंताला आपण दोघे विवाहपाशात बध्द झालेली दिसलो पाहिजे, असा माझा कृतनिश्चय झालेला आहे! सुशीले, अजून तुला माझी दया येत नाही काय? किती दिवस मला तू अशी अलोट दुःखात ठेवणार?

सुशीला : विद्याधर, मला असा आग्रह करू नका! तुमच्या विनवणीच्या प्रत्येक शब्दाने मी अधिक अधिक संकटात पडत आहे. त्या दिवशी तुम्ही त्या मांगाच्या हातून मला सोडविले त्या वेळी माझे मन बेभान झाले होते म्हणून रागाच्या आवेशात मी तुम्हांला भलतेच शब्द बोलून गेले; त्याची मला क्षमा करा! आणखी मोठ्या मनाने हा पुनर्विवाहाचा हेतु सोडून द्या!

विद्याधर : सुशीले, मी तुझ्या गुणाला योग्य नाही का? का एकदा तुझा उपमर्द केला म्हणून अजून तू माझा तिरस्कार करीत आहेस?

सुशीला : नाही, मी तुमचा तिरस्कार करीत नाही! माझ्या खोलीत तुम्ही पाऊल टाकिले तेवढ्या गोष्टीचा चांगला उलगडा करा, म्हणजे जी स्त्री तुमच्याशी लग्न करील तिला मी जन्माची धन्य समजेन!

विद्याधर : पण माझा तर तुझ्याबरोबरच जन्म काढण्याचा संकल्प आहे.

सुशीला : तो संकल्प कधीच पुरा व्हावयाचा नाही! तुम्ही त्या मांगाच्या हातून मला सोडविले, जयंताला जवळजवळ तुम्हीच जीवदान दिले. तुमचे आम्हा सर्वांवर अगणित उपकार आहेत. पण विद्याधर, तुमच्या पाया पडते. त्या उपकाराच्या मोबदल्यात या देहाची मागणी करू नका! त्याच्यावर माझ्या पतीची सत्ता आहे.

विद्याधर : सुशीले, किती दिवस त्या पतीची सत्ता चालणार? पतीच्या लहानशा मूर्तीच्या आठवणीवर सारा जन्म घालविणार काय?

सुशीला : विद्याधर, मोठमोठ्या साध्वींची चरित्रे असेच करायला सांगत नाहीत का? गिरिधरलालाच्या बालमूर्तीच्या चिंतनात मिरादेवीने सारा जन्म घालविला ना?

विद्याधर : दंतकथेतल्या राज्यातल्या या गोष्टी! सुशीले, गिरिधरलालाने भक्तीसाठी मिरादेवीच्या पदरात उडी टाकली तसा तुझा पति स्वर्गातून तुझ्यासाठी उडी टाकील का?

सुशीला : या हतभागिनीसाठी त्या कोमल बालमूर्तीला इतके श्रम? विद्याधर, माझा एवढा अधिकार नाही, त्यांच्या बाललीलांचे चिंतन करावयाचे, कल्पनेच्या वातावरणात वाढणाऱ्या त्यांच्या बालमूर्तीचे प्रेमाने संगोपन करावयाचे एवढाच या त्यांच्या दासीचा अधिकार! त्या सुखाआड येऊ नका!

विद्याधर : पण अशा नुसत्या चिंतनात सारा जन्म गेल्यावर या तुझ्या दैवी रूपाचा, लोकोत्तर गुणांचा काय उपयोग? ईश्वरदत्त देणगीचा हा दुरुपयोग नाही का? हे सारे एकदा गेले की कायमचे गेले!

सुशीला : एका जन्मानेच झाले का? विद्याधर, माझ्या यत्किंचित् रूपगुणांचे तर राहू द्या; पण जगात स्वैर पसरलेल्या साऱ्या सुंदरतेचा एवढ्यापुरताच का अवतार आहे? अतुल सामर्थ्य खर्च करून ईश्वराने एवढा सुंदर वस्तूंचा पसारा निर्माण केला तो काय क्षणिक वृत्तीने नाश पावण्यासाठी? पुष्पांचा सुवास एकदा वाऱ्यावर वहात दिगंतराला जातो एवढीच त्याची कामगिरी? आकाशातल्या तारका नुसत्या चमकतात हाच त्यांचा उपयोग? पवित्र प्रेमाची भाषणे, निर्दोष हास्याचे मजुळ ध्वनि, अजाण बालकाचा उत्कट आनंद–आजपर्यंत जे जे क्षणिक, सुंदरतेचे सर्वस्व क्षणमात्र चमकून नाहीसे झाले ते काय कायमचे? या जगात त्यांचा जो तात्पुरता खेळ झाला तेवढ्यासाठीच ईश्वराने अनंत श्रमाने त्यांना निर्माण केले का? विद्याधर; आपले जग म्हणजे सुखदुःख निर्माण करण्याचा ईश्वराचा प्रचंड कारखाना आहे. इथे जे जे चांगले निर्माण होते ते ते एका जागी साठवून परमेश्वर त्याचा स्वर्ग तयार करितो आणि जे वाईट त्याची रौरवाकडे रवानगी होते. या जगाच्या कारखान्यात खेळणारा आत्मा म्हणजे ईश्वराची इच्छाशक्ति. तुम्हांला नाही का असे वाटत? आपण आपल्या पुण्याईने स्वर्गाला गेलो तर या सर्वांचा कायमचा उपयोग घेऊ. अनंत कालाच्या हिशेबात या क्षणमात्र आयुष्याची काय कथा!

विद्याधर : सुशीले, ही सारी तुझ्या कल्पनेची भरारी आहे. वस्तुस्थिति कदाचित् याहून फार निराळी असेल. हे वेड आहे, हे सोडून दे!

सुशीला : असेल, हे वेड असेल; तरी मला ते सुखकारक आहे! ते काढून टाकण्याची माझी इच्छा नाही.

विद्याधर : शाबास, गुणिले, शाबास!

सुशीला : (चपापून) काय म्हणालात? काय नाव घेतले आता आपण?

विद्याधर : गुणिला! का बरे, इतकी चपापलीस तू?

सुशीला : गुणिला हे नाव माझ्या पतीनी लग्नाच्या गडबडीत मला सांगितले; घाबरत घाबरत चटकन् माझ्या अगदी कानात सांगितले; त्यांनी मोठ्या आवडीने माझे हे गुजराथी नाव ठेविले, माझ्या पतीखेरीज हे नाव दुसऱ्या कोणालाही ठाऊक नव्हते!

विद्याधर : गुणिले, तू म्हणतेस ते अगदी अक्षरशः खरे आहे!

सुशीला : म्हणजे? (त्याच्याकडे सारखी पहात उभी रहाते)

विद्याधर : वाढू दे, तुझी कल्पना स्वैर वाढू दे, आणि कल्पनेच्या राज्यातली तुझ्या पतीची बालमूर्ति पण वाढू दे! हं आता नीट पहा, त्या वाढलेल्या कल्पनाचित्रात आणि माझ्यात काही तरी फरक आहे का? अशी आश्चर्याने दृष्टि तरळू देऊ नकोस, हा पहा हातावरचा डाग. लाजाहोमात मी आहुति टाकताना चोरट्या दृष्टीने तू सारखी त्याच्याकडे पहात होतीस ना?

सुशीला : मला नसती अशा लावून विद्याधर–

विद्याधर : विद्याधराचा अवतार मघाशीच संपला; गुणिले, अजून या गुणाकराला ओळखले नाहीस? (सुशीला त्याला आलिंगन देते)

सुशीला : ओळखले, चांगले ओळखले. पण हे सारे खरे का हा भ्रम?

विद्याधर : हे सारे खरे आहे हे तुला पूर्वीच समजायला पाहिजे होते! मी जरी खरोखरी स्वर्गात असतो तरी सुध्दा भूलोकी या स्वर्गसुखासाठी उडी टाकिली असती! सुशीला, तुझ्या पातिव्रत्याच्या शक्तीची तुला कल्पना नाही. मी जर परपुरुष असतो तर, पतिव्रते, त्या दिवशी तुझ्या खोलीत पाऊल टाकताच जळून भस्म झालो असतो!

सुशीला : मग ती दुष्ट बातमी–

विद्याधर : अगदी खोटी! आपल्या लग्नानंतर मी जाताना, आमच्या लहानशा जहागिरीच्या आशेने काकानी मला समुद्रात ढकलून दिले खरे, पण बंदरावर होड्यांची गडबड असल्यामुळे एका नाखव्याच्या मदतीने मला आपला जीव वाचविता आला! पुढे ही सारी हकीकत मी गुप्तपणाने तेथल्या अधिकारीसाहेबांस कळविली. काकाचा स्वभाव दीर्घद्वेषी आणि पाताळयंत्री, त्यामुळे लहानपणी मला त्यांचे भय वाटले आणि दुसरे एखादे संकट टाळावे म्हणून नाव बदलून साहेबांच्या संमतीने उत्तर हिंदुस्थानात गेलो! साहेबांनी ही सारी गोष्ट गुप्त ठेवून आमच्या उत्पन्नातून मला विद्याभ्यासाचा खर्च मिळण्याची व्यवस्था करून बाकीचे उत्पन्न

मी कायद्यात येईपर्यंत सरकारजमा ठेविले! पुढे काकाही वारले. माझा विद्याभ्यास संपला आणि मी इथे आलो!

सुशीला : आणि इतके दिवस मला फसविले ना?

विद्याधर : त्याची मात्र मला क्षमा कर. तुमच्या घरी चालणाऱ्या फाजील सुधारणेचा तुझ्यावर किती परिणाम झाला आहे त्याची परीक्षा पाहिल्यावाचून–लाडके–क्षमा कर–मला स्वीकार करवेना.

सुशीला : पण आता तरी स्वीकार–

विद्याधर : आता तूच माझा स्वीकार कर! चल, हे सारे वर्तमान तात्यासाहेबांना कळवू आणि जयंताच्या लीलेच्या पुनर्विवाहाचा आनंद द्विगुणित करू. हो, पण आधी एवढे सांग की, तुझे माझ्याबद्दलचे मत एका क्षणात तुला बदलायला लावीन असे मी म्हटले होत ते खरे झाले ना?

सुशीला : विद्याधरावरचा माझा राग काही कमी व्हावयाचा नाही.

(जातात)

•

<u>प्रवेश दुसरा</u>

(तात्यासाहेबांचे घर. लीला)

लीला : माझे आता या जगात काय उरले आहे? जयंतांचा दिव्य आत्मा त्यांच्या नश्वर शरीराला सोडून स्वर्गाला जाऊन खास पोचला असेल. इतके दिवस पुनर्विवाहाची आशा–पापावर उभारलेली, मनोरमावहिनीच्या मरणाच्या इच्छेवर उभारलेली पुनर्विवाहाची आशा–अगदी हृदयाच्या हृदयात्, कल्पनेच्या पलीकडे, शक्यतेच्या शेवटच्या टोकावर तरी, तर्काच्या डोळ्यांनी दिसत होती! पण तीही गेली! त्यांच्या आत्म्यावाचून जसे त्यांचे शरीर, तसे त्यांच्यावाचून सारे जग मला झाले आहे! माझ्या जगाचा आत्मा आज निघून गेला! गळ्याला फास बसून आत्म्याचा अखेरचा कोंडमारा होताना त्यांचे हाल पाहू नयेत म्हणून डोळे फाटून बाहेर आले असतील, त्यांनी रक्ताचे अश्रु ढाळले असतील, त्यांचे दुःख सांगण्यासाठी जीभ हातभर बाहेर आली असेल. अनाथ विधवांच्या सुखकल्पनांप्रमाणे त्यांच्या हातापायांनी तिथल्यातिथेच निर्वाणीची धडपड केली असेल, आणि अखेर आत्मतेज निघून जाताच सर्व शरीर काळेठिक्कर पडले असेल. त्यांचे त्या काळचे भेसूर रूप माझ्यापुढे सारखे उभे रहात आहे. पण नको ग बाई, जगाने आपल्या हाती सापडलेल्या त्यांच्या मूर्तीचे जसे हाल केले तसे मी माझ्या कल्पनासृष्टीतल्या त्यांच्या मूर्तीचे एक क्षणभरही करणार नाही. डोळे फोडून टाकीन, पण ती करूणमूर्ती पहाणार नाही! त्यापेक्षा त्यांच्याबरोबर - मागोमाग जाऊन वर स्वर्गात माझ्या दिव्य जयंताचे अखंड दर्शन घेत बसेन! पण कोणत्या मार्गाने अगदी लवकर मृत्यु आणिता येईल? मंडळी घरी येण्याच्या पूर्वीच त्यांच्या

मागोमाग या जगातून धाव ठोकली पाहिजे! स्वर्गातल्या एखाद्या अप्सरेने त्यांना भुरळ पाडण्यापूर्वीच–पण छे, माझे जयंत इतक्या क्षुद्र मनाचे का आहेत? देवा, प्रणयी जनांना इच्छामरण का बरे दिले नाहीस? उत्कट इच्छेने हेतु पूर्ण होतात असे म्हणतात; मग माझी इच्छा का बरे पूर्ण होत नाही? अहाहा! ते इतके उदार आहेत की, मला इथे टाकून स्वर्गात सुध्दा जाणार नाहीत! शरीराच्या कैदेतून सुटलेला त्यांचा आत्मा या हवेतच माझ्या भोवती घोटाळत असेल! मग या श्वासासरशी या साऱ्या वाऱ्याचें हृदयात साठवण करून ठेवू का? देवा, किती अनुदार तू! मला मरणाची सुध्दा शिक्षा देत नाहीस ना? पण ही पहा मी इच्छेच्या एकाग्रतेने प्राण सोडणार.

(स्तब्ध उभी राहते; कमलाकर घाईने येतो)

कमलाकर : (स्वगत) अंतःकरणात पेट घेऊन आतल्या आत भडकणाऱ्या सूडाच्या निश्वासांनी या वातावरणाला अजून आग कशी लागत नाही? व्देषाने भरलेल्या या दृष्टिपाताने ही भूमि फाटून अगदी दुभंग का होत नाही? आणि आकाश तुटून खाली का कोसळत नाही? माझ्या पराभवाची सारखी परमावधि होत आहे. त्या दिवशी रात्री चुकून ते द्रुमनचे पत्र त्या रामोशाच्या हाती पडले आणि त्याच्या हातून विद्याधराला मिळून सारा घोटाळा झाला! विद्याधराला ती जागा दिली आणि तिथे तो दरवडेखोर ते पत्र बदलण्यासाठी येऊन असा प्रकार झाला असावा! जयंत दोषमुक्त झाला, मनोरमा मेली. आता लीलेचा आणि जयंताचा पुनर्विवाह होणार आणि ते आजन्म सुख भोगणार! विद्याधर हाच सुशीलेचा पति ठरला! सारे सुखी होणार! पण हे सारे मला कसे सहन होणार! ज्याच्या डोळयांना चंद्रिकेचा प्रकाश पाहवत नाही, टवटवीत फुले पाहवत नाहीत, ज्याला कोणाच्याही सुखाची कल्पना सहन होत नाही, त्याने स्वतःच्या भयाण निराशेवर उभारलेले, आपल्या लहानपणापासूनच्या वैऱ्यांचे सुख कसे पहावे? मी तेथून इतक्या वेगाने धावत आलो–पण मार्गावर तरंगणाऱ्या अणुरेणूंहो, माझ्या हृदयातल्या श्वासाशी तुमची मिळणी झाल्यामुळे तुम्ही साक्ष आहा की, मी केवळ प्राणाच्या भयाने पळालो नाही, तर अजून जयंताचा सूड घेण्यासाठी पळालो आहे. हा सूड घेतला नाही तर मेल्यावरही माझा प्राण जाणार नाही. भूतयोनि अजून उत्पन्न झाली नसली तर यापुढे माझ्या जीवशक्तीच्या चिकाटीमुळे तरी खास होईल. (पाहून) काय? लीला? ही इथे एकटी कशी? करू हिला अशीच ठार? म्हणजे झाले जयंताच्या सुखाचे मातेरे! मग मी फाशी गेलो तरी बेहेत्तर! बस्स, हाच बेत ठरला! घरातली माणसे अजून आपल्या आनंदात मग्न आहेत तोच हे फूल चिरडून टाकावे (प्रकट) लीले, लीलावती!

लीला : कोण? कमलाकर? गेलाना हो जयंताचा आत्मा आपल्याला सोडून?

कमलाकर : (स्वगत) अस्से! जयंत मेला अशी हिची कल्पना आहे काय? ठीक! पण हा काय चमत्कार? ही अजून अशी मरत कशी नाही? नुसत्या माझ्या विषारी श्वासाने फुले कोमेजून

जातील, ज्वालामय दृष्टीने तारका जळून त्यांचा काळोखाचा कोळसा होईल, ही कल्पना खोटी ठरू पहाते!

लीला : कमलाकर, का हो बोलत नाही? आता कशाला कचरता? वाटेल ती कठोर बातमी ऐकायला मी आता तयार आहे! बोला, झाला ना त्यांचा शेवट? नका सांगू, तुमच्या तोंडावर ती वार्ता स्पष्ट लिहिलेली दिसते.

कमलाकर : लीलाताई, काय सांगू? अखेर जयंत आपल्याला सोडून गेलेच.

लीला : त्यात काय विशेष आहे? कमलाकर, माझा सुध्दा निश्चय ठरलेला आहे! ज्या जगात जयंतांचा वास नाही त्यात राहून मला काय करायचे आहे? मी पण माझ्या आयुष्याचा शेवट करणार!

कमलाकर : अहाहा! लीले, धन्य आहे तुझ्या प्रेमाची! खऱ्या प्रणयिनीप्रमाणे बोललीस तू! असे तीव्र प्रेमाचे उद्गार या भरतभूमीत पूर्वी एकदा मात्र ऐकू येत होते. प्रियजनांच्या मृत्यूनंतर मागे रहाते ते कशाचे प्रेमळ हृदय?

लीला : होय ना? मला सुध्दा असेच वाटते. आत्महत्येचा माझा विचार तुम्हांला आवडला ना?

कमलाकर : नुसता आवडला? माझ्या विचाराशी पुरेपूर जमला!

लीला : म्हणजे तुम्हीही आत्महत्या करणार की काय?

कमलाकर : यात् काय शंका? एवढ्यासाठी तर सर्वांच्या आधी धावत आलो. मोहात गुरफटलेली आप्तमंडळी आपल्याला अडथळा करील, आणि मग जयंतासारखा मित्र गेल्यावर या शून्य जगात आपल्याला रहावे लागणार, म्हणून तर मी सर्वांची नजर चुकवून इकडे आलो.

लीला : अहाहा! कमलाकर. धन्य आहे तुमची!

कमलाकर : यात धन्य कशाची? जयंतासाठी कोण मरणार नाही? हे पहा, मी तेवढ्यासाठी जालीम विष सुध्दा आणून ठेविले आहे. हे इतके जालीम आहे की, एकदा पोटात गेले म्हणजे कोणताही उतारा त्यावर चालत नाही.

लीला : तर मग कमलाकर, तुमच्या पाया पडते. ते विष - त्यांची भेट घडविणारे ते अमृत - मला द्या.

कमलाकर : काय तुम्हांला हे विष देऊ? आणि मी?

लीला : तुम्ही पुरुष आहा, तुम्हांला पुन्हा मिळविता येईल. द्या हो, घालाच एवढी भिक्षा.

कमलाकर : तुमची विनवणी ऐकून यमाला सुध्दा दया येईल, मग मी तर काय मनुष्यच आहे! घ्या हे. मी दुसरे मिळवीन.

लीला : (विष हाती घेऊन) नेईल ना हे मला जयंतांच्या पायांजवळ? अहाहा, धन्य धन्य मी!

(विष घेते)

कमलाकर : (स्वगत) अहाहा! झाले माझे कर्तव्य, आता सुटलो तरी चालेल किंवा सांपडलो तरी चालेल. (प्रकट) सगळे घेतलेस?

लीला : हो; आता होईल ना माझे काम?

कमलाकर : निखालस! अविचारी लीले, ऐक! जयंत जिवंत आहे; त्याचावरचा आरोप दूर झाला, अर्ध्या घटकेत तो येथे येईल. तिकडे मनोरमा मेली. तुमच्या पुनर्विवाहाला आता कोणतीच आडकाठी नव्हती. पण तशी ईश्वराची - नाही, तशी माझी इच्छा नव्हती! म्हणून तुमच्या प्रेमामृतात मी हे प्रत्यक्ष विष कालविले आहे. बोल, लीले, बोल. पण आता तू कशाची बोलतेस? तुझे डोळे या विषाच्या प्रभावाने तारवटत चालले आहेत. लीले, अशा भयाण सौंदर्याकडे पहाण्याची मला सवय आहे! लीले, सूड–हा सारा बाळपणापासून तुंबलेला माझा सूड आहे!

लीला : पण आता तरी घेतलास ना पुरता सूड? मग उगीच का उभा आहेस माझ्यापुढे आपले तोंड घेऊन?

कमलाकर : तुझ्या सौंदर्याचे मरण पहावयाला! क्षणोक्षणी तुझे सौंदर्य भयंकर निराशेत सारखे विरत चालले आहे. शुक्लाष्टमीची रम्य चंद्रिका रात्रीच्या ऐन भरात चंद्राच्या मृत्यूमुळे काळ्याकुट्ट काळोखात विरघळून जात असते, त्याप्रमाणे तुझ्या आत्म्याची चंद्रिका–शरीरावर पसरलेली ही जिवंत शोभा आत्म्याचा लय होताना हा हा म्हणता मृत्यूच्या काळोखात– प्रेताच्या भयाणपणात विरून जाईल! आणि मग या हाताने, नीट ऐक–द्रुमनच्या काळवंडलेल्या रक्ताने रंगलेल्या हाताने, मनोरमेच्या संसाराची होळी करताना तिच्या शिव्याशापांच्या आगीने करपून कोळसा झालेल्या या हाताने, द्रुमनच्या पोराच्या मुक्या किंकाळ्यांच्या प्रतिध्वनीने दुमदुमलेल्या या हाताने, तुझ्या या जिवंत प्रेताला असे धरून तुझ्या ओठावर उरलेल्या विषाचा - त्या अधरविषाचा आस्वाद घेईन, आणि मग येथून, या जगातूनही बाहेर जाईन! लीले, द्रुमन अशीच आत्महत्या करून मेली आणि तिच्या प्रेताकडे पाहताना मला अशीच मेलेल्या चुंबनाची इच्छा झाली होती; पण त्या वेळी तिचे ओठ सांकळलेल्या रक्ताने काळे पडले होते आणि माझे ओठ आशेच्या जिवंतपणाने स्फुरत होते. पण आज तुझे ओठ जसे विषाने काळे पडत आहेत तसे माझे ओठही क्रूरपणाच्या काळिम्याने रंगले आहेत. त्यांची विषारी चुंबनाची आशा आज पूर्ण करीन. लवकरच जयंत येथे येईल आणि तुझ्या ओठाजवळ आपल्या ओठांनी मेलेल्या प्रेमाची मुकी गाणी गाईल; त्या वेळी त्याच्यासाठी तुझ्या ओठावरच्या विषात माझ्या सुडाची भर घालून ठेवून नंतर तो नेत्रोत्सव पाहता पाहता मोठ्या आनंदानें मी आपले डोळे मिटीन!

लीला : कमलाकर, आता उगाच कशाला बोलता? माझ्या मनावर या बोलण्याचा परिणाम होण्याची वेळ निघून गेली आहे! इहलोकच्या सुखाची मी मुळीच पर्वा करीत नाही! हे सुख किती झाले तरी चंचल; आज जरी मिळाले असते तरी उद्या खास नाहीसे झाले असते!

माझी दृष्टि, माझी आशा आता स्वर्गातल्या सुखाकडे लागली आहे! आज ना उद्या जयंत तिथेच येतील आणि मग आम्ही जगन्नाथाच्या कृपादृष्टीच्या अक्षय्य किरणात अनंत सुखाचा उपभोग घेऊ! तिथे तर तुमचे विष बाधणार नाही ना?

कमलाकर : लीले, कालनिद्रेतले हे तुला स्वप्न पडायला लागले आहे! अहाहा! हा पहा जयंत पण आलाच! (हातात फुलांची माळ घेऊन जयंत येतो) त्याला तरी माझा सूड चांगलाच मानवेल! लीले, बाळपणी तुम्ही दोघे ज्या दृष्टीने माझ्याकडे पहात होता त्या दृष्टीने मी आज तुमच्याकडे पहाणार आहे.

जयंत : आनंदी आनंद गडे! इकडे तिकडे चहूंकडे!!

लीला : अहाहा! आनंदी आनंद गडे! इकडे तिकडे चहूंकडे!!

कमलाकर : खरोखर, आनंदी आनंद गडे! इकडे तिकडे चहूंकडे!!

जयंत : लीले, आपल्या बालकवींच्या 'आनंदी आनंदाचें' खरे रहस्य मला आज कळत आहे! मी आज ब्रह्मानंदात आहे! लीले, जे सुख कायमचे नाहीसे झाले म्हणून वाटत होते त्याचा खराखुरा आरंभ मात्र झाला आहे! लीले, माझ्यावरचा नसता अपराध दूर झाला! सुशीलाताईचे भाग्य पुन्हा उदयाला आले! विद्याधर हेच गुणाकर! त्यांचा अंत मुळी झालाच नव्हता. आणखी, लीले, आपल्या पुनर्विवाहाला बाबासाहेब सहानुभूति देत आहेत!

कमलाकर : पुनर्विवाह आता पुनर्जन्मी!

जयंत : कोण कमलाकर? जा; इथून लौकर बाहेर निघून जा. सरकारचे शिपाई तुला धरण्यासाठी तपासात आहेत! पण मी ब्रह्मानंदात बुडालो आहे आणि माझ्या उत्कट आनंदाच्या वेळी दुसऱ्याला दुःख व्हावे ही कल्पना सुध्दा मला सहन होत नाही! जा, पळ, कमलाकर आपले प्राण वाचीव! माझ्या आनंदाचा उत्कट प्रकाश, लीलेची लावण्यचंद्रिका आणि तुझ्या कृष्णकर्माचा दाट काळोख ही सारी एकाच जागी, एकाच वेळी शोभत नाहीत! लीले, या कमलाकरचे अपराध तुला माहीत नाहीत; पण ते कळण्यापूर्वीच तू त्याला क्षमा कर! हा पहा सुंदर फुलांचा झेला! याच्याच वासाने मी वेडा झालो आहे! हा मी तुला अर्पण करणार आहे. याच्या वासाने - पुन्हा फुललेल्या प्रेमाच्या या वासाने तू गुंग होशील, माझ्यासारखी वेडी होशील! पण लीले, तू बोलत का नाहीस?

कमलाकर : ती काय बोलणार! जयंता असा बेफाम होऊ नकोस! माझ्यासारखा जिवलग मित्र असतांना तो तुला आनंदाचे वेड कसे लागू देईल? दुःखाचा तुला चांगलाच अनुभव आहे आणि तोच मी यापुढे तुझ्या कपाळी कायमचा लिहून ठेविला आहे.

जयंत : अरेरे, मला तुझी दया येते! पण बोल, कमलाकर, तुला वाटेल ते बोल. मी जसा प्रेमाच्या ब्रह्मानंदात वेडा झालो आहे तसे तुला तरी निराशेच्या तीव्रतेने वेड लागल्यावाचून कसे राहील? तुझ्या बोलण्याचे मला काहीच वाटत नाही.

कमलाकर : अरेरे! जयंत, माझे योगसाधन अजून पूर्ण झाले नाही त्याला माझा नाइलाज आहे! माझ्या कृतीची शक्ति अजून माझ्या वाणीत, माझ्या दृष्टीत भिनली नाही! अजून माझ्या नुसत्या रागाने तुझे हृदय फाटून जात नाही! दृष्टीने तुझ्या हातातली फुले कोमेजून जात नाहीत; पण कृतीने मात्र तुझ्या हृदयातले नाजूक फूल - तुझी - लीला - अगदी करपून, पार जाळून टाकिली आहे! तुझ्या मरणाची बातमी कानी पडू नये म्हणून घाईने लीला इकडे निघून आली, नंतर मी इथे आलो, लीलेच्या गैरसमजाचा फायदा घेऊन मी तिला हे विष घातले आहे; या विषावर कसलाही उतारा चालत नाही! ऐकलेस हे? आता सोड आपल्या आनंदाचे वेड!

जयंत : लीले, काय ऐकतो हे मी?

लीला : अगदी सत्य; विषापेक्षाही कडू सत्य!

जयंत : हाय! लीले! काय केलेस हे? कमलाकर, तुझ्या राक्षसी वृत्तीचा अपमान केला त्याची क्षमा कर! तुझ्या वाणीने खरोखरीच माझे हृदय फाटून गेले आहे. तुझ्या दृष्टीने ही फुले खरोखर एका क्षणात करपून गेली आहेत. त्यांच्यात आता फूलपण राहिले आहे कुठे? लीले, लीले, लाडके लीले, काय केलेस हे?

(तिच्या गळ्याला मिठी मारतो)

कमलाकर : बस्स! झाले माझे काम! आता माझा पराक्रम सुशीलेला - त्या दुसऱ्या मानी पोरीला - कळवितो! आणि मग - मग काय होईल ते होवो.

(जातो. वसंत घाईने प्रवेश करतो)

जयंत : वसंता, घात! सर्वस्वी घात झाला रे! धाव, आधी बाबासाहेबांना घेऊन ये! लीलेने हे भयंकर विष घेतले आहे!

वसंत : (पुडीचा कागद पाहून) आणि तेही हे विष!

जयंत : जा तू आधी! बाबासाहेबांना घेऊन ये! धाव. (वसंत जातो)

लीला : जयंत, काय हे? यात रडण्याचे काय बरे कारण आहे! इहलोकच्या कृत्रिम ताटातुटीने हृदयाचा प्रेममय ऋणानुबंध कायमचा का तुटणार आहे? दोन दिवस धीर धरा! क्षणिक सुख गेले म्हणून काय झाले ही पहा विषाच्या जोराने आतल्या आत माझी दृष्टि ओढत चालली आहे, दृष्यसृष्टि आकुंचित दिसून अदृश्य सृष्टीचे वैभव दिसावयाला लागले आहे! उठा, अनंत सुख, अनंत प्रेम, अनंत ऐक्य मिळवायची आशा धरा.

जयंत : प्रणयसृष्टी, माझी प्रणयसृष्टी जळून खाक झाली! लीले, भेट, मला कडकडून भेट; इतकी कडकडून भेट, की देहाच्या स्पर्शाबरोबर त्यातल्या विषाच्या लहरी माझ्याही देहात भिनू लागतील! लीले, माझे सारे शरीर जड झाले आहे. शरीरातले अणुरेणु जागच्याजागी खिळून एकाची वृत्ति दुसऱ्याला कळत नाही. परमेश्वरा, राक्षसी परमेश्वरा, सुखदुःखाचा काय खेळ मांडला आहेस हा! चल, लीले, चल, मी पण तुझ्याबरोबर येतो! या पापी जगाचा संग

सोडून आपण केवळ प्रेमाचे देह धारण करून एखाद्या कळीच्या हृदयात लपून बसू; प्रेममय काव्यबंधाने तिचे तोंड कायमचे बंद करून टाकू; आणि अनंत काळपर्यंत त्या कलिकेच्या गर्भातल्या परागरेणूंच्या सृष्टीत, या रेणूवरून त्या रेणूवर सारखा प्रेमाचा लपंडाव खेळत बसू! लीले, त्या कलिकेच्या सुगंधी ब्रह्मांडात घटकेत एका रेणूच्या आडपडद्याने सुखमय विरहाचे सुख भोगू. त्या स्थितीत या बाहेरच्या जगात खेळणारा वारा सुध्दा आत येताना कलिकेच्या कोमलपणातून गाळून शुध्द करून घेता येईल!

लीला : पण या ब्रह्मांडाच्या कळीतच हे सुख मिळत नाही असे थोडेच आहे! प्रेममय परमेश्वर–

जयंत : नाही, लीले, परमेश्वर प्रेममय नाही! नको, त्याच्या सृष्टीतली कलिका नको, त्याचा स्वर्गलोकही नको! लीले, मघाशी फासावर चढताना मी मरणाला भीत होतो; पण आता मला प्रेमाचे विलक्षण धैर्य चढले आहे. मी पण विष घेतो आणि दोघे बरोबरच मरून प्रणयाची निराळी सृष्टि निर्माण करू. ही भूमि नको, ते आकाश नको. तारांचा रस पिळून त्याने मेघमंडळातल्या गारांचा वाडा बांधू आणि चिरकाल त्यातच राहू; पण या परमेश्वराचे आता नाव सुध्दा नको! पूर्वसंचितामुळे तुझ्यासारख्या नाजुक फुलाला सुध्दा जो कोमेजून टाकतो, तिचे अपराध - मग ते किती का असेनात, ज्याला माफ करता येत नाहीत, तो परमेश्वर निर्विकार आहे असे कोणी म्हणावे? लीले, मनुष्याला एखादे फूल निर्माण करिता आले तर तो त्याला नुसते हातावर झेलील आणि आजन्म त्याचे पोवाडे गात बसेल! पण परमेश्वर दररोज हजारो फुले फुलवितो आणि दुसरे दिवशी निर्दयपणाने ती सारी चिरडून टाकितो. एखाद्या कवीने तुझ्यासारखी नायिका निर्माण करून तिचा निर्दय शेवट करण्याचे मनात आणले असते तर ते भयंकर शब्दचित्र रेखाटताना त्याची लेखणी बंद पडली असती आणि त्याच्याच अश्रूंच्या ओघात ती कठोर अक्षरे पार वाहून गेली असती. पण अमानुष परमेश्वर हे सारे खेळ सहज करीत असतो! लीले, हा ईश्वरी कोप मी कसा सहन करू?

लीला : नका, जयंत, परमेश्वराला दोष देऊ नका! परमेश्वराची कृति सुध्दा अजून बाल्यावस्थेत आहे! ही ब्रह्मांडाची कळी अजून उमलायची आहे! ब्रह्मांडाचे फूल कायमचे फुलविण्यासाठी परमेश्वर दररोज हजारो फुले निर्माण करण्याचा अभ्यास करीत आहे! बालपरमेश्वर आकाशाच्या पाठीवर विजेच्या वेड्यावाकड्या रेघोट्या ओढीत आहे; त्याचा हा सृष्टीचा अभ्यास पुरा झाला, अक्षयतारुण्य प्राणिमात्राला देता आले, सूर्यप्रकाशात चंद्रिकेची शीतलता आणिता आली, फुले कायमची फुलविता आली, म्हणजे प्रेममय परमात्मा या ब्रह्मांडकलिकेचा अक्षय्य विकास करील आणि आज या गोलकलिकेत अटकलेल्या तारका– मृतांच्या आत्म्यांचे हे परागरेणु, विश्वाचे पुष्प उमलताच अमर्याद अनंतात चहूकडे उधळू लागतील! तोपर्यंत खऱ्या सुखासाठी आपण धीर धरिला पाहिजे!

जयंत : लीले, या आशीर्वादाने मला धीर कसा येईल? लीले, लीले, मला आज्ञा दे, मी पण आत्महत्या करून तुझ्या पाठोपाठ येतो; या लीलाशून्य जगात मी कसा राहू?

लीला : मरणकाळच्या शब्दांइतके सत्य दुसऱ्या कशातही नसते. जयंत, तुम्हांला माझी शपथ आहे, तुम्ही आत्महत्या करू नका! तुमचे कार्य अजून झाले नाही! माझी करुणकथा सर्व जगाला सांगा. माझ्यासारख्या हजारो बालविधवा हृदयात मेलेल्या आशेच्या समाधीवर अश्रूंची फुले वाहत असतील त्यांचा उध्दार करा. कठोर समाजाचे पाषाणहृदय भेदून त्यातून शुध्द प्रेमाचे पाट वहावयाला मार्ग मोकळा करून द्या आणि मग कालावधीने परमेश्वराजवळ या, म्हणजे आपण अक्षय्य सुख भोगीत बसू!

जयंत : लीले, या जडवृत्ति, निर्जीव प्रेताच्या हातून हे काम कसे होणार? कोणत्या संजीवनीच्या सामर्थ्याने मला हालचाल करण्याची शक्ति मिळेल?

लीला : असे निराश होऊ नका! माझी इच्छा, माझी आज्ञा, मूर्तिमंत प्रेमाचे उद्गार समजून तरी माझ्या शब्दांना मान द्या!

जयंत : ठीक आहे, तुझी आज्ञा मला शिरसावंद्य आहे! पण तू मात्र मला असा अनाथासारखा भूलोकावर टाकून स्वर्गात जाऊ नकोस! तेजोमय तारका होऊन आकाशात चमकत रहा म्हणजे मला नेहमी धीर मिळत जाईल! लीले, लीले, मनात होते काय, आणि हे झाले काय?

(सुशीला, गोकुळ, विद्याधर वगैरे मंडळी येतात)

गोकुळ : लीलाताई, काय हो केले हे? आता या तुमच्या गोकुळाला वेळोवेळी संभाळून कोण हो घेईल? भाऊबिजेच्या दिवशी या दरिद्री भावाची आसवांची ओवाळणी आनंदाने घ्यावयाला माझी कोणती लीलाताई पुढे येईल?

सुशीला : लीलाताई, काय ही तुझी दशा! पहा ग या तुझ्या सुशीलेकडे, तुझ्या त्या तेजस्वी डोळ्यांनी एकदा तरी पहा! लहानपणी तुझ्या गजऱ्यातली फुले एखादे वेळी कोमेजून जात आणि तू रडू लागलीस म्हणजे मी माझ्या गजऱ्यातली फुले तुला देत होते; पण आज तुझ्या डोळ्यांची ही फुले कोमेजून जाताहेत तेथे कोणती फुले बसवू? या माझ्या डोळ्यांची की माझ्या जिवाची?

(लीला जयंत व सुशीला यांच्या अंगावर पडते)

लीला : (हसत) गोकुळ, सुशीलाताई, काय हा मोह! ताई, तू मला नेहमी धीर देत होतीस आणि आज हे काय मांडिले आहेस? आज ना उद्या आपल्या भेटी होणार खास! विद्याधर, तुम्ही तरी या साऱ्यांना धीर द्या! हो, पण तुम्ही तर माझ्या ताईचे गुणाकर! गुणाकर, ताईला, जयंतांना, गोकुळला नीट संभाळा.

सुशीला : लीले, लीले, तू नाजुक कळी, तुझ्या अंगी हे धैर्य कुठून ग आले? नको, अशी हसू नकोस; माझ्या हृदयाचे कसे पाणी पाणी होते आहे! तुला होते आहे तरी काय? ही कठोरता कोठून आणलीस? या तुझ्या स्थितीला म्हणू तरी काय?

लीला : काय म्हणू? केशवसुतांचे ते गाणे आठवते ना तुला? अहाहा!

हर्षखेद ते मावळले! हास्य निमालें, अश्रु पळाले।
कंटकशल्यें बोथटलीं। मखमालीची लव वठली।
काही न दिसे दृष्टीला। प्रकाश गेला, तिमिर हरपला।
काय म्हणावे या स्थितिला। झपूर्झा गडे झपूर्झा॥

ताई, हाच बरे झपूर्झा! ताई, येते मी आता! जयंत, माझी विनंति लक्षात ठेवा! अहाहा! झपूर्झा, गडे झपूर्झा! (निश्चेष्ट मरते)

जयंत : गेली, गेली, शापभ्रष्ट देवी, माझ्या हृदयाची देवी, या जगातून निघून गेली! लीला, हाय हाय, लीला! लीला लालस हृदया! आता तुझ्या उड्या बंद ठेव! लीला अखेर काय बरे म्हणाली? झपूर्झा गडे झपूर्झा! हेच खरे! हीच स्थिति आता मलाही स्वीकारली पाहिजे. तुटला –जगाचा आणि जयंताचा पार संबंध तुटला! लीले, आता फक्त एक तुझी आज्ञा हीच माझ्या हृदयाची गीता! दुसरे काही नको! या जगातले आपले जीवन संपले; आपला अवतार संपला!

(उठून उभा राहतो)

जल् गइ है दिलसे ये जहाँ, अब् क्या रहा है यहाँ ।
ऐ कलिया दिले चमनकी, अब् फूल फिरसे और कहाँ ।
न फिक्र है बागे जहाँकी, न उसके कुलमुखत्यारकी ।
है तुटगई कडियां कडियां, अब् जंजिरे प्यार की ॥

(फुलांची माळ तोडून फुले लीलेच्या प्रेतावर पसरितो. पडदा पडतो)

•

प्रवेश तिसरा

(बाबासाहेब प्रवेश करितात)

बाबासाहेब : अरेरे, कोण भयंकर स्थिति ही! साऱ्या आनंदाचा कळस झाला! लीले, काय केलेस हे! असे किती तरी प्रेममय जीव समाजाच्या राक्षसी पावलाखाली चिरडून जात असतील याची आम्हाला कल्पना तरी आहे काय? अरेरे! बदलेल्या परिस्थितीमुळे तरुणांच्या मनाची स्थिति काय होत चालली आहे हे लक्षात घ्यावयाचे नाही; हजारो वर्षांच्या वहिवाटीप्रमाणे लग्न करताना वधूवरांची हृदये कशी आहेत हे पहायचे नाही; आजन्म सुख ज्यावर अंवलंबून रहावयाचे तो एकदा बिनसला की कायमचा - असा लग्नविधि निव्वळ आंधळेपणाने घडवून आणावयाचा; एकदा लग्नाची घडी मोडल्यावर ती कोणत्याही मार्गाने पुन्हा नीट बसवावयाची नाही; अनाथ विधवांच्या अश्रुजलात त्यांच्या हृदयाचे प्रतिबिंब दिसू लागले की जुनाट श्रुतिस्मृतीची फाटकी पाने डोळ्यांपुढे धरावयाची! हरहर! राक्षसी समाजा! किती दिवस तू असे भयानक खेळ करणार? जुनेपणाच्या नसत्या अभिमानात किती दिवस

डोळे झाकून पडणार? राक्षसी पण निर्जीव रूढीला आणखी किती कोमल आणि जिवंत हृदयांचे बळी देणार? लीले, काय भयंकर जागृति करून गेलीस ही!

(गोकुळ येतो)

गोकुळ : बाबासाहेब, चला लौकर! तिकडे मंडळी वाट पहात आहेत.

बाबासाहेब : चल; संकटाला तोंड हे दिलेच पाहिजे. (जातात)

•

प्रवेश चवथा

(भूतमहाल. कमलाकर प्रवेश करितो)

कमलाकर : त्या दरोडेखोराला इतक्या तातडीने यायला सांगितले तरी अजून का बरे आला नाही? त्या रामोशाच्या तोंडात एकदा चांदीसोन्याचा बोळा कोंबून त्याला कायमचा मुका केला म्हणजे माझ्याविरुध्द प्रत्यक्ष पुराव्यानिशी ओरडायला दुसरे कोणते तोंड उरणार? एवढा साक्षीदार नाहीसा केला म्हणजे माझ्यावर कायद्याची कुरघोडी करण्याची कोणाची छाती होणार आहे हेच मला पहावयाचे आहे! अजून माझ्या कर्तबगारीने मी या बावळ्या जगाला या हातावर खेळवीन! या दुनियेच्या बाजारात अशी एकही चीज नाही की, जिचे मोल ठरले नाही – की जी पैशाने विकत घेता येत नाही! माझा सारा विश्वास माझ्या कसलेल्या कर्तबगारीवर आहे! माझी कर्तबगारी, माझी एवढी कर्तबगारी - पण कमलाकर, तुझी कर्तबगारी तरी काय किमतीची ठरली? तुझ्या मनाची आशा, तुझ्या कर्तव्याचे कर्तव्य, लीलाजयंतावर दुःखाचा वर्षाव करून त्यांची मने मारून टाकायचा तुझा हेतु खरोखरीच साधला आहे का? नाही, नाही, माझ्या मनाच्या तळातून या प्रश्नाचे 'नाही, नाही,' हेच उत्तर निघत आहे. लीलाजयंतावर मी संकटे आणिली खरी; पण त्यांना दुःख मात्र मनासारखे मुळीच झाले नाही! त्यांचे दुःख सुध्दा सुखाचे, लीलेचे मरण शांतवृत्तीच्या सुखाचे, आणि जयंताचा उद्वेग सुध्दा सुखमय प्रेमकल्पनात गुरफटलेला! ही पहा मी कोंडून ठेविली असता आत्महत्या करून सुटून गेलेली दुर्गा, माझ्या हाताला झटका देऊन गाडीतून उडी टाकताना तिरस्काराने माझ्याकडे पाहणारी मनोरमा, ही चढत्या विषाच्या अंमलात सुध्दा मला तुच्छ समजणारी लीला, तिघी विजयी मुद्रेने माझ्याकडे पाहून हसून माझा उपहास करीत आहेत! मग मी त्यांना खरेखुरे दुःखी ते काय केले? छेः छेः! ही नुसती माझ्या कर्तबगारीची थट्टा झाली! उलट त्यामुळे माझ्या मनाला आग लागून राहिली आहे! नाही; झाले एवढ्याने माझे समाधान व्हावयाचे नाही. अजून जयंत जिवंत आहे, सुशीला आहे, माझा दोन वेळा घात करणार तो विद्याधर आहे, या सर्वांना अजून माझ्या सूडाची जाणीव करून देईन, तेव्हाच मरायला तयार होईन. तोपर्यंत, यम खरोखरीच असला, आणि प्रत्यक्ष त्याने जरी 'कमलाकर, कमलाकर' म्हणून सारख्या हाका मारल्या–

(पडद्यात 'कमलाकर. अहो कमलाकर–')

कमलाकर : (दचकून, नंतर हसून) कमलाकर, काय हे? यमाच्या प्रत्यक्ष कृतीची हसून थट्टा करणारा तू, आता नुसत्या त्याच्या कल्पनेने दचकलास! हा तो दरोडेखोर! मनुष्यरूपाने वावरणाऱ्या या यमदूताची भीति मला काय म्हणून वाटावी? (दरोडेखोर येतो.) ये, जरा उशीरसा केलास?

दरोडेखोर : अरेच्च्या, ही काय चुकामूक आहे? कमलाकर कोण? तुम्ही का मी त्या दिवशी ज्यांना कागद दिला ते? आणि मला बोलाविले कुणी?

कमलाकर : तुला बोलाविले मीच. कमलाकर मीच. पण तू ज्याला पत्र दिलेस तो मात्र निराळा! आणि त्या तुझ्या चुकीमुळेच मोठा घोटाळा झाला आहे!

दरोडेखोर : तो कसा काय?

कमलाकर : ती भानगड सांगायला फार वेळ लागेल, आणि मी तर अगदी डोळ्यांच्या पापण्यांची उघडझाप मोजावयाच्या बेतास आलो आहे. त्या दिवशी त्या पेटीची जी भानगड केली ती आता जिवावर येऊन बेतली आहे. तिच्यामुळे मी सापडणार आहे एका खटल्यात. तुलाही त्यात बराच शेक लागणार आहे. माझा साथीदार म्हणून माझ्याविरुध्द खरा साक्षीदार तू एकटाच आहेस, तुझ्या साक्षीमुळे तू आणखी मी दोघेही गोत्यात येणार आहोत; म्हणून त्या भानगडीची मिटवामिटव करण्यासाठी मी तुला बोलाविले आहे.

दरोडेखोर : कशी काय मिटवामिटव करणार सांगा पाहू?

कमलाकर : त्यात काही विशेष नाही. हे पाचशे रुपये तू घे आणि कोठे तरी दूर देशी निघून जा. तू निघून गेल्यावर मला शहाजोग पकडण्याची कोणाची छाती नाही. आणि यामुळे तुझ्या मागचा जंजाळ चुकेल. समज, या साक्षीसाठी तू सरकारी लोकाच्या एकदा नजरेस आलास म्हणजे तुझ्या धंद्याच्या बाबतीत तुला पहिल्यासारखा मोकळेपणा मिळेल का? अरे वेड्या, कदाचित या बाबतीत तू सुध्दा खोड्यात पडशील! त्यापेक्षा आपले ठाणेच इथून हलविलेस तर आपण दोघेही सुखी होणार नाही का? पहा! फार विचार करीत बसण्याची ही वेळ नाही. हे पाचशे रुपये; आणखी लागले तर मागून घे आणि इथून आपला पाय काढ! काय पसंत आहे का हा विचार?

दरोडेखोर : पसंत आहे. द्या ते रुपये. (रुपये घेतो) ठरला माझा विचार कायम! आता तुम्हांला युक्ति सांगतो. जरा जवळ या; कान करा इकडे!

(कमलाकर जवळ येतो. दरोडेखोर त्याच्या मानेवर हात देतो)

कमलाकर : अरे, हे काय? माझ्यावर का–

दरोडेखोर : गप्प, रावसाहेब, अगदी गप्प. आरडाओरड करून काही उपयोग नाही. नीट मुकाट्याने उभे रहा. माझ्या कामात कोणी अडथळा आणलेला मला खपायचा नाही.

कमलाकर : म्हणजे तू माझा जीव घेणार की काय?

दरोडेखोर : अगदी सहज! तुमच्यासारखा उगीच विचार करीत बसणारा हा गडी नव्हे!

कमलाकर : अरे पण, असा संथपणाने माझा प्राण घ्यायला तयार झालास त्याला कारण तरी काय?

दरोडेखोर : हे बघा रावसाहेब, तुम्हा पांढरपेशा लोकाशी भागीबद्दयाने एकदा धंदा केला की त्यात ही कुलंगडी निघायची! समजा, आज मी पळून गेलो; पण पुढे तुम्हांला पकडले; आणि तुम्ही माझे नाव घेतले म्हणजे पुन्हा येरे माझ्या मागल्या! आणि अशी भागूबाई वाटेल त्याचे नाव घ्यावयाची! तेव्हा ही तुमची शिकलेली अक्कल आम्हाला नको! सरकार तरी तुम्हांला पकडून शिक्षाच करणार ना? मग मीच ते काम केल तर काय वाईट! मग तर झालो ना मी मोकळा?

कमलाकर : काय राक्षस आहेस रे! तुला काही अंतःकरण - विचार -

दरोडेखोर : रावसाहेब, बस्स करा हे चऱ्हाट! दयामाया तुम्हांला दाखवायची? अहो, घरच्या बायकाना तुम्ही बाहेर विकणारे! आणि मला हे विचारता? रावसाहेब, देवाला पण डोळे असतात! देव नेहमी काट्याने काटा काढतो! अहो, पापच पापाला गिळते. बिचारी भली माणसे का आपली कामे सोडून तुमच्या आमच्या मागे धावत येणार आहेत? तुम्ही आम्ही एकमेकाच्या उरावर बसायचे! आज तुमच्या गळ्यावर आमचा हात; उद्या आमच्या गळ्यावर आणखी तिसऱ्याचा हात! (त्याला खाली पाडून त्याचा गळा दाबतो) हं, रावसाहेब, ताकद ओळखून मग अशी धडपड करा! उगीच का मरताना मेहनत करिता?

कमलाकर : अरेरे, अखेर हेच तत्व खरे की–

कलजुग नहीं करजुग हैं, तूं दिनको और रात ले ।
क्या खूब सवदा नग्द है, इस हाथ दे इस हाथ ले ॥

(दरोडेखोर त्याचा गळा दाबून प्राण घेतो. पडदा पडतो)

•

<u>प्रवेश पाचवा</u>

(लीलेची चिता जळत आहे. संन्यासवेष घेतलेला जयंत व इतर मंडळी)

जयंत :
हर्षखेद ते मावळले ! हास्य निमालें, अश्रु पळाले ।
कंटकशल्यें बोथटलीं । मखमालीची लव वठली ।
कांहीं न दिसे दृष्टीला । प्रकाश गेला, तिमिर हरपला ।
काय म्हणावें या स्थितिला । झपूर्झा गडे झपूर्झा ॥

अहाहा! विद्याधर, ही पहा माझ्या हृदयाची होळी! या पहा आशेच्या ज्वाळा आणि हा पहा माझ्या मनोरथाचा धूर! प्रीतीचे प्रेत जाळण्यासाठी आणखी किती कठोर व्हावयाला पाहिजे? स्मशानात अदृश्यरुपाने वावरणाऱ्या पिशाचांनो, भूतांनो, संभाळा, या पवित्र होळीची जागा

कल्पान्तापर्यंत नीट संभाळा! तुमच्यापेक्षा भयंकर, क्रूर अशा मनुष्यांचे–दयामाया यांचे स्मशान झालेल्या जगातल्या मानवी भूतांचे–या पवित्र प्रणयसमाधीवर पाऊल सुध्दा फिरकू देऊ नका. हे लीलाभक्षक अग्निनारायणा, मनुष्यांच्या श्वासाने पापी झालेला वारा जर या चितेत शिरू लागला तर त्याला जाळून दिव्य करून मग लीलेजवळ येऊ दे! आणखी तुझ्या तेजाने जसा या रात्रीच्या वेळी हा स्मशानातला काळोख नाहीसा केला आहेस तसा आमच्या समाजातल्या अंधारावर या लीलाललित ज्वाळा पसरून चोहीकडे प्रकाश पाड! अहाहा! माझ्या लीलेच्या पवित्र देहाच्या अंशाअंशासाठी पंचमहाभूतांची कोण धडपड चालली आहे ही! हा अग्नि तिच्या जडदेहाला आपल्या ज्वाळांशी एकजीव करीत आहे; भूदेवी आपल्या प्रेमळ बालिकेची रक्षा मातृप्रेमाने ओढीत आहे; सोसाट्याचा वारा तिच्या रक्षेचा एखाददुसरा कण मिळाला तेवढाच घेऊन दिगंतराला पळून जात आहे! लीलेचा आत्माच आपल्याला मिळणार म्हणून हे आकाश आनंदाने तारकारूपी नेत्र मिचकावीत आहे, आणि ही जलदेवता तर राखेत मिळून एकरूप होण्यासाठी अश्रूंच्या पवित्र रूपाने माझ्या डोळ्यातून सारखी धावत आहे! आणखी लीलेसाठी असे कोण होणार नाही? तरी पण हे पवना, तू असा निर्दय होऊन सारेच रक्षाकण उडवून देऊ नकोस! हिच्या प्रेमासाठी खराखुरा संन्यास घेण्यासाठी थोडीशी रक्षा तरी राहू दे; म्हणजे ती प्रेमाची राख माझ्या अश्रूत भिजवून या माझ्या शरीराला मी लावीन!

विद्याधर : जयंत, झाले ते झाले; आता शोक करून काय फळ?

जयंत : विद्याधर, हा तुम्ही शोक समजता? नाही, हा शोक नाही; माझे हृदय, माझे प्रेम, माझा जीव, माझे सर्वस्व मी या होळीत टाकिले आहे. लीलेची आज्ञा पाळण्यासाठी मी एक दगडाचा पुतळा झालो आहे. आणि लीलेच्या प्रेताला स्वाहा करणाऱ्या अग्नीच्या या ज्वालारूपी हजारो जिभांतून धडधड निघणारे निराशेचे उद्गार माझ्या पाषाणहृदयावर आदळून तोंडावाटे हा त्यांचा प्रतिध्वनि मात्र बाहेर पडत आहे. मला जर शोक करावयाचा असता तर सारे ब्रह्मांड हालवून सोडिले असते. माझ्या करुणारवाने पाषाणाच्या हृदयाचा भेद केला असता, आणि अश्रूंच्या ओघाने ही धडधडणारी चिता एका क्षणात विझवून टाकली असती! पण मी तसे करणार नाही. अग्निनारायणा, तुझा भयानक खेळ चालू दे. तुझ्या ज्वालांच्या पंखांनी माझ्या लीलेच्या आत्म्याला स्वर्गात उडून जाऊ दे! अहाहा! विद्याधर, पहा, पहा, बोलता बोलता आकाशात कशी गर्दी होत चालली आहे ती! पण या तारका, तुमच्या नेहमीच्या निर्दय तारका - सुखात रमलेल्या किंवा दुःखात करपलेल्या जीवांकडे फत्तराप्रमाणे सारख्याच दृष्टीने डोळे मिचकाविणाऱ्या, भविष्यात होरपळून काढणाऱ्या पण चालत्या काळी खऱ्या वाटणाऱ्या, आशेच्या समुद्रावर शेवटी बुडण्यासाठी आपण होऊन तरंगणाऱ्या अल्लड बालकाच्या हृदयभेदक मनोरथांना हसणाऱ्या - नेहमीच्या तारका नाहीत बरे! या माझ्या लीलेच्या प्रेमतारका! तिच्या कोंडलेल्या मनात उरलेल्या प्रेमाचा एक एक

बोल या आगीच्या लाटात मंगलस्नान करून दिव्यरूपाने वर जात आहे - लीलेच्या प्राणज्योतीबरोबर या चितेच्या ठिणग्या पावन होऊन तारकापदाला पोहोचत आहेत! आणि विद्याधर, उद्याच्या या नव्या तारामंडळात, या ताराक्षरांनी खचिलेल्या प्रेमस्वस्तिकात माझ्या लीलेचा आत्मा कौस्तुभासारखा चमकताना दिसेल! तो दैदीप्यमान प्रणयतारा आजच्या हतभागी पण उद्याच्या भाग्यशाली जयंतावर स्वर्गीय, तेजोमय प्रेमस्वर्गाची वृष्टि करील! काय, विद्याधर, तुम्हांला हे खरे वाटत नाही? छेः, माझी लीला मला तसे वचनच देऊन गेली आहे! आणि तिने एकदा शब्द काढला की तो कायमचा! लहानपणी तिने मला प्रेमाचे वचन दिले, आणि–पण तिचे प्रेम तुम्हांला कसे कळणार! विद्याधर, तुमची आमची लीला साक्षात् देवता होती बरे! आता उद्या तुम्हांला कळेल, उद्या आकाशात चमकणाऱ्या तारामंडळातून माझ्यावर जेव्हा प्रेमाश्रूंचा पाऊस पडेल, लीलेच्या ताराकिरणांशी माझ्या डोळ्यांची किरणे प्रेमप्रलाप बोलू लागतील तेव्हा तुमची खात्री होईल! विद्याधर, तिने मरताना असेच ठरविले आहे! अरे, पण, किती वेडा मी! (चितेकडे जाऊ लागतो)

विद्याधर : (त्याला थांबवून) जयंत, काय हे - चालला कुठे त्या आगीत?

जयंत : आगीत? अहो तुम्हांला ती आग वाटते; पण माझ्या आत्म्याची ती चंद्रिका आहे बरे! लीला जिथे आहे तिथे आगीचे सुध्दा चांदणे होईल! सोडा हो, एकदा तिच्या ओठाला ओठ लावून एवढेच विचारून घेतो की, माझा उध्दार केव्हा करशील म्हणून? ते विचारायचे राहिले आहे! एकच चुंबन! सोडा हो - किती निर्दय आहा हो तुम्ही! नाही जाऊ देत ? नशीब माझे! लीले! जा, तू बिनदिक्कत जा, तुझी आज्ञा मी अक्षरशः पाळीन. ईश्वराने निर्मिलेल्या सुंदर आणि भेसूर, साऱ्याच वस्तूत तुझ्या चितेचेच चित्र पाहीन; साऱ्या नादब्रह्मांत या चितेचा धडधड आवाजच ऐकत राहीन, आणि केवळ तुझ्या आज्ञेचा उच्चार करण्यासाठींच तोंडातून शब्द काढीन. अहाहा ! काय ही चिता भडकली आहे ! जितकी भीषण तितकी सुंदर ! पहा, पहा; विद्याधर, पहा ही भयाण शोभा ! ही चिता समाजाच्या चिखलांतून निघालेल्या कमलपुष्पासारखी रमणीय दिसत नाही का ? आणि या चितारूपी कमळाच्या ज्वालामय दळांच्या आड माझी लीला, माझी प्रणयलक्ष्मी, साक्षात् लक्ष्मीप्रमाणेंच निजली असेल नाही ? सुंदरता भयानक वस्तूवर सुध्दा आपली छाप बसविते, हेच या चितेत तुम्हांला दिसत नाही काय ?

विद्याधर : हरहर ! जयंत, काय उत्तर देऊ तुम्हांला ? एकीकडे सुशीलेची प्राप्ति आणि एकीकडे जिवलग मित्राचा असा घात, यामुळे मी अगदी दिङ्मूढ झालो आहे ! एकाच काळी जलवृष्टि आणि विद्युत्पात यांचा अनुभव घेणाऱ्या वृक्षाप्रमाणे माझी स्थिति झाली आहे!

जयंत : विद्याधर, असे भांबावून जाऊ नका; हृदयाच्या पडद्यावर आतल्या आत गिळलेल्या अश्रूंनी या चित्तभेदक चितेचे चित्र चांगले रंगवून ठेवा! उद्या या राखेच्या ढिगात कणाकणागणिक, जळलेल्या आशा, मेलेले मनोरथ, प्रेमाचे प्रेतमय प्रलाप, करपलेल्या

कल्पना, मुक्या मनाच्या मातीत मिसळलेल्या महत्वाकाक्षा सापडतील त्या मोजून ठेवा! आणि ईश्वराच्या कृपेने उद्या तुमच घर गोजिरवाण्या लीला - जयंतानी गजबजून गेले म्हणजे स्मृतीच्या तीव्र डोळ्यांनी हृदयांतल्या त्या चिताचित्राकडे पहा, आणि मग त्यांच्या आयुष्यांच्या दिशा ठरवा! कोमल हृदयात ताबडतोब रुजून फोफावणाऱ्या प्रेमवृक्षाचे अंकुर दिसतात न दिसतात तोच त्यांचे निर्बीज करून, तुमच्या लीलाजयंतांना समाधानाचे धडे शिकवा! जे आहे ते आपले आणि नाही ते नको हेच तत्व त्यांच्या मनात लहानपणीच बिंबवून द्या; बाळपणी वाढत्या प्रेमाकडे, आवडीनिवडीकडे दुर्लक्ष करून त्यांना वाढू दिल्यावर तारुण्याच्या जोमात त्यांना अवेळी समूळ उपटून टाकू नका! बाळपणीच बीजारोपण झाल्यामुळे तारुण्यात हृदयाच्या तळापर्यंत दूरवर मुळे पसरणारा प्रेमवृक्ष एकदम समूळ उपटताना हृदयाच्या चिंधड्या होतात हे लक्षात ठेवा! विवाहसंबंध घडवून आणताना डोळ्यात या चितेतल्या राखेचे चांगले अंजन घाला. विवाहसंबंधाने एकतर स्वर्ग तरी हाती येतो नाही तर पाताळात तरी पडावे लागते, हाच अनुभव यापुढे बदलत्या परिस्थितीमुळे येत जाणार आहे! का, मी म्हणतो हे खरे आहे ना?

विद्याधर : अगदी अक्षरशः खरे!

जयंत : कडू अनुभवाचे औषध पाजणाऱ्या ईश्वराचे खेळ अगाध आहेत!

विद्याधर : हे लीलालाघवी जगतसूत्रधारा, या तुझ्या संसारनाटकाला म्हणावे तरी काय?

जयंत : प्रेमसंन्यास ! प्रेमसंन्यास ! विद्याधर, या सामाजिक खेळाचे नाव प्रेमसंन्यास !

“ब्रह्मार्पण ब्रह्म हविर्ब्रह्माग्नौ ब्रह्मणा हुतम् ।
ब्रह्मैव तेन गंतव्यं ब्रह्मकर्मसमाधिना ॥ ”

- - श्रीभगवद्गीतोपनिषत्सु श्रीभगवान् ।

समाप्त

❖❖❖